

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८४

वे० शा० सं० रा० अयंकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिप्रणीतः

अद्वैतामोदः

एतत्पुस्तकम्

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरिर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४७

क्रिस्ताब्दाः १९१८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वयत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकद्वयम् (२) ।

विज्ञप्तिः ।

- + -

परमकारुणिको भगवान्परमेश्वरः स्वस्वकर्मानुगुण्येन सुखदुःखभाजः संसारान्नुर्ध्या निमग्नज्ञानानुद्धिधीर्गुरुरेका विद्याः प्रवर्तयामास । ईशानः सर्वविद्यानामिति श्रुतेः । विद्यासु च प्रतिविद्यं प्रतिपाद्यविषयभेदेन यद्यप्यापाततः कासुचिद्विरोधो भासते तथाऽप्यधिकारिभेदेन स निवारणीयः । तथा च तत्तद्विद्यास्तुतिस्तत्तदधिकारिप्रवृत्तये । कस्याश्चित्कचिद्दृश्यमाना निन्दाऽपि च तदनधिकारिणस्तत्राप्रवृत्तये । नैनावता कस्या अपि विद्याया अप्रामाण्यमाशङ्कनीयम् । नास्त्यकृतः कृतेनेति कर्मनिन्दाया अप्येतदेव तात्पर्यम् । अत एव निन्दितमपि कर्म कुरु कर्मैव तस्मात्स्वमित्येवमर्जुनाय तस्याधिकारमालक्ष्य भगवतोपादिश्यते । अधिकारी चानुभूततत्पूर्वावस्थः । यथा कृतचौलसंस्कार उपनयनेऽधिकारी । अनधिकारी च द्विविधः—अननुभूततत्पूर्वावस्थः, अनुभूततदवस्थश्च । यथाऽकृतचौलः कृतोपनयनधोपनयनेऽनधिकारी । तत्र द्वितीयमनधिकारिणं प्रति पुनस्तत्राप्रवृत्तये विशेषतो निन्दोपयुज्यते । विद्याश्च यद्यपि ‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या होताश्चतुर्दश’ इति विष्णुपुराणे चतुर्दश प्रतिपादितास्तथाऽपि मुख्यतौ द्वैविध्यमेव दृश्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति श्रुतेः । तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिनाऽपरां प्रदर्श्य ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ इति परा विद्या प्रदर्शिता । परविद्यामाशस्त्यं च परशब्देनैव सूच्यते । इयं परविद्यैव ब्रह्मप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनत्वादितराभ्यः प्रशस्ततरा । मुण्डकोपनिषदि चाथ परेत्युपक्रम्य परविद्यास्वरूपप्रदर्शनात्प्रागेव यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं प्रतिपादितम् । यतो विदितफलमहत्त्वस्य स्वरूपालोचने सविशेषं प्रवृत्तिर्भवेदिति । मातापितृसहस्रभ्योऽप्यधिकवात्सल्येनेयं श्रुतिः परविद्यायां जनान्मरोचयति तत्रैतिकर्तव्यता च कीदृशीत्याकाङ्क्षायां श्रीशंकराचार्या आहुः—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं सद्य एव मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्तीति । रामानुजाचार्यास्तु ज्ञानोत्तस्मृपासनायाः कर्तव्यतां द्रुवते । अनयोर्दर्शनयोर्मुक्त्यं वैलक्षण्यं चैकत्र मायावादाश्रयणमपरत्र तदनङ्गीकारः । अत्र च कतरद्दृष्ट्यां कतरन्नेति मंदिहानो यावत्तत्त्वबुभुत्सुरभूवं तावदेव पुरः स्फुरन्त्या मोक्षप्राप्तये च कर्तव्यत्वेशस्यापि नावसर इति प्रदर्शयन्त्या नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुत्यैव संयोधितो यन्त्रपञ्चस्य परमार्थत्वे तन्निवृत्तये किञ्चित्कर्तव्यमवश्यमापतितं भवेदतस्तस्यापारमार्थ्यमेवेति । तच्च मायावादमन्तरेण दुर्बलमिति मायावादमर्थैव

विज्ञप्तिः

व्यायस्त्वं श्रुत्यभिप्रेतमाकलयतः कथमयं लोकानां भ्रमो दूरी भवेदिति चिन्तया
च पुरस्कृतस्य मे मानसमर्द्रतामोदयने प्रावर्तत । मतेस्तीक्ष्णतरतावैकल्येन च
किञ्चित्परावृत्तमप्यन्तरद्वन्द्वया श्रीमच्छंकराचार्यचरणप्रेरणया पुनरुत्साहाधि-
यिन संप्रवृत्तमासीत् । त एवाऽऽचार्यचरणाः सहस्रकृपा चात्र साहाय्यकं दास्य-
न्तीति श्रद्धां बद्ध्वाऽस्मिन्कर्मणि कृतपदविन्यासं दुस्तराम्बुधावन्तराऽन्तरा निम-
ज्जदपि श्रद्धातरणिसमारुढं कथं कथमपि पारमगात् । यथाऽऽचार्यचरणैरेतत्कार्यं
संपादितं न एव चात्र प्रेक्षावन्मवृत्तिं संपादयन्तु । यथा यथा चार्द्धतिनां दर्शन-
मनूय तत्त्ववण्डने प्रयत्नः श्रीभाष्यकृतां दृश्यते तथा तथा तदनुसरणैव तदुद्धा-
राथोऽयं मदीयां यत्न इत्येकस्यैव विषयस्य पुनः पुनर्विवेचनं क्वचित्कर्तव्यता-
मापतिनम् । अतः पुनरुक्त्यादिदोषदूषितेक्षणैः प्रेक्षावद्भिर्न भवितव्यम् । अमुमा-
मोदमाजिघ्रन्निश्वाभिनिवेशवशीकृतस्वान्तर्न भवितव्यम् । दोषाश्च मानुषसुलभा
एवेत्यत्र ये केचित्स्युस्तेषूदासीना अपि गुणैकमेवशीलाः सहृदया दोषान्मदर्शय-
न्तिवत्याशामे-

पुण्यपत्तने-
श्रावणकृष्णद्वितीयायां
मन्दवासरे शके १८४०

}

आयंकरोपाह्वयासुदेवशास्त्री

अद्वैतामोदस्यविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
मङ्गलाचरणम्	१	त्रिविध सत्त्वम्	७
धर्मार्थज्ञानानामनित्यत्वम्		जीवत्वमीश्वरत्व चोपाधिकम्	८
भोक्तृस्य नित्यत्वम्		अज्ञानस्य शक्तिद्वयम्	
उपनिषदुद्देशः		जीवस्वरूपम्	९
मीमांसकमतोत्पत्तिः	२	अवच्छेदवादः	
ब्रह्मसूत्रकृदुद्देशः		आभासवादः	
नास्तिकोत्पत्तिः	३	प्रतिविम्बवादः	
मीमांसकमतप्रचारः		जोवैकृत्यानेकत्वविचारः	१०
श्रीशंकराचार्यावतारः		एकजीववादः	
शांकरदर्शनम्		जीवस्य विभुत्वम्	
परमात्मा इशिरूपः		जीवस्यानादित्वम्	११
आत्मरूपमेक तत्त्वम्	४	प्रतिविम्बवादः	
इतिद्वैविध्यम्		अद्वैतम्	१२
ब्रह्म जगन्मूलम्		अविद्या	
कारणस्य सूक्ष्मत्वं व्यापित्व च		सृष्ट्यारम्भकालिरूपज्ञानकृत्यम्	
पृथिव्यादीनामुत्तरोत्तर सूक्ष्मतरम्		अहकाराद्युत्पत्ति	१३
आत्मनो निर्विशेषत्वम्	५	ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः	
आत्मनि भेदत्रयराहित्यम्		अन्तःकरणोत्पत्ति	
आत्मनो निर्गुणत्वम्		कर्मेन्द्रियोत्पत्ति	
सगुणश्रुत्युपपत्तिः	६	प्राणोत्पत्तिः	१४
आत्मा ज्ञानस्वरूपः		पञ्चीकरणम्	
आत्मनो न ज्ञातृत्व ज्ञेयत्व च		पञ्च काशाः	
आत्मा नित्यः		पुर्यष्टरूपम्	१५
कूटस्थनित्यता	७	कर्मत्रैविन्यम	
अद्वैतम्		शरीरत्रैविन्यम्	
सन्मात्र ब्रह्म		जीवन्मुक्तितुरीयावस्थयापदः	
सदनुभूत्योरवयवम्		अनिर्वचनीयख्याति	१६
अनादिपट्टम्		असत्यात्मन्योत्पत्ति	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रत्यक्षप्रमाणम्	१७	मकृतिः ...	२७
सविकल्पकं प्रत्यक्षम्		चतुर्विंशतितत्त्वानि ...	
निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम्		भूतोत्पत्तिक्रमः ...	२८
अनुमानम्		कालः ...	२९
उपमानम्	१८	द्रव्याणां साधर्म्यम् ...	
शाब्दम्		गुणा दशविधाः ...	
अर्थापत्तिः		सत्त्वरजस्तमांसि ...	
अनुपलब्धिः ...		शब्दादिपञ्चकम् ...	३०
अन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वम् ...	१९	संयोगः ...	
साधनचतुष्टयम् ...		शक्तिः ...	
श्रवणादिसाधनत्रयम् ...		ज्ञानस्य द्रव्यत्वमपि ...	
श्रवणाद्युपयोगः ...	२०	शरीरशरीरिभावः ...	
मोक्षप्रतिबन्धनिरासः ...		शरीरशरीरिणोर्भेदः ...	३१
मोक्षः ...	२१	परमात्मनो बहुभवनं शरीर-	
जीवन्मुक्तिः ...		द्वारकम्	
जीवन्मुक्तिप्रयोजनम्...	२२	यदा धेवेतिश्रुत्यर्थः ...	
विदेहमुक्तिः ...		अद्वितीयश्रुत्यर्थः ...	३२
श्रीशंकराचार्यकालः ...	२३	नेह नानेतिश्रुत्यर्थः ...	
श्रीरामानुजाचार्यकालः ...	२४	परमात्मनः सविशेषत्वम् ...	
रामानुजदर्शनम् ...		सामानाधिकरण्यम् ...	
चिदचिदीश्वररूपं त्रिविधं ...		परमात्मा सगुणः	३३
तत्त्वम् ...	२५	गुणेष्ववान्तरभेदः	
द्रव्यनिरूपणम् ...		ज्ञानस्यात्मगुणत्वम्	
द्रव्यं पञ्चविधम् ...		ज्ञानद्वैविध्यम्	३४
ईश्वरभेदाः ...		परमात्मनो ज्ञातृत्वम् ...	
पञ्चगुणाः ...	२६	परमात्मनो ज्ञेयत्वम् ...	
परमात्मगुणाः ...		मनसा न मनुत इतिश्रुत्यर्थः	
जीवभेदाः ...		परमात्मा कूटस्थनित्यः ...	३५
नित्यविभूतिः ...	२७	परमात्मनः परम्परया जग-	
ज्ञानम् ...		दुपादानकारणत्वम्	

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
विशिष्टाद्वैतम्	३५	ज्ञानस्य सकोचविकासौ	४४
प्रकार्यद्वैतम्		कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मविचारः	
प्रकाराद्वैतम्		जीवन्मुक्तिर्नास्ति	४५
जीवाद्वैतम्		मोक्षे परमात्मर्के कार्यम्	
जीवानां मिथो भेदः		मोक्षेऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदः	
सदनुभूत्योर्भेदः	३६	दृतरपदार्थानामन्तर्भावः	४६
जगतः सत्यत्वम्		मतद्वयसंक्षेपः	४७
परिणामवादः		मायावादः सूत्रकारात्प्रागपि	५०
तत्त्वज्ञानोपयोगः	३७	मायावादः सूनकारसमतः	
जीवानां न स्वातन्त्र्यम्		ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिः	५१
सत्ख्यातिः	३८	मोक्षे शरीरराहित्यम्	
शास्त्रस्य सत्यत्वम्		मोक्षे भयात्यन्ताभावः	५२
प्रत्यक्षप्रमाणम्	३९	जीवन्मुक्तिः	५३
निर्विकल्पकम्		जीवेऽहंभावादिकमन्यतः	
सर्विकल्पकम्		मुक्तस्य कीदृशं कर्म	५४
सनिकर्षद्वैतविषयम्		तत्त्वज्ञानशब्दार्थः	५५
अनुमानम्	४०	तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम्...	
अनुमानभेदाः		कार्यस्य कारणं तत्त्वम्	५६
शाब्दज्ञानम्	४१	नाशस्य सान्वयत्वम्	५७
वेदस्य भागद्वयम्		नाशस्वरूपम्	
वृत्तिभेदाः		साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मवि	
लक्षणा		चाराधिकारः	५८
उपमानं न प्रमाणान्तरम्	४२	मीमांसाद्वयस्य नैकशास्त्रत्वम्	
अर्थापत्तिर्न प्रमाणान्तरम्		परमात्मनो धर्मत्वं गौणम्	५९
अनुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरम्		शास्त्रपदम्	
गुणभूतज्ञानोपपत्तिः	४३	कर्मज्ञानस्य न पूर्ववृत्तत्वम्	
ज्ञानमात्मनिष्ठम्		आत्मसाक्षात्कारादविद्या	
अहंभावोऽहंकारश्च भिन्नः		निवृत्तिः	६१
जीवस्याणुत्वम्	४४	आत्मसाक्षात्कारसाधनम्	६२
ज्ञानस्य शरीरव्यापित्वम्		आत्मसाक्षात्कारादद्वयग्रन्थिभट्टः	६३

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
स्मृतेर्न दर्शनरूपत्वम्	६३	तदस्थलक्षणतः प्रतिपादनम्	७२
भक्तिशब्दार्थ	६४	आगमस्य लौकिकत्वम्	
ज्ञानोत्तरं न कर्मापेक्ष्यत्वम्		निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम्	७३
आत्मसाक्षात्कारोत्तरं कर्मा		निर्विकल्पकस्य सन्मात्रग्रा	
संभवः	६५	हित्वम्	
साधनसप्तकस्य साधनचतु-		रामानुजीयस्वीकृतनिर्विक-	
ष्टयान्तर्भावः		ल्पस्वण्डनम्	
कर्मण उपयोगः		अनुमानेनापि निर्विशेषस्तु-	
विद्यारुमणोर्न समुच्चयः	६६	सिद्धिः	७४
विद्या चाविद्या चेति श्रुत्यर्थः		निर्विकल्पक सन्मात्रग्राहि	
जीवन्मुक्तकृतसमोपयोगः		न भेदग्राहि	
ब्रह्मजिज्ञासाया न कर्ममी		भेदस्य दुर्निरूपत्वम्	
मांसापेक्षा	६७	भेदप्रतीत्युपपत्तिः	
निर्विशेषब्रह्मणः प्रामाणिक		संस्थान न जातिः	७५
त्वम्	६८	जातिरेव भेद इति न युक्तम्	
ब्रह्मशक्तिर्माया	६९	लौकिकप्रत्यक्ष विशिष्टविप-	
तत्प्रतिभिञ्जितो जीवः		यम्	७७
उद्भूतशक्तिमद्ब्रह्मेश्वरः		निर्विशेषसन्मात्रमलौकिक-	
इदमेव सगुणं ब्रह्म		प्रत्यक्षसिद्धम्	....
आत्मनो निर्गुणत्वम्		सन्मात्रब्रह्मणो न प्रमेयभावः	
यतो वाच इति श्रुत्यर्थः		घटादीनामपरमार्थत्वम्	७८
निर्विशेषः सामान्यानुभवः	७०	अपरमार्थत्वस्य निर्वचनम्	
सन्मात्ररूपं सामान्यस्य		प्रासङ्गिक सत्प्रतीतिस्वण्डनम्	
परा काष्ठा	७१	व्यावर्तमानत्वमपारमार्थ्ये हेतुः	७९
पृथक्करणमभावेनापि		जगतो बाधः	
धीत्वादयो न भावरूपा धर्माः		परमार्थत्वनिर्वचनम्	८०
निर्विशेषे वस्तुनि शब्दः प्र		अनुभूतिरेव सती	
माणम्	७२	निर्विषयानुभूतेर्न परमसा	
निषेधमुखेन शब्दस्य प्रवृत्तिः		ध्यत्वम्	८१
		अनुभूतेर्न प्रागभावः	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अनुभूतिसामान्यस्य न नाना- त्वम् ८२	८२	मोक्षे नाहंभावः ९०	९०
अनुभूतिसामान्यस्य परा काष्ठा अनुभूतिनित्यत्वादिकं च न भावरूपम् ... ८३	८३	मोक्षे न भयलेशः ... ९१	९१
निर्विषया संवित् ... ८३	८३	मोक्षे न सुखं न दुःखम् ... ९१	९१
योग्यानुपलब्धिः प्रमाणम् ८४	८४	अहं मुक्तो भवेयमितिसंक्र- त्योपपत्तिः ... ९२	९२
अस्मरणनियमस्य नानुभवा- भावासाधकत्वम् ८४	८४	मोक्षपदार्थः ... ९२	९२
सुषुप्तौ नाहमर्थभानम् ८४	८४	द्वैतिमते मोक्षानुपपत्तिः ... ९२	९२
अनुभूतेर्निर्विकारत्वम् ८४	८४	निर्विशेषज्ञानस्य नाश्रयापेक्षा ब्रह्मणो न विज्ञातृत्वम् ... ९३	९३
ब्रह्मशक्तिर्नित्या ... ८५	८५	आत्मा चिद्रूप एव न चैतन्य- गुणकः ... ९४	९४
बीजाङ्कुरन्यायः ८५	८५	धर्मिभूतं ज्ञानं गुणभूतज्ञानं ... ९४	९४
मवाहानादित्वम् ... ८५	८५	चेति न ज्ञानद्वयम् ९४	९४
मोक्षे प्रपञ्चस्याभानं कीदृक् ... ८६	८६	संविदादिशब्दाः संवन्धि- शब्दा एवेति न नियमः ... ९५	९५
अभावस्य न धर्मरूपत्वम् ... ८६	८६	अजडत्वलक्षणम् ... ९५	९५
धर्म्यपेक्षया धर्मस्य सूक्ष्मत्वम् घटो नास्ति घटाभावोऽस्तीत्य- नयोरर्थभेदः ... ८७	८७	अनुभूतिभ्रान्त्या ज्ञातृतयाऽ- वभासिते... ९६	९६
सिद्धिसामान्यं संवित्. स ... ८७	८७	अन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वम् ... ९६	९६
एवात्मा ... ८७	८७	लौकिकं ज्ञानं क्रियारूपम- नित्यमेव ... ९७	९७
अनुभूतिसामान्यसाधनम् ... ८८	८८	लौकिकज्ञानस्यैवाहंकारो ... ९७	९७
आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वम् ... ८८	८८	व्यञ्जकः... ९७	९७
को विशेषः किं सामान्यम् ८८	८८	अप्रकाशस्वरूपेणापि प्रका- शस्वरूपस्य व्यञ्जनम् ... ९८	९८
निर्विशेषचिन्मात्र आत्मा ... ८९	८९	रविरुग्गरतलयोः परस्परा- भिव्यञ्जकत्वम् ... ९८	९८
गुण्यदर्थोऽस्मदर्थश्च ... ८९	८९	अभिव्यञ्जकानां स्वात्म- स्थतयाऽभिव्यञ्जनं स्वभावः	
लौकिकोऽहमर्थोऽपि गुण्यदर्थ एव अहमर्थो नात्मा ... ९०	९०		
अहंकारशब्दार्थः ... ९०	९०		
अहंभावोऽपि कल्पित एव ... ९०	९०		

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
सुषुप्तौ नाहमर्थावभासः ...	९९	सदेवेति श्रुतेर्निर्विशेषार्थ-	
सुखमहमस्वाप्समिति पराम-		कत्वम्	११०
शोपपत्तिः ...	...	आत्मा विवर्तोपादानम्	१११
न किञ्चिदहमज्ञासिपमिति	....	शरीरशरीरिभावेन न श्रुत्यु-	
परामर्शः....	...	पपत्तिः	...
मामप्यहं न ज्ञातवानिति	....	आदेशशब्दार्थः	११३
परामर्शः ...	...	अथ परेति श्रुतेर्निर्विशेषार्थ-	
सुषुप्तावात्मनः साक्षित्वम्	१००	कत्वम्	११५
विदेहमुक्तौ नाहंभावः	....	यत्तदद्रेक्ष्यमिति श्रुत्यर्थः	११६
जीवन्मुक्तावहंभावोपपत्तिः	...	सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेर्निर्विशे-	...
अद्वैते शास्त्रं प्रमाणम् ..	१०१	पार्थक्यत्वम्	११७
शास्त्रमसत्यमपि प्रमाणम्	१०२	सत्यं ज्ञानमिष्यत्र लक्षणत्रयम्	११९
स्थूलारुन्धतीन्यायः	१०३	लक्षणस्य प्रयोजनम्	...
प्रत्यक्षस्य शास्त्रेण बाधः	..	सामानाधिकरण्यम्	...
उपदेष्टुः प्रतिपाद्यविषये		ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम्	१२०
निर्दोषत्वम्	...	सदेवेति श्रुत्यर्थः	१२१
असत्त्वादापि सत्या प्रतीतिः	१०४	भेदत्रयराहित्यम्	१२२
स्वाप्नज्ञानस्यासत्यत्वम्	...	प्रतिज्ञोपपत्तिः....	...
बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्र-	....	सगुणश्रुतितात्पर्यम्	१२३
नियमो नास्ति	१०५	सगुणनिर्गुणवाक्ययोरवि-	...
रेखया वर्णप्रतिपत्तिः	१०६	रोधः	१२४
शब्दार्थयोरारोपितं तादा-		ब्रह्मगुणकथने न तात्पर्यम्	१२५
त्म्यम्		मोक्षे न ज्ञातृज्ञेयभावः	...
रेखागवयात्सत्यप्रतिपत्तिः	...	श्रुतिसंमतं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम्	१२६
शास्त्रस्य न तुच्छत्वम्	१०७	नानात्वनिषेधतात्पर्यम्	१२७
ज्ञानस्य द्विविधमसत्यत्वम्	१०८	नानाशब्दार्थः	...
शास्त्रसिद्धस्य न पश्चाद्बाधः		नानात्वदर्शनान्न शान्तिः	१२८
नेह नानेति वाक्यस्य स्वप्नि-		अन्तरशब्दस्य नावकाशाद्य-	
न्मवृत्तिः	१०९	र्थक्यत्वम्	१२९
		निर्विशेषब्रह्मवादः सूत्रकारसंमतः	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
निर्विशेषब्रह्मणि गीताता-		सत्ख्यातिखण्डनम्	१४६
त्पर्यम्	१३०	स्वसदृशे स्वांशसत्त्वनिघमो न	१४७
निर्विशेषब्रह्मणि पुराणता-		स्वामार्थानां न सत्यत्वम्	
त्पर्यम्	१३१	अलातचक्रमतीता न सत्ख्यातिः	१४८
भगवच्छब्दवाच्यत्वप्रोपचा-		दिङ्मोहे न सत्ख्यातिः	१४९
रिकम्	१३२	द्विचन्द्रज्ञाने न सत्ख्यातिः	
आत्मनः सविशेषत्वं व्याव-		अज्ञाने श्रुतिः प्रमाणम्	१५०
हारिकम्		ऋतशब्दस्य न कर्मवाचित्वम्	
व्यावहारिकस्य शुभाश्रयत्वम्	१३३	नासदासीयसूक्तमज्ञाने प्रमाणम्	१५१
ज्ञानव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वम्		सदसच्छब्दौ न चिदचिद्व्यष्टि-	
यन्मयं चेतिप्रश्नार्थः	१३४	विषयौ	१५२
अविद्याया आश्रयोपपत्तिः	१३६	नासदासीयसूक्तमाय्यम्	
अविद्याया तिरोधानोपपत्तिः	१३७	मायाशब्दार्थः	१५३
अविद्यास्वरूपोपपत्तिः		मूलाज्ञानेऽर्थापत्तिः प्रमाणम्	१५४
अज्ञानं न ज्ञानमागभावरूपम्	१३८	त्वंशब्दो न जीवान्तर्यामिपरः	
भावरूपाज्ञानसाधनम्		विधिप्रतिषेधावितिन्यायः	
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यम्	१३९	सर्वेषां शब्दानां नात्मपर्यन्तार्थ-	
अविद्याया अनिर्वचनीयत्वो-		कत्वम्	१५५
पपत्तिः		मूलाज्ञाने पुराणं प्रमाणम्	१५६
असत्यतुच्छयोर्भेदः	१४०	ज्योतींषि विष्णुरित्यादिविष्णु-	
अधिष्ठानस्य सत्यत्वम्		पुराणवचनार्थः	
अज्ञानसाधकानुमानम्		जीवजडयोर्न ब्रह्मशरीरत्वम्	१५७
प्रत्यनुमाननवरुम्	१४१	सर्वं परमात्मरूपम्	
प्रत्यनुमानखण्डनम्	१४२	प्रपञ्चस्याज्ञानविजृम्भितत्वम्	१५९
मिथ्यार्थस्योपादानं मिथ्यैव .	१४३	जडानां न नास्तिशब्दवाच्य-	
अन्यत्र सत्यत्वेनादृष्टस्यापि		त्वम्	१६०
प्रपञ्चस्य भ्रमविषयत्वम्	१४४	भेदत्रयराहित्यम्	१६१
अनिर्वचनीयख्यातिः		ज्योतींषीत्यादिवचनतात्पर्यम्	
प्राविभासिकवस्तुत्वचिह्नारणम्	१४५	अविद्यानिवर्तकोपपत्तिः	१६३
		अविद्यानिवृत्त्युपपत्तिः	१६४
		अविद्याकृत्यम्	१६५

अद्वैतामोदस्थविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ ॐ ॥

॥ अथाद्वैतामोदः प्रारभ्यते ॥

विज्ञानार्कमरीचिजालनिहताविद्यान्धकारव्रजः
शब्दब्रह्मसमुद्रमन्दरगिरिः सिद्धान्तवद्भवतः ।
ब्राह्मनिर्तनरङ्गभूभिरसनासंशोभिताभ्याननः
सोऽयं सर्वजगद्गुरुर्विजयते श्रीमान्प्रभुः शंकरः ॥ १ ॥
श्रीमच्छंकरपादाब्जं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
तत्प्रेरितो नमस्कृत्याद्वैतामोदं प्रकाशये ॥ २ ॥
परिभाष्य बहून्ग्रन्थान्योऽर्थः क्लेशेन शक्य उपलब्धुम् ॥
तमनायासेनास्माद्ग्रन्थाद्गृह्यन्तु सज्जनाः सुधियः ॥ ३ ॥
श्रुतयो निखिलजनानां हितकरोधनपरा अपि प्रकृते ।
हितसर्वस्वे ब्रह्माद्वैते सततं प्रयान्ति मूकत्वम् ॥ ४ ॥
तदिह विशिष्टाद्वैतिद्वैतिप्रमुखा विचक्षणमन्याः ।
अज्ञानेन हठाद्वा ब्रह्माद्वैतेऽपगोरणं चक्रुः ॥ ५ ॥
तेऽमयं प्रयत्नो विफल इतीदं प्रदर्शयितुकामः ।
ईशप्रेरितचेता आमोदमम्रं प्रसारये जगति ॥ ६ ॥

इह खलु जगति प्राणिभिर्मुख्यत्वेन पुरुषार्थप्राप्तय एव प्रयतितव्यम् । यद्यपि
धर्मार्थकाममोक्षरूपेण पुरुषार्थाश्चत्वारस्तथाऽपि तेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ।
नेतरे । तेषामनित्यत्वात् । अर्थकामयोरनित्यत्वं
मोक्षस्य नित्यत्वम् प्रत्यक्षेणैवावगम्यते । धर्मोऽप्येवम् । तद्यथेह कर्म-
चितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते (छा० ८ । १ । ६) इति श्रुतेः । मोक्षस्तु न तथा । न स पुनरावर्तते
(छा० ८ । १५ । १) इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् । भगवद्गीतायामपि

“ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ” (गी० ८ । १६) इति ।

प्रत्यक्षागोचरविषये च वेद एव प्रमाणम् । तत्र च ब्राह्मणग्रन्थे यज्ञादि-
कर्मणां विस्तरेण प्रतिपादनादीदृशी लोकानां मतिः
उपनिषदुद्देशः स्याद्यत् “ यज्ञादि कर्म कृत्वा स्वर्गादिफलसंपा-
दनमेव मुख्यः पुरुषार्थः ” इति । तन्निरासाय

श्रुतानुपनिषदामभिव्यक्तिः । उपनिषत्सु च लोकानां ब्रह्मज्ञानाय यथाशक्ति
विधिमुखेन निषेधमुखेन चेति प्रकारद्वयेन ब्रह्म वर्णितम् ।

श्रुतिश्चात्यन्तं दुरवबोधा यतः श्रुतिवाक्यं संक्षिप्तं संगतिप्रदर्शकवाक्यैः प्रायो विरहितं च । भाषा चातिपुरातनी । लोकाश्चोत्तरोत्तरं मन्दबुद्धयः । श्रुतिप्रदर्शिते मार्गे श्रद्धालूनां विश्वासेन प्रवृत्तावप्यन्येषां लोकानां ज्ञानमार्गे कर्ममार्गे च प्रवृत्तिः शिथिला समजनि । अमुष्मिन्नवसरे नास्तिकाः प्रादुरभूवन् । ततो वेदार्थज्ञानाय ऋषयस्तपश्चेरुः । तपःप्रभावाच्च लब्धसामर्थ्या ऋषय ऐन्द्रादीनि व्याकरणानि निरुक्तं प्रातिशाख्यानि च प्रणिन्युः । कियता कालेन च तथैव पाणिनिनाऽष्टाध्यायी प्रणीता । तथा पदार्थज्ञानं समजनि । यतस्तस्यां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभाग उपदर्शितः । जैमिनिना च द्वादशाध्यायी प्रणीता । तथा वाक्यार्थज्ञानं समजनि । यतस्तस्यां वाक्यार्थयोजनोपयोगिनोऽनेके न्यायाः संगृहीताः । पदार्थवेत्ता वैयाकरणः । वाक्यार्थवेत्ता मीमांसकः । ततो लोकानां वेदार्थज्ञाने जाते सति कर्मस्वादरेण प्रवृत्तिरासीत् ।

मीमांसकमतोत्पत्तिः उत्तरोत्तरं च परां काष्ठां गता । यया च “ उपनिषद्भागोऽयं न श्रुतिशिरोभूतः । किंतु जीवात्म-

नोऽविनाशित्वप्रतिपादनेन स्वर्गादिपारलौकिके सुखे विश्वासोत्पादनद्वारा यज्ञादिकर्मकाण्डस्यैवोपोद्बलकस्तदङ्गभूतः ” इत्येवं लोकानां मतिरासीत् । उपनिषत्प्रदर्शितो मोक्षमार्गश्च कण्टकानुविद्ध इव लोकानामगम्योऽभूत् । नास्तिका इव वेदान्तिनोऽपि मीमांसकतीक्ष्णकटाक्षकलक्ष्या अभूवन् । तदुक्तम्—

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिप्रान्ति वचनव्यक्तिसामुभिः ॥ इति ॥

अमुष्मिन्नवसरे उपनिषदनभिव्यक्तिकाल इव पुनरपि “ यज्ञादिकर्म कृत्वा स्वर्गादिफलसंपादनमेव मुख्यः पुरुषार्थः ” इत्येवं लोकानां प्रत्ययो दृढः संजज्ञे ।

एतं लोकप्रत्ययं निराकुर्वन्मोक्षमार्गे च लोकानां प्रवृत्तिं जनयन्भगवान्वादरायणी ब्रह्मसूत्राणि प्रणिनाय । जैमिनिप्रतिपादिताश्च वाक्यार्थोपयोगिनो

न्यायाः सर्वे वादरायणस्य संमता एव । उपनिषद्भागः कर्मकाण्डस्याङ्गभूत इत्येतावानंशः परं वादरायणस्यासंमतः । वादरायणश्च जैमिनिप्रति-

पादितैरेव न्यायैरुपनिषदर्थं प्रतिपाद्य तस्य च श्रुतिशिरोभागत्वं प्रस्थाप्य मोक्षद्वारमप्रतिबन्धं चकार । उपनिषत्प्रदर्शितो मोक्षमार्गश्च निष्कण्टकः संजज्ञे ।

एवं काले बहुतिथे गते पुनरपि विषमकाल उपस्थितः । अश्रद्धया लोकानां मनः समाक्रान्तम् । ज्ञानमार्गिणः कर्ममार्गिणश्च नामशेषा अभूवन् । पूर्ववत्पु-

ननास्तिकाश्चार्वाकपदवाच्योः प्रादुर्बभूवुः । ते
 नास्तिफोत्पत्तिः ।
 हीत्यमूचुः—“ न जीवो नाम देशादन्यः कश्चि-
 दस्ति । न मोक्षः । न परलोकः । न श्रुतिः
 प्रमाणम् । नेश्वरो नाम नियन्ता कश्चित् । स्वभावत एवेदं जगदुत्पद्यते विली-
 यते च ” इति ।

चक्रगतिन्यायेन पुनरपि कालपरिवृत्तौ कर्ममार्गीयैस्तात्कालिकराजलब्ध-
 साहायकैश्चार्वाकमतप्रचारोऽप्यन्तापकर्षं नीतः । मण्डनमिश्रप्रभृतयो भीमांस-
 काग्रसराश्च राजसंसादि लब्धोत्कर्षाः पण्डितमन्या-
 मीमांसकमतप्रचारः स्तदानीं नास्तिरानिव ज्ञानमार्गीयानपि मूर्खानि-
 वाकलयांचक्रुः । उपनिषदनभिव्यक्तिकाल इव
 सूत्रप्रणयनात्प्राक्तने काल इव च सर्वत्र परिस्थितिर्दृष्टिगोचरता ययौ ।

अस्मिन्नवसरे लोकानुदिधीर्षुर्भगवान् श्रीशंकरः शंकराचार्यरूपेणावतीर्य
 ब्रह्मसूत्रन्याख्यारूपं शरीरभाष्यं विरच्य सूत्र-
 कारवत्पुनरपि मोक्षद्वारमप्रतिबन्धं चकार । वेदा-
 न्तशास्त्रपुनरुज्जीवनार्यैर्वायं श्रीशंकराचार्यावतारः ।
 श्रीमच्छंकराचार्याव-
 तारः ।

श्रीशंकरजगत्पूज्यपादा नित्यं जयन्ति ते ।

ये प्रस्थानत्रये भाष्यं मायावादेन तेनिरे ॥ १ ॥

अथ सुखबोधाय शंकरदर्शनं लिख्यते ।

नित्यं सर्वगुणावधूननपरा नैर्गुण्यवादाः श्रुतौ

गौणार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणारोपात्परे ब्रह्मणि ॥

अद्वैतश्रुतयः सदर्थविषया भेदोक्तिरौपाधिकी

तत्सर्वश्रुतिसंगते विजयते श्रीशंकरे दर्शनम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु शब्द एव तावदादौ ब्रह्म बोधयितुं मुख्यतः प्रभवति ।
 ततः पश्चात्तदनुसारेण प्रमाणान्तराभ्यां तद्बोधयितुं प्रवर्तन्ते । शब्दश्च ‘ सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ (छा० ६ । २ १) इत्यादिः परमात्मरूपमे-
 कमेव तत्त्वमिति स्पष्टमेवाभिपद्यते । सच परमात्मा दृशिरूपः । यद्यपि द्रष्टा दृश्यं
 दृशिथेति पदार्थत्रितयमावालवृद्धमसंदिग्धं सर्वैरप्यनुभूयते तथाऽपि दृष्टाभ्यु-
 पगम्यते ।

भूतो द्रष्टा दृशिनिपयीभूतं दृश्यमिति तयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्दृशिसोपेक्षत्वेन तत्स्वरूपस्य
 दृशिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादृशिरेव वस्तुतस्त-
 आमिरूपमेकमेव तत्तन् च । द्रष्टृदृश्ययोस्तु कल्पितत्वमेव । दृशिर्ज्ञा-
 नम् । सा च दृशिर्द्विधा निरुपाधिका सोपाधिका
 च । तत्र निरुपाधिका दृशिर्निराश्रयं निर्विषयं सन्मात्ररूपं ज्ञानम् । सा च निरु-
 पाधिका दृशिः स्वरूपलाभे न किमप्यपेक्षते । इयमेव ब्रह्मशब्देन परमात्मश-
 ब्देन चाभिधीयते । साश्रयं सविषयं यल्लौकिकं प्रमाणादिजन्यं ज्ञानं तद्रूपा
 सोपाधिका दृशिश्चाश्रयविषयसापेक्षेति द्रष्टृदृश्यवत्कल्पितैव । तथाच कल्पिताना-
 मखिलवस्तूनामाश्रयीभूतं कल्पनाधिष्ठानभूतमत एव सर्वजगन्मूलभूतं ब्रह्म । यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै० ३ । १ । १) इति श्रुता जन्माद्यस्य यतः
 (ब्रह्मसू० १ । १ । २) इति सूत्रे च सर्वजगन्मूलकारणं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणं
 प्रतिपाद्यते ।

कारणं च कार्यापेक्षया सूक्ष्मं व्यापकं च भवति । यदुक्तमुपदेशसाहचर्याम्-

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।

प्रव्यगात्मासत्तायेषु पूर्णपूर्णप्रहाणत ॥ (उ० सा० ९ । १) इति ।

अत्र गन्धशब्देन पृथिव्युच्यते । गुणानां गुण्यपेक्षया पृथगुपलम्भाभावेन
 गुणगुणिनोरभेदस्यैव सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । प्रत्यगात्मावसानेषु परमात्मपर्य-
 न्तेषु । प्रहाणं कार्याकारत्यागः । पृथिवीजलतेजआदिस्वरूपात्कार्यात्पूर्वस्मा-
 त्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं कारणतया स्थितेषु परमात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रमं
 कार्याकारत्यागेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या । न च कार्यापेक्षया
 सूक्ष्मं चेत्कारणं तर्हि तस्य न्यूनपरिमाणत्वात्कथं कार्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् ।
 यतः कार्येषु विद्यमानमपि कारणस्वरूपं कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेण

सम्यगवभासत इत्येवान्न सूक्ष्ममुच्यते न

कारणस्य सूक्ष्मत्व

व्यापि व च

न्यूनपरिमाणयोगात् । तथा सकलविकारानुगत-
 स्यवोपादानकारणत्वात्कार्यापेक्षयाऽधिकदेशवृत्ति-
 त्वेन कारणस्य कार्यव्यापकत्वम् । तस्मात्पृथि-

वी स्वकार्यापेक्षया सूक्ष्मा व्यापिता च सिद्धा । पृथिव्यपेक्षया जल सूक्ष्मं
 व्यापकं च । शरीरे स्वेदस्य पर्वतशिलादिष्वन्तर्भूमां प्रस्रवणस्य चोपलम्भात् ।
 जलासाधारणगुणस्य रसस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलम्भाच्च । पृथिव्यां तत्र तत्राप्रति-
 बन्धेन जलप्रवेशानुभवाच्च । जलपेक्षयापि तेजः सूक्ष्मं व्यापकं च । जलमदूरी-
 कृत्यैव रविकिरणानामग्निपरमाणूनां चान्तःप्रवेशदर्शनात् । जलविनाशस्या-

प्यग्रेवयवानामुष्णजले प्रविष्टानां जलेनाविनाशदर्शनाच्च । तत्र हि तेषामवयवा-
नामविनाशे जलापेक्षया सूक्ष्मतैव हेतुः । तेजोपेक्षयापि वायुः सूक्ष्मो व्यापकश्च ।
रविकिरणेषु यथावस्थितेषु सत्त्वेव वायुसंचारदर्शनात् । तदपेक्षयाप्याकाशं
सूक्ष्मं व्यापकं च । तथैवोपलम्भात् । यतः पाषाणस्यापि भेदो दृश्यते । अवकाशं
विना च भेदस्यासंभव एव । एवं परमात्मपर्यन्तेषु सूक्ष्मत्वं व्यापकत्वं च
बोध्यम् ।

व्यापकत्वादेव च कारणं कार्यपेक्षया सामान्यभूतम् । कार्यगतविशेष-
रहितमित्यर्थः । घटशरावादि कार्यगतानां घटत्वशरावत्त्वादि विशेषाणां कारणा-
वस्थायां मृद्यदर्शनात् । अत एव सर्वकार्याणां मूलकारणं ब्रह्म सर्व-
विशेषरहितम् । यदि तत्र कोऽपि विशेषः स्यात्तर्हि
आत्मनो निर्विशेषत्वम् तादृशविशेषरहितं ब्रह्मणोऽपि मूलकारणमन्यत्किं-
चित्स्यात् । तस्यापि सविशेषत्वे तादृशविशेषर-
हितं तन्मूलभूतं पुनरन्यत्स्यादित्यनवस्थाप्रसङ्गः । तन्निरासाय मूलकारणं
सर्वविशेषरहितमित्यवश्यं वाच्यम् । तदेव च नो ब्रह्म ।

विशेषरहितत्वादेव च न तत्र यस्मात्कस्मादपि सजातीयद्विजातीयात्स्वग-
ताच्च भेदः संभवति । सविशेषस्यैव भेदाधिक-
ब्रह्मणि भेदत्रयराहि- रणत्वात् । तेन ब्रह्मसजातीयश्चेतनो ब्रह्मवि-
त्यम् जातीयोऽचेतनो ब्रह्मगतो धर्मो वा न कश्चिदन्योऽ-
स्तीति सर्वथा शुद्धमद्वितीयं भेदत्रयशून्यं निर्विशेषं
ब्रह्म सिध्यति ।

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तमर्जितम् ॥ (ब्र० वि० ८।९)

इतिश्रुतौ निर्विकल्पशब्देन ब्रह्मणो निर्विशेषता स्पष्टमेवोच्यते । किंच
ब्रह्मणः सविशेषत्वे तद्विशेषपुरस्कारेणेतदं तादृशमित्येवं शब्दप्रतिपाद्यता ब्रह्मणः
स्यात् । तथा सति "यतो वाचो निर्वर्तन्ते" (तै० २।९) इति
श्रुतिः, 'अगोचरं वचसाम्' (वि० पु० ६।७।५३) इति स्मृतिश्च विरुद्धा
स्यात् ।

'निर्गुणम्' (आत्मोप० १, चू० ७।२) इति च श्रुतिर्ब्रह्मणि शुभान्ते-
यांश्च सर्वानेव गुणान्सामान्येन निषेधति । युक्तं चेत्तत् । ब्रह्मणः सगुणत्वे तेन
गुणेन ब्रह्मणः सविशेषत्वावश्यभावेन तस्य पूर्वोक्तयुक्त्या जगन्मूलकारणत्वं

न स्यात् । “यः सर्वज्ञः” (मु० १।१।९) “सत्यकामः सत्यसंकल्पः”
(छा० ८।७।१) इत्याद्याः सगुणश्रुतयस्त्वारोपितगुणप्रतिपादिकाः ।

ब्रह्मणि गुणान्वस्तुत एव स्वीकृत्य हेयगुणराहित्येन निर्गुणश्रुतिसमर्थने तु बाह्येन्द्रियग्राह्यरूप-
रसादिगुणराहित्येन जीवस्यापि निर्गुणपदवा-
च्यता स्यात् । पृथिव्यादिभूतानामपि सुखदुःखादिगुणराहित्येन निर्गुणपद-
वाच्यता स्यात् । तथा सति निर्गुणम् (आ० १, चू० ७।२) इति पूर्वोक्त-
श्रुत्या निर्गुणपदेन किमप्यधिकं नोक्तं भवेत् । एवं च परब्रह्मणि कल्याणका-
रका अपि गुणा वस्तुतो नैव सन्ति । किंच परमात्मनिष्ठत्वेनाभिमताः कल्याण-
कारका गुणा जीवानां जीवावस्थायामेवोपयुज्यन्ते । सा चावस्थाऽविद्याकल्पितेति
तत्रोपयुज्जानाः परमात्मगुणा अपि कल्पिता एव । स्वप्नस्थकल्पितगतिक्रिया-
यावुपयुज्जानो रथोऽपि कल्पित एव भवति ।

ज्ञानमपि परब्रह्मणः स्वरूपं न तु तस्य गुणः । “विज्ञानघनः” (बृ० २।
४।१२) “सत्यं ज्ञानम्” (तै० २।१) “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ०
३।९।२८) इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । “विज्ञातारमरे” (बृ० २।४।१४)
इति श्रुतां विज्ञातृत्वोक्तिस्त्वापचारिकी । अद्वि-
तीये परब्रह्मणि भेदमूलकस्य धर्मधर्मिभावस्या-
संभवेन तस्य वस्तुतो ज्ञानाश्रयत्वासंभवात् ।
एवमेव भेदमूलकस्य विषयविषयिभावस्यापि तत्रासंभवेन न वस्तुतस्तस्य ज्ञेय-
त्वम् ।

स च परमात्मा नित्य इत्यत्र प्रायः सर्वेषामेकमत्यमेव । चार्वाकादयो नास्तिकाः
परं परमात्मानमेव न मन्यन्ते दूरे तस्य नित्यत्वमिति त्वन्यत् । श्रुत्येकशरणानां
तु “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म” (बृ० ४।४।२५)
“नित्यो नित्यानाम्” (श्वे० ६।१३) इत्यादिभिः श्रुतिभिर्नित्यत्वमेवा-
भिमतम् । अनुमानमप्यत्र लब्धावसरम् । ब्रह्म नित्यं मूलकारणत्वात् । यद-
नित्यं तन्मूलकारणं न भवति यथा घटादि । मूलकारणस्यानित्यत्व आक-
स्मिककार्योत्पादप्रसङ्गः । स च न संभवतीत्ये-
वमत्रानुमूलस्तर्कः । सा च नित्यता न सुव-
र्णस्यैव परिणामिनित्यता । यथा सुवर्णं तत्तदलं-
काररूपेण परिणममानमप्यलंकारवन्न विनश्यतीत्यलंकारापेक्षया नित्यं भवति
न तथा परमात्मा । “निष्कलं निष्क्रियम्” (श्वे० ६।१९) इत्यादि-

आत्मा नित्यः

श्रुतिषु तस्य विकारराहित्याभिधानेन परिणामार्थं भवात् । किं तु ब्रह्मणः
कूटस्थानित्यता । एकेनैव रूपेण सदा विद्यमानं कूटस्थानित्यम् ।

तदेतद्ब्रह्माद्वितीयम् । ब्रह्मणा संबद्धं तदसंबद्धं तच्छरीरभूतं तदंशभूतं
तद्धर्मभूतं चाऽन्यत्किंचिदपि नास्ति । “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” (छा० ३ ।

१४ । १) “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” (बृ०
२ । ४ । ५) “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ” (छा०
६ । ८ । ७) इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । ब्रह्माद्वैत-

मिति प्रसिद्धिरप्येतन्मते सामीचीन्येन संगच्छते । ब्रह्मणि वस्तुतः केनापि
प्रकारेण द्वैतस्याभावात् । अत एवेदमद्वैतमत्रमिति गीयते ।

ब्रह्म च सन्मात्ररूपम् । अस्तीत्येव केवलं वक्तुं शक्यते न त्वीदृशं तादृश-
मिति । ईदृशादिविशेषणोपादाने तु विशेषणस्य
व्यावर्तकत्वनियमेन यस्य व्यावृत्तिस्तेन ब्रह्मणः
सद्वितीयत्वापत्तावद्वितीयश्रुतिविरोधः स्यात् ।

यतो ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म सन्मात्ररूपमसौ ज्ञानमपि तत्सन्मात्ररूपमेव । न तु
सन्मात्रस्य तत्र विषयभावः । लौकिकज्ञानवत्साध-
यत्वे सविषयत्वे वा तस्य सत्सामान्यरूपत्वा-
नापत्त्या ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपत्वानापत्तेः । तथा च

“ विज्ञानघनः ” (बृ० २ । ४ । १२) इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिविरोधस्तदवस्थ एव स्यात् ।

ननु ब्रह्माद्वैते

जीव ईशो विशुद्धा चित्ता जीवेशयोर्भिदा ।

अविद्या सचित्तोर्योगः यदस्माकमनादयः ॥

इत्यभियुक्तोक्तिर्विरुध्यते । अत्र (१) जीव (२) ईश्वरो (३) ब्रह्म (४)
जीवेश्वरयोर्भिदोऽ (५) विद्या (६) ब्रह्मणोऽविद्यासंबन्धश्चेत्येतेषां षण्णाम-
नादित्वकथनेन द्वैतस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वादिति चेत्—वच्यते । सत्ता हि त्रिविधा
पारमार्थिकी, व्यावहारिकी मातिभासिकी च । तत्र पारमार्थिकी सत्ता ब्रह्मण
एव नान्यस्य कस्यचित् । तस्य कदाप्यवाध्यमानत्वात् । व्यावहारिकी सत्ता
भूतभौतिकस्य सर्वस्य जगतः तस्य मोक्षदशार्थां

त्रिविधं सत्तम्

बाधेऽपि व्यवहारदशायामवाध्यमानत्वात् । माति-
भासिकी सत्ता शुक्त्यादौ भासमानस्य रज-

तादेः । तस्य व्यवहारदशायामपि बाधात् । प्रतिभासकाल एव तस्य सत्त्वम् ।
तदुक्तम्—

कालत्रये ज्ञातृस्मृते प्रतीनिमये तथा ।
 बाधाभावात्पदार्थानां सत्त्वं त्रिधमिष्यते ॥
 तात्त्रिक ब्रह्मणः सत्त्वं व्योमादेर्व्यावहारिकम् ।
 रूप्यादेरर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥
 लौकिकेन प्रमाणेन यद्वाच्यं लौकिकेऽनयो ।
 तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं वाच्यं सयेन मातरि ॥
 वैदिकेन प्रमाणेन यद्वाच्यं वैदिकेऽनयो ।
 तद्व्यावहारिकं सत्त्वं वाच्यं मात्रा सहैव तत् ॥ इति ।

ब्रह्माद्वैतमित्युक्तिस्तु पारमार्थिकसत्ताभिप्रायेण बोध्या । जीव ईश इत्युक्त-
 श्लोके विशुद्धा चिदित्यनेन परं ब्रह्मोच्यते तदतिरिक्तानां जीवादीनां
 पञ्चानां न पारमार्थिकं सत्त्वं किं तु व्यावहारिकम् । अनादित्वसाम्येन
 तु पण्णां तत्र परिगणनम् । पारमार्थिकस्य ब्रह्मणोऽनादित्वमनन्तत्वं च ।
 कालत्रयावाप्त्यत्वमिति यावत् । अन्येषां जीवादीनां पञ्चानां त्वनादित्वेऽपि
 नानन्तत्वम् । तेषां यावत्संसारं स्थायित्वेऽपि मोक्षावस्थायां विनाशात् । तेष्वपि
 जीवेश्वरभेदोऽविद्या ब्रह्मणोऽविद्यासंन्धश्चेत्येषां त्रयाणां स्वरूपेणैव नाशः ।
 जीवेश्वरयोस्तु न तथा । किं तु जीवत्वेश्वरत्वप्रापकोपाधेरैव विनाशः । एतेन
 जीवस्य व्यावहारिकसत्त्वे व्यवहारातीताया मोक्षावस्थाया जीवनाशावश्यभा-
 वेन मोक्षप्राप्तये न कोऽपि प्रयततेत्यपास्तम् ।

जीवत्वेश्वरत्वप्रापकोपाधिस्तु भावरूपं त्रिगुणात्मकं सदसद्भ्यामनिर्वचनी-

जीवत्वमीश्वरत्व चोपा-
 धिकम्

यमनाद्यज्ञानम् । तच्चाज्ञानं मायाविद्याभेदेन
 द्विविधम् । शुद्धसत्त्वप्रधानं मायापदवाच्यम् ।
 मलिनसत्त्वप्रधानमविद्यापदवाच्यम् । मायोपहितं

चैतन्यमीश्वरः । अविद्योपहितं चैतन्यं जीवः ।

अथवाज्ञानं स्वरूपत एकरूपमेव । किंतु तस्य शक्तिद्विविधा ज्ञानशक्तिः
 क्रियाशक्तिश्चेति । रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं ज्ञानशक्तिः । “सत्त्वात्संजायते
 ज्ञानम्” (भ० गी० १४ । १७) इति स्मृतेः । सा च शब्दादिविषयकज्ञान-

हेतुः । क्रियाशक्तिद्विविधा—आवरणशक्तिर्विक्षेप-

अज्ञानस्य शक्तिद्वयम्

शक्तिश्चेति । रजःसत्त्वाभ्यामनभिभूतं तम आव-

रणशक्तिः । सा च यतो नास्ति न प्रकाशत इत्यादि-

व्यवहारहेतुः । तमःसत्त्वाभ्यामनभिभूतं रजो विक्षेपशक्तिः । सा चाकाशादिप्र-

श्रोतृपक्षहेतुः । विक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेणैश्वरस्य जगदुपादानत्वात् ।
 “ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च ” (मु० १ । ७) इत्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणम् ।
 ऊर्णनाभिर्लूताफीटः । ज्ञानशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेण त्वीश्वरो जगतः कर्तेत्यु-
 च्यते । अत्र मत आवरणशक्तिप्रधानमज्ञानमविद्येत्युच्यते । विक्षेपशक्तिप्रधानम-
 ज्ञानं मायेत्युच्यते । जीवत्वेश्वरत्वोपाधिस्तु पूर्ववदेव बोध्यः ।

अथवा मायाविद्याशब्दौ शक्तिद्वययुताज्ञानसामान्यवाचकौ पर्यायावेव ।
 अविग्रोपहितं चिन्मयैतन्यमीश्वरः । अविग्रामप्रतिबिम्बितं प्रतिबिम्बभूतं चैतन्यं
 जीव इत्येवं जीवेश्वरभेदो बोध्यः ।

अत्रेदं बोध्यम् । जीवेश्वरस्वरूपविषये चावच्छेदवाद आभासवादः प्रति-
 बिम्बवादश्चेत्यनेके पक्षाः संभवन्ति । तत्रथा—

वाचस्पतेरग्रच्छिन्न आभासो धार्तिकस्य च ।

सक्षेपशरीरकृत प्रतिबिम्ब तथेष्यते ॥ इति ।

जीवस्वरूपम्

अवच्छेदोऽन्तः प्रवेशः । तद्युक्तोऽग्रच्छिन्नः । यथा

जलेऽन्तःप्रविष्टमाकाशं जलाग्रच्छिन्नमिदमुच्यते ।

अन्यसंबन्धेनान्यत्र भासमानोऽर्थ आभासः । यथा जपाकुसुमसानिध्यात्स्फटिके
 भासमानो रक्तिमा । अयमेवोपहित इत्युच्यते । प्रतिबिम्बं प्रसिद्धम् ।

अवच्छेदवादिनां वाचस्पतिमिश्राणां मतेऽज्ञानविषयीकृतं चैतन्यमीश्वरः ।
 अज्ञानाश्रयीभूतं चैतन्यं जीवः । आभासवादिना वातिरुक्काराणां मतेऽज्ञानोपहि-
 तमज्ञानतादात्म्यापन्नं चैतन्यमीश्वरः । अविग्रामार्थभूतबुद्ध्युपहितं बुद्धितादात्म्या-
 पन्नं चैतन्यं जीवः । केचित्त्वाभासवादमेव स्वीकृत्याज्ञानसमष्ट्युपहितं चैतन्यमी-
 श्वरः । अज्ञानव्यष्ट्युपहितं चैतन्यं जीवः । अज्ञानं च स्वरूपत एव नानाभूत-
 मित्याहुः ।

प्रतिबिम्बवादिना सक्षेपशरीररुक्काराणां मतेऽज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः ।
 बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः । विवरणकारास्त्रीश्वरविषय आभासवादां
 जीवविषये च प्रतिबिम्बवाद् मन्वाना अज्ञानोपहितं चिन्मयैतन्यमीश्वरः ।
 अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इत्याहुः । एत-
 द्विवरणकारमते धर्मिणः प्रतिबिम्बस्य नायासः । किं त्वज्ञानमनिबिम्बितेऽ-
 नध्यस्त एव धर्मिणि जीवे ब्रह्मभेदरूपस्य धर्मस्यायासः । ननु तदि प्रतिबि-
 म्बभूतजीवस्वरूपस्य धर्मिणोऽनध्यस्तत्वे तस्य सत्यत्व स्यादिति चेदिष्टापत्तिः ।
 परंतु तत्सत्यत्वं चिन्मयरूपेण न तु प्रतिबिम्बरूपेण । प्रतिबिम्बस्य चिन्मयप्रति-

स्येति नियमहेत्वभावेन सुखदुःखादिवैचित्र्यस्यानुपपत्तिस्तदवस्थैव । एवं च लाघवादेकजीववाद एवास्थेयः । सुखदुःखादिवैचित्र्यं तु शरीराद्युपाधिभेदेनोपपद्यते । तथा च जीवनानात्ववादिनो वार्तिककारा विवरणकाराः संक्षेपशारीरककाराश्च प्रत्युक्ताः ।

किं च वार्तिककारमतानुसारेणाविद्याकार्यभूतबुद्ध्युपहितचैतन्यस्य जीवत्वे तथा संक्षेपशारीरकारमतानुसारेण बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य जीवत्वे “जीव ईश” इत्याद्युक्ता जीवस्यानादित्वोक्तिर्विरुध्यते । बुद्धेरविद्याकार्यत्वेनानादित्वाभावेन तदुपाहितस्य तत्प्रतिबिम्बितस्य वाऽनादित्वासंभवात् । एवं विवरणकारमतानुसारेणान्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितस्य चैतन्यस्य जीवत्वेऽप्यूह्यम् । युक्तं च जीवस्यानादित्वम् । सुपुष्ट्यवस्थार्या जीवस्य परमात्मसंप-

त्वाद्यपि जीवत्वप्रापकोपाधेरविनाशाज्जायतां पुनः

जीवस्यानादित्वम् स एवोचिष्टतीति ‘स एव तु’ (ब्र० सू० ३ । २ । ९) इति सूत्र उक्तम् । तदन्वोक्षावस्थातः पूर्वं

प्रलयेऽपि जीवत्वप्रापकोपाधेरविनाश एव वाच्यः । अन्यथा यथा पात्रस्थं जलं पात्ररहितं जलराशौ प्रक्षिप्तं सत्पुनस्तदेवोद्धारयितुमशक्यं तथा पुनः सृष्टौ तस्योत्थानासंभवेन सर्वस्य मुक्तिः सुलभा स्यात् । जीवत्वप्रापकोपाधेरविनाशे तु यथा पिहितपात्रस्थं जलं पात्ररहितं जलराशौ प्रक्षिप्तमपि पुनस्तदेवोद्धारयितुं शक्यते तथा तस्यैव जीवस्य पुनः सृष्टावुत्थानं सुलभम् । एतच्च जीवस्यानादित्व एव संगच्छते । सादित्वे त्वविद्याकार्यस्य जीवोपाधित्वेन प्रलये चाविद्याकार्यस्य विनाशेन जीवोपाधिस्थितेरसंभवेन तस्यैव पुनरुत्थानमिति नियमो न स्यात् ।

वाचस्पतिमिश्रश्च यद्यप्येकजीववाद एवाश्रितस्तथापि तैरवच्छेदवादः स्वीकृतः । तदपेक्षया च जीवविषये प्रतिबिम्बवाद एव ज्यायान् । यतो जीवा-

नामत्यन्तमज्ञानपारतन्त्र्यमुपलभ्यते । तच्च प्रति-

प्रतिबिम्बवादः विन्ववाद एव सामीचीन्येनोपपद्यते । किं च यथै-

कस्मिन्पादे शृङ्खलावन्धसत्त्वे पादान्तरे तदभावेऽपि

न मनुष्यो मुक्तो भवति तद्वदवच्छेदवादे यस्या आविद्याया नाशस्तदवच्छिन्नस्य ब्रह्मणा सहैक्येऽपि तस्यैवाविद्यान्तरावच्छिन्नज्ञेन बद्धत्वं तदवस्थमेव स्यात् । प्रतिबिम्बवादे तु नायं दोषः । यतः प्रतिबिम्बगतमानिन्यादीनां विम्वे स्पर्शोऽपि नास्ति । किं चान्तर्यामिब्राह्मणे य आत्मानि निष्ठान्मनोऽन्तरः

य आत्मानमन्तरो यमयति (वृ० ३।७।२२) इत्यत्र नियन्त्रिनियामकयोरेकत्रैव स्थितिरुक्ता सा प्रतिविम्बवादे मंगच्छते । यथैकत्रैव जले जलावच्छिन्न आकाशो जले प्रतिविम्बितश्चाकाश इत्याकाशद्वयं तथाऽविद्यारूपोपार्था चैतन्यद्वयम् । तत्र प्रतिविम्बचैतन्यं जीवभूतं नियन्त्र्यम् । अवच्छिन्नं त्वीश्वररूपं नियामकम् । घटावच्छिन्नाकाशस्य मत्तत्वाज्ञानन्यत्ववदवच्छिन्नचैतन्यस्य विन्यासन्यत्वं बोध्यम् । एवं चाज्ञानप्रतिविम्बितं चैतन्यं जीवः, अज्ञानोपहितं विम्बचैतन्यमीश्वर इति प्रागुक्तपक्ष एव सिद्धान्तभूतोऽवतिष्ठते । शुद्धं चैतन्यं त्वज्ञानानुपहितमेवेति । सर्वेष्वप्येवमुक्तेषु पक्षेषु ब्रह्माद्वैतं स्थिरमेव । अवच्छिन्नस्योपहितस्य प्रतिविम्बितस्य वा चैतन्यस्य शुद्धचैतन्यापेक्षया पृथग्भावायोगात् । जडवस्तुनापि ब्रह्मणि द्वैतं नापादनीयम् । जडस्याकाशाद्यखिलप्रपञ्चस्य भावरूपाज्ञानोपादानरत्वेन मिथ्यात्वात् ।

अद्वैतम्

अज्ञानं चेदं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यम् ।

अविद्या

अत्र प्रमाणमहं ब्रह्म न जानामीत्यनुभवः, देवात्मवार्त्तिकं स्वगुणैर्निगूढम् “ भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः “ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ”

(श्वे० ६ । ८) इत्याद्याः श्रुतयः,

“ तत्त्वविद्या पितृता दृदि यस्मिन्नेवेशिने ।

योगी मायाममेवामा तस्मै विद्यात्मने नमः ” ॥

“ अज्ञानेन कृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ” (गी० १ । १५)

“ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येनाश्रितमात्मनः ” (गी० ५ । १६)

इत्यादिरमृतयश्च । इयमज्ञानपदस्याऽविद्या कथं जाता केन च कारणेनास्या ब्रह्मणा सह संबन्धो जात इति न चोदनीयम् । अविद्यायास्तत्संबन्धस्य चानादित्याङ्गीकारात् ।

स संबन्धः कीदृश इति चेत्—उच्यते । यथाऽग्निः स्वविरोधिनि जले साक्षात्प्रवेष्टुमशक्तोऽपि सूक्ष्मरूपेण पात्रादिद्वारा जले प्रविश्य तदीयं शैत्यं चापह्नन्त्य तत्र स्वसीयोष्णत्वं तदीयत्वेन प्रदर्शयति तथेयमविद्या साक्षात्प्रवेष्टुमशक्ता सूक्ष्मतरेण स्वसीयमूर्तरूपेण तत्र प्रविश्य तदीयं निर्विषयं निराश्रयं साक्षान्परमाप्ताभूतं स्वरूपमपह्नन्त्य स्वसीयं साश्रयत्वसविषयत्वरूपविशेषरूपं तत्र प्रदर्शयति । अज्ञानशक्तिर्हि स्वयं साश्रया सविषया च । तत्र विषय ईश्वरः ।

आश्रयो जीवः । एतद्द्वयमनयोर्मियो भेदध्वानादिरेव । एतदेव साश्रयत्वं
 सविषयत्वं ज्ञानरूपे ब्रह्मणि तदीयत्वेन प्रदर्श-
 यति । साश्रयत्वेन सविषयत्वेन च भासमानं
 यज्ज्ञानं तदेव महत्तत्त्वम् । एतदारभ्य सर्वं सादि न
 त्वनादि । तत्तद्वैकमपि ज्ञानरूपं ब्रह्म धर्मधर्मि-
 भावेन विषयविषयिभावेन च भिन्नवद्भासते । ज्ञातृरूपेण ज्ञेयरूपेण च भासत
 इति यावत् । तत्र ज्ञाताऽहंकारः । ज्ञेयं शब्दतन्मात्रादि । भासमानं चैतत्सर्व-
 मविद्यापेक्षया परिणामः । ब्रह्मापेक्षया तु विवर्त एव । एकस्यैव वस्तुनः पूर्वा-
 वस्थात्यागपुरःसरमवस्थान्तरप्राप्तिः परिणामः । यथा क्षीरस्य क्षीरव्यवहार-
 योग्यतां परित्यज्य दधिव्यवहारयोग्यतापत्तिः । पूर्वावस्थामपरित्यज्यैवावस्थान्त-
 रभानं विवर्तते । यथा रज्जुस्वरूपेणावस्थितस्यैव द्रव्यस्य सर्पात्मनाऽवभासनम् ।
 तन्मात्रपदेन सूक्ष्मभूतान्युच्यन्ते । शब्दतन्मात्रं सूक्ष्माकाशम् । तस्मात्स्पर्शतन्मा-
 त्रम् । सूक्ष्मो वायुरित्यर्थः । एवं क्रमेण सूक्ष्माणां पञ्चभूतानामुत्पत्तिः । सूक्ष्माश्च
 तत्तद्भूतात्स्थूलस्य तत्तद्भूतस्योत्पत्तिः ।

अविद्यायास्त्रिगुणात्मकत्वात्तत्परिणामभूतं सर्वं त्रिगुणात्मकमेवेति पञ्चभू-
 तान्यपि त्रिगुणान्येव । तत्राकाशस्य सात्त्विकांशा-
 ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः
 च्छेत्रमुत्पद्यते । वायोः सात्त्विकांशाच्चक्षुरिन्द्रि-
 यम् । तेजसः सात्त्विकांशाच्चक्षुरिन्द्रियम् । जलस्य
 सात्त्विकांशाद्रसनेन्द्रियम् । पृथिव्याः सात्त्विकांशाद्घ्राणेन्द्रियम् ।

पञ्चभूतानां सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्योऽन्तःकरणमुत्पद्यते । तच्चतुर्विधम् ।

अन्तःकरणो पत्तिः तदुक्तं वार्तिके—

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधम् ।

सकल्पास्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयस्वर्पिणी ॥

अभिमानात्मकस्तदहंकारः प्रकीर्तितः ।

अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ इति ।

तथाऽऽकाशस्य राजसांशाद्घ्राणेन्द्रियमुत्पद्यते । वायो राजसांशाद्दर्श-
 कर्मेन्द्रियोत्पत्तिः तेजसो राजसांशात्पादौ । जलस्य राजसांशा-
 द्दस्यः । पृथिव्या राजसांशात्पायुः ।

पञ्चभूतानां राजसांशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राण उत्पद्यते । सोऽपि वृत्तिभेदा-

प्राणोत्पत्तिः

त्पञ्चविधः । प्राग्गमनवान्नासाग्रस्थानवर्ती प्राणः ।

अवाग्गमनवान्पाग्वादिस्थानवर्त्यपानः । चिष्व-

ग्गमनवान्सर्वशरीरवर्ती व्यानः । ऊर्ध्वगमनवान्कण्ठवर्त्युदानः । अक्षितपीतादि-
समीकरणकरोऽखिलशरीरवर्ती समानः ।

भूतानि चेमानि पञ्चीकरणेन दृश्यतामापद्यन्ते । आकाशादीनां पञ्चानां ये
तामसा अंशास्तेषां पञ्चानां मिथो मिश्रणं भवति । तदुक्तं पञ्चदश्याम्—

द्विधा मिथय चैकेकं चतुर्धा प्रथम पुनः ।

एवमेतरद्वितीयं शैर्योजना पञ्च पञ्च ते ॥ (प. द. १ । २७) इति ।

अस्यार्थः—आकाशं द्विधा समं विभज्य पुनस्तयोरेको भागश्चतुर्धा
विभजनीयः । एवं वाग्वादीनां चतुर्णामपि मत्येकं भागपञ्चकं परिकल्प्यम् ।
पञ्चस्वेकोऽर्धांशः । अपरे चत्वारोऽष्टमांशाः । तत्र चतुर्णामाकाशाष्टमांशानामाका-
शव्यतिरिक्तेषु चतुर्षु वाग्वाद्यर्धांशेषु मिश्रणं
भवति । एवं वायवीयानां चतुर्णामष्टमांशानां
वायुव्यतिरिक्तेषु चतुर्षु वाग्वाद्यर्धांशेषु मिश्रणं
भवति । एवमेव तेजोजलपृथिव्यष्टमांशानामपि रसरव्यतिरिक्तेषु चतुर्षु वाग्वाद्यर्धांशेषु
मिश्रणं भवति । इयमेव पञ्चीकरणप्रक्रिया । पञ्चीकरणेन च दृश्यतामापद्ये
स्थूलेषु भूतेषु यत्र यस्यार्धांशस्तत्र तेन शब्देन व्यवहार इदमाकाशमयं वायुरि-
त्येवं भवति । तदुक्तं “ वैशेष्यास्तु तदादस्तदादः ” (व्य० सू० २ । ४ । २५)
इति । अत्र आकाशादीनां सारिरसाद्यर्धांशयो योत्पत्तिरभिहिता सैतर्गद्वयोप-
सर्जनभूतादेव तत्तदंशादंश्या न तु वेरन्यात् । स्थूलानि चेमानि सर्वमाणि-
शरीराणि पञ्चीकृतभूतविराग्भूतान्येव ।

अन्नमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमयश्चेत्येवं प्रसिद्धाः
पञ्च कोना अन्नवान्नर्भवन्ति । स्थूलशीर्षमन्नमयकोशः । कर्मेन्द्रियैः सहितः
प्राणः प्राणमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनो मनोमयकोशः । बुद्धिर्विज्ञानमय-
कोशः । तदन्नरज्ञानमाय्या वाऽऽनन्दमयकोशः । जीवायानि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
चैवाधिरमेव । निश्चयावागृप्तिमदन्नःकरणं बुद्धि-
मदन्नान्यं कर्तृत्वोपाधिः । मुरगावावागृप्तिम-
दन्नःकरणं भोक्तृत्वोपाधिः । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं

पञ्च वेदा

कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकं मनो बुद्धियेन्येवं समदशपदार्थानां संघातो लिङ्ग-
शरीरमिन्पुन्यते । एतदेव मृदुमग्निरम् ।

ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्म-
पञ्चकमविद्या कामः कर्म चेत्यष्टकं पुर्यष्टकमित्युच्यते । अत्राविद्या कार्यभूता
द्रष्टव्या । सा चातस्मिन्स्तद्बुद्धिः । यथाऽनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वबुद्धिः । अशुचौ
शरीरादौ शुचित्वबुद्धिः । दुःखेषु सुखबुद्धिरना-
त्मनि देहादावात्मबुद्धिश्चेति । कामो रागः । कर्म
त्रिविधम्—संचितमागामि प्रारब्धं चेति । फलमद-
त्वाऽदृष्टरूपेण विद्यमानं संचितम् । आगामि करिष्यमाणम् । यस्य फलं संप्रत्यु-
पश्रज्यते तत्प्रारब्धम् । तत्र मोक्षकाले संचितस्य तत्त्वज्ञानेन नाशः । आगामि
तु नैवोत्पद्यते । प्रारब्धस्य तु फलभोगेन विनाश इति ।

शरीरादिसर्वमचेतनपदार्थजातं पाञ्चभौतिकम् । मरणकाले स्थूलं शरीरं
विनश्यति न तु सूक्ष्मम् । सूक्ष्मस्य तु प्रलयकाले विनाशः । तत्र तु सूक्ष्मशरी-
रकारणीभूतमज्ञानमवशिष्यते । इदमेव कारणशरीरमित्युच्यते । तस्य तु तत्त्व-
ज्ञानेन मोक्षावस्थायां नाशः । तुरीयावस्थायां
यद्यपि त्रिविधदेहसंबन्धाभिमानो नास्ति तथापि
त्रिविधदेहसंबन्धोऽवर्जनीय एव । सुषुप्तां कारण-
देहस्याभिमानः । स्वप्ने तु लिङ्गदेहस्यापि ।

जागृतां तु त्रिविधस्यापि । सुषुप्तिजागृतयोः संधिभूतः क्षणस्तुरीयावस्था ।

अथ जीवन्मुक्त्यवस्थातस्तुरीयावस्थायां को विशेष इति चेदुच्यते । ज्ञानस्य
यन्निर्विशेषं सामान्यमात्रस्वरूपं तदवस्थाद्वयेऽप्यविशिष्टम् । तुरीयावस्थायां
पूर्वसंस्काराणामविनष्टत्वात्तस्यः परिणामोन्मुखं तज्ज्ञानसामान्यं गर्भस्थं स्थूल-
शरीरमिव वर्तते । जीवन्मुक्तदशायां तु पूर्वसंस्काराणां विनष्टमायत्वात्खिलप-
रिणामत्यागोन्मुखम् । यथाऽऽसन्नमृत्योः स्थूलशरीरमखिलभोगसाधनीभूतपरि-
णामत्यागोन्मुखं भवति तद्वत् । जीवन्मुक्त्यवस्थायां यत्स्वचन्दनवनितादि-
विषयदर्शनं न तत्कार्यरूपेण किंतु कारणी-
भूताविद्याशक्तिमद्ब्रह्मरूपेण । अतो न तत्कार्य-
संबद्धं संस्कारं जनयितुं प्रभवति । नापि तादृश-
पूर्वसंस्कारोद्बोधकं भवति । अतः पूर्वसंस्कारा-

स्तदानीं क्षयोन्मुक्ता विनष्टमाया भवन्ति । कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वात्
विषयान्कार्यरूपेण पश्यति ज्ञानी । बद्धजीवस्तु कार्यरूपेण पश्यति ।

जीवन्मुक्त्यवस्थाया-

स्थयोर्भेदः

तत्र सर्वत्रानिर्वचनीयख्यातिरेव । कार्यस्य सद्रूपेणासद्रूपेण च निर्वक्तुमश-
क्यत्वात् । यथा शुक्तौ भासमानं रजतम् । तद्धि न सत् । नेदं रजतमिति बाधानु-
पपत्तेः । नाप्यसत् । इदं रजतमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । अतोऽनिर्वचनीयमुच्यते ।
यदा शुक्तिरिदंत्वेन ज्ञायते न तु शुक्तित्वेन तदा तादृशं मूलाविद्याकार्यभूतं
शुक्त्यज्ञानमिदं तथा जायमानज्ञानसहकृतं चाकचस्यादिसमुद्बोधितरजतसंस्का-
रसहकृतं च रजताकारेण परिणमते । तद्वदेवेदं सर्वं जगन्न सत् । ज्ञानिदृष्ट्या
बाधानुपपत्तेः । “नेह नानाम्ति किंचन” (घृ०

अनिर्वचनीयख्यातिः ४ । ४ । १९) इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । नाप्य-
सत् । प्रतीत्यनुपपत्तेः । अतोऽनिर्वचनीयमेव ।

तच्च विभेषशक्तिमत्या मूलाविद्याया महत्तत्त्वाहंकाराकाशादिद्वारा कार्यभूतम् ।
आवरणशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः कार्यं च लोकप्रसिद्धं शुक्त्यज्ञानादि । तथा
चानिर्वचनीयस्य जगतो या प्रतीतिः साऽनिर्वचनीयख्यातिरेव । न तु सत्ख्यातिः ।
यत्प्रतीयते तन्न सत् । यच्च सद्ब्रह्म न तत्प्रतीयते । तस्य प्रतीतिरूपत्वेन प्रती-
तिविषयत्वाभावात् । अतः सतः ख्यातिर्दुर्वचा । इदं शास्त्रमिति प्रतीतिरप्य-
निर्वचनीयख्यातिरेव । शास्त्रस्याप्यविद्याकार्यभूतानिर्वचनीयजगदन्तर्गतत्वेना-
निर्वचनीयत्वात् । “वेदा अवेदाः” (घृ० ४ । २ । २२) इत्येवं शास्त्रेण
स्वयमेव स्वानिर्वचनीयत्वस्य प्रत्यापनात् ।

तादृशमपि तत्तत्त्वज्ञानहेतुभूतं भवत्येव । यथा स्वप्नस्था गजाश्वादयो जीव-
कल्पितत्वेन स्वयमसत्या अपि सत्यां धियमुत्पादयन्ति सत्यं च शुभमशुभं वा
फलं सूचयन्ति तद्वत् । किंचाज्ञाननिवारकत्वमेव शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वम् ।
न हि शास्त्रं गगनकुसुमवदसत्यम् । किं तु केवलं तस्य पारमार्थिकसत्यत्वं नास्ती-
त्येव । तथा चापारमार्थिकमपि शास्त्रमज्ञानं निवारयति । अज्ञानस्याप्यपार-

मार्थिकत्वात् । एतावतैव शास्त्रस्यापारमा-
असत्याः सत्योत्पत्तिः धिकस्यापि प्रामाण्यम् । न केवलं शास्त्रस्येयं
गति । किं तु सर्वेषां प्रमाणानाम् । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणेन समत ।

लौकिक तद्वदेवेदं प्रमाणं व्यामनिश्चयात् ॥ इति ।

आ आत्मनिश्चयादिति च्छेदः । आत्मनिश्चयपर्यन्तमित्यर्थः ।

नानि प्रमाणानि पदं । प्रत्यक्षानुमानोपमानश्रुत्यार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् ।
चक्षुरादिना घटादिनिषयप्रत्यक्षं यदा जायते तदा स्वान्तस्थचिदाभाससहित-

मन्तःकरणं हृदयरूपं मूलदेशमजहदेव चक्षुरादिद्वारा बहिर्निर्गत्य घटादिविषय-
देशं गत्वा तत्तद्विषयान्तरेण परिणमते । सोऽयं परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । तदा
वृत्त्या तत्स्थचिदाभासेन च घटादिविषयो व्याप्नो भवति । तत्र वृत्त्या व्याप्तिवृ-
त्तिव्याप्यत्वमित्युच्यते । वृत्तिस्थचिदाभासेन व्याप्तिः फलव्याप्यत्वमित्युच्यते ।

वृत्तिस्थचिदाभासः फलशब्देनोच्यते । विषय-
चैतन्यं च तस्यां वृत्तौ प्रतिनिवितं सत्तत्स्थचि-
दाभासेन सहाभिन्नं भवति । उपाध्योरेषदेशस्थत्व

प्रत्यक्षप्रमाणम्

उपधेयभेदस्यासंभवात् । तदा तामसस्य घटादेस्तमोरूपमावरणं तथा वृत्त्या
विनाश्यते । वृत्तिस्थचिदाभासश्चावरणविनाशे सति परिस्फुरन्विषयचैतन्या-
भिन्नतया विषयरूपेण परिस्फुरति । इदमेव प्रत्यक्षज्ञानमित्युच्यते । अहं
सुखीत्याद्यान्तरप्रत्यक्षस्थलेऽप्येवमेव । “ तत्त्वमसि ” (छा० ६ । ८ ।
७) इत्यादिमहावाक्यजन्यात्मसाक्षात्कारस्थले तु जीवब्रह्मणोरेकत्वस्याज्ञानेनावृ-
त्तत्मातस्याज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्ययाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवमाकारयाज्जन्तःकर-
णवृत्त्या व्याप्तिरपेक्ष्यते । स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वाच्चदर्शं चिदाभासव्याप्तिर्ना-
पेक्ष्यते ।

‘तच्च प्रत्यक्षं सविमलरूपनिर्विमलरूपभेदेन द्विविधम् । विमल्यो वैशिष्ट्यम् ।
घटमहं जानामीत्यादि वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सविमलरूपम् । घटरूपविशेषण-
विशिष्टज्ञानावगाहित्वात् । “ तत्त्वमसि ” (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादि-
महावाक्यजन्यमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं निर्विमलरूपम् । प्रत्यक्षज्ञानसामग्रीसत्त्वे
शब्दादपि प्रत्यक्षं जायते । एकस्मिन्नेव ज्ञाने तत्तन्निमित्तभेदेन शब्दत्वं

प्रत्यक्षत्वं च वर्तते एव । न चास्य प्रत्यक्षस्य

प्रत्यक्षावान्तरभेदः . शब्दत्वे शब्दस्य च ज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावि-
गाहित्वेन कथं निर्विमलरूपत्वमिति वाच्यम् ।

नहि सर्वत्र शब्दं ज्ञानं पदार्थसंसर्गावगाहोवेति नियमः । किंतु वक्तृतात्पर्य-
विषयविषयकमेवेति नियमः । “ तत्त्वमसि ” (छा० ६ । ८ । ७) इत्यत्र
तु “ सदेव सोम्य ” (छा० ६ । १ । १) इति पूर्वप्रमाणानुरोधेन निर्विशे-
षासङ्गब्रह्मैव श्रुतितात्पर्यविषयीभूतम् । तथा चास्य निर्विमलरूपत्वं सिद्धम् ।

अनुमितिस्तु व्याप्यव्यापकयोर्द्वयोर्मध्ये व्याप्येन व्यापकस्य ज्ञानम् । यथा
धूमेनाग्नेः । यथा चास्य दृश्यमानस्य जगतो
अनुमानम् ग्रन्थभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं ज्ञायते । तत्त्वरणमनु-

मानम् ।

मानम् ।

वने गवयं दृष्ट्वा तत्र गोसादृश्यं ज्ञात्वा यद्वि गवयसादृश्यं ज्ञायते सोप-
भितिः । सादृश्यज्ञानस्यैवोपमितित्वात् । तत्करणं गोसादृश्यज्ञानं तदेवोपमानम् ।
नेयमुपमितिः प्रत्यक्षान्तर्गता । गोरसंनिकर्षात् ।

उपमानम्

नाप्यनुमितिः । हेतुभूतस्य गोसादृश्यस्य गवय-
निष्ठत्वेन साध्यस्य च गवयसादृश्यस्य गोनिष्ठ-

त्वेन हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्याभावात् । व्याप्तिस्मृत्यादेरत्रानपेक्षणाच्च ।

पदसमूहो वाक्यम् । तस्माज्जायमानं ज्ञानं शाब्दम् । तत्करणं शब्दः । तत्र
वेदस्येश्वरप्रणीतत्वात्प्रामाण्यम् । सृष्ट्यारम्भे परमेश्वरेण पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वी-

शाब्दज्ञानम्

समानानुपूर्वीको वेदो विरच्यते । स्मृतिपुराणा-
दीनां तु वेदमूलकत्वे प्रामाण्यम् । वेदविरुद्धार्थ-

तन्मूलभूतवेदाज्ञाने तु तदर्थकं वेदमनुमाय प्रामाण्यं कल्पनीयम् । तात्पर्यानुप-
पत्ता लक्षणयाऽन्यार्थप्रतिपादकत्वेऽपि प्रामाण्यमस्त्येव । यथा “ तत्त्वमसि ”
(छा० ६ । ८ । ७) इत्यादेः ।

पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र पीनत्वोपपत्तये यद्रात्रिभोजनं कल्प्यते
सार्थापत्तिः । नेयमनुमानेन गतार्था । दिवाऽभुञ्जाने पीने पुरुषे प्रथमतो दृष्टेऽ-
न्वयव्याप्तिदृष्टान्तासंभवात् । यद्यपि यत्र यत्र रात्रिभोजनाभावस्तत्र तत्र

अर्थापत्तिः

दिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणपीनत्वस्याभावः,
यथा दिवा रात्रौ चाभोजीति व्याप्तिः संभवति
तथापि न सा पीनत्वरात्रिभोजनयोर्हेतुसाध्ययोः ।

किंतु तदभावयोः । किं चात्र व्याप्तिस्मृत्यादेरपेक्षापि न दृश्यत इत्यर्थापत्तिः प्रमाणा-
न्तरमेव सार्थीयः ।

एवमनुपलब्धिरपि, प्रमाणान्तरमेव । यद्यत्र भूतले घटोऽभविष्यत्तदा

अनुपलब्धिः

भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्येवं घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्य-
भावो ज्ञायते । अत्र नेन्द्रियं करणम् । तस्याधि-
करणग्रहेणोपक्षीणत्वात् । अभावेन सह तत्सं-

निरुपाभावाच्च । किंचात्र ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारेऽपि तत्प्रमाणस्यानुपलब्धि-
रूपस्येन्द्रियाद्भेदेन प्रमाणसंकराभाव एवेति ।

तदेवं प्रमाणैर्जायमानं लौकिकं ज्ञानं साश्रयं सविषयं^१ च । तदभिव्यञ्जक-
मन्तःकरणम् । अन्तःकरणवृत्तिरेव हि लौकिकं ज्ञानम् । अत एव तत्र ज्ञातृत्व-

मन्तःकरणस्य तदुपाधिकस्य जीवस्य वा । न तु शुद्धस्यात्मनः । तस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञातृत्वासंभवात् । अहं जानामी-
 अन्तःकरणस्य ज्ञातृ-
 त्वम् त्वेवं भासमानं ज्ञातृत्वमपि नात्मनः । किं त्वहम-
 र्थस्य । अहमर्थस्तु नात्मा । किं त्वविद्यापरिणामा-
 न्तर्गतोऽहंकारः । अहंकारे चात्मत्वमारोपितं भासते
 न तु वास्तविकम् । एवं मनसीन्द्रियेषु प्राणे देहादौ चात्मत्वमारोपितमेव भ्रमेण
 भासते । एतादृशभ्रमनिवृत्तिमन्तरा मोक्षो दुर्लभः । भ्रमनिवृत्तिश्च ब्रह्मज्ञानेनैव ।

ब्रह्मज्ञानेऽधिकारी च साधनचतुष्टयसंपन्न एव । साधनचतुष्टयसंपत्त्यभावे
 ब्रह्मविचारस्यानपेक्षणात् । तदुत्तरं ब्रह्मविचारस्यावश्यापेक्षणाच्च । साधनचतु-
 ष्टयं च (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः (२) इहामुत्रार्थफलभोगविरागः (३)
 शमादिपटुसंपत्तिः (४) मुमुक्षुत्वं चेति । तदुक्तं बराहोपनिषदि—

साधनं प्रभवेत्संतां वैराग्यादिचतुष्टयम् ।

नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ॥

शमादिपटुसंपत्तिर्मुमुक्षा तां समम्यसेत् ॥ (व० २ । ३) इति ।

शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि शमादिपटुम् । लौकिकव्यापारात्मनस
 उपरमः शमः । बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः । कर्म-
 साधनचतुष्टयम् संन्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तितिक्षा ।
 आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा । निद्राया आलस्यस्य
 शमादस्य च त्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् । “ तस्माच्छान्तो दान्त उपर-
 तस्तितिक्षुः श्रद्धाविचो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् ” (वृ० ४ । ४ । २३)
 “ शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो सभिजज्ञौ समानः ” (शाब्बा० ५)
 इत्याद्याः श्रुतयोऽपि शमादीनामात्मसाक्षात्कारसाधनत्वं प्रतिपादयन्ति । एता-
 न्यन्तरङ्गसाधनानि ।

कर्म तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनमिति बहिरङ्गम् । अन्तरङ्गन्तरसाधनं तु
 श्रवणमनननिदिध्यासनरूपं त्रयम् । “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त-
 व्यो निदिध्यासितव्यः ” (वृ० ३ । ४ । ५) इति
 श्रुतेः । द्रष्टव्यः, अहं ब्रह्मेत्येवं साक्षात्करणीयः ।
 तदुपायः श्रोतव्य इत्यादिनोक्तः श्रवणादिः ।
 श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानामदिनीये श्रव्याणि तात्पर्यनिर्णयः । श्रुतार्थस्योपप-

चिभिश्चिन्तनं मननम् । विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं
निदिध्यासनम् । तदुक्तम्—

शब्दशक्तिविषयं निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते नृपैः ।

यस्तुतत्त्वविषयं निरूपणं युक्तितो मननमित्युदीर्यते ॥

चेतसास्तु चितिमात्रशेषता ध्यानमित्यभिप्रेदन्ति वैदिकाः ।

अन्तरङ्गमिदमित्युदीरितं तत्तुरप्य परमात्मब्रह्मे ॥ इति ।

तत्र वेदान्तवाक्यान्यद्वितीये ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति संशयः श्रवणेन निव-
र्तते । मननेन त्वनेके संशया निवर्तन्ते । ते यथा—प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या वा,
आत्माऽऽनन्दस्वरूपो न वा, आत्मा देहातिरिक्तो न वा, जीवस्य परमात्मना
सहस्यं संभवति न वा, आत्मज्ञानं मोक्षसाधनं न वा, मोक्षसाधनत्वेऽपि कर्म-
समुच्चिनं तन्मोक्षसाधनमथवा केवलम्, आत्मा ज्ञानस्वरूपो वा ज्ञानगुणको
वेत्यादयः । मननं हि तर्कात्मकम् । यदि प्रपञ्चः सत्यः स्यात्तर्ह्यद्वितीयश्रुति-

विरोधः स्यादिति तर्केण प्रपञ्चे सत्यत्वधीनि-

श्रवणाद्युपयोगः

वर्तते । आत्मानन्दस्वरूपो न स्याच्चेत्तत्प्राप्तये न
कोऽपि व्याप्रियेतेति तर्क आत्मन आनन्दरूपतायां

प्रमाणम् । देह एवात्मा चेज्जन्मान्तराभावेन कृतनाशाकृताभ्यागममसङ्गः । जीव-
ब्रह्मणोर्भेदे “तत्त्वमसि” (छा० ६।८।७) इत्यादिश्रुतिविरोधः ।
आत्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावे कर्मसमुच्चितस्य वा तस्य मोक्षसाधनत्वे
“नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” (श्वे० ३।८) इति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः ।
आत्मा ज्ञानगुणकश्चेत् “निर्गुणम्” (ब्रू० ७।२) इति श्रुतिर्न संगच्छेतेत्याद-
यस्तर्का यथायथं स्वयमूषाः । निदिध्यासनेन त्वहमज्ञ इत्यादिभ्रमो निवर्तते ।

एवं श्रवणादिभिः संशयभ्रमनिवृत्तावन्यप्रतिबन्धाभावे सत्यहं ब्रह्मरामी-
त्यपरोक्षप्रमा जायते । अन्यप्रतिबन्धश्च भूतभाविवर्तमानभेदेन त्रिविधः । पूर्वानु-
भूतविषयस्यावेशेन पुनःपुनः स्मरणं भूतप्रतिबन्धः । अयं च यस्य विषयस्य
स्मरणं तत्रत्यं नामरूपे पलालवत्परित्यज्य तदन्तःस्थं तत्त्वं धान्यवत्स्वीकृत्य

निवारणीयः । अत्र परित्यागश्चानुसंधानरूपः ।

मोक्षप्रतिबन्धनिरासः

स्वीकारश्चानुसंधानरूपः । प्रारब्धकर्मशेषो भावि-
प्रतिबन्धः । कर्मशेषश्च फलभोगोत्तरमेव निवर्तते ।

तत्र प्रबलस्य कान्यकर्मणः शेषश्चेत्स ज्ञानप्रतिबन्धको भवति । दुर्बलस्य कान्य-
कर्मणः शेषश्चेत्स सामान्यतः शरीरस्थितिं कुर्वन्नपि न ज्ञानप्रतिबन्धको भवति ।
एवं नित्यकर्मशेषः फलं जनयन्नजनयन्वा पापकर्माभिरुचिनिवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञा-
नानुकूल एव न प्रतिबन्धकः । ब्रह्मलोकप्रापकसुकृतकर्मविशेषानुसारिणी ब्रह्म-
लोकेच्छापि कस्यचिज्जायमाना भाविप्रतिबन्ध एव । स तु ब्रह्मलोकं गत्वा
ब्रह्मणा सह मृच्यते । तदनिच्छुस्तु न तावन्तं कालं प्रतीक्षते । वर्तमानप्रतिव-
न्धस्तु विषयासक्तिकुतर्कप्रज्ञामान्द्या दिभेदेनानेकविधः । तत्र विषयासक्तिः शमा-
दिभिः पुनःपुनरभ्यस्तैर्निवारणीया । कुतर्काश्च श्रवणादिभिः पुनः पुनरभ्यस्तै-
र्निवारणीयाः । यज्ञामान्यनिवारणाय राजसतामसाङ्गं त्याज्यम् । तथापि तन्नि-
वृत्तिः शनैरेव भवेज्जन्मान्तरे वा । गुरुप्रसादादिना तु तस्मिन्नापि जन्मानि
भवति ।

तदेवं कस्यचित्प्रतिबन्धकस्याभावेऽहं ब्रह्मास्तीत्यप्रतिबन्धसाक्षात्कारेणाज्ञाने
निवृत्ते सुमुक्षुरखण्डैकरससच्चिदानन्दब्रह्मात्मनावतिष्ठते । यथा राजकुले जातोऽपि
कर्णो जन्मप्रभृति व्याधकुल एव संवर्धितस्तज्जातीयसहवासादिजनितभ्रान्ति-
लक्षणाविद्यया स्वात्मानं राधेयं मन्यते न तु स्वतः सिद्धं विद्यमानमपि कौन्ते-
यत्वमनुभवति । ततश्च कौन्तेयत्वप्रयुक्ताच्छ्रेयसः सकाशात्प्रच्युतः सर्वत्र नाना-
विधशापावमानादिलक्षणं बहुविधं दुःखं प्राप्तवान् ।

श्लोकः

स च कदाचिद्भगवता सूर्येण “ कर्ण कौन्तेयोऽसि
त्वं न राधेयः ” इत्युपदेशं कुर्वता स्मारितनिजरूप-

स्तथा स्मृत्या व्याधत्वराधेयत्वादेरविद्याकृतस्य निवृत्तौ सत्यां व्याधत्वा-
दिकृतं दुःखं त्यक्त्वा कौन्तेयत्वप्रयुक्तं श्रेयः प्राप्तवान् । तथा ब्रह्माप्यनादिसि-
द्धया स्वाविद्ययाऽऽवृतनिजरूपं सजीवभावं प्राप्य स्वतः सिद्धाभित्यनिरतिशया-
नन्दस्वरूपानुभवात्प्रच्युतं सत्संसरति । तच्च संसरद्ब्रह्म कदाचित्स्वाविद्याकल्पि-
तेन गुरुणा शास्त्रेण चोत्पादितया स्वगोचरविद्यया जीवभावादिप्रयोजकाविद्या-
निवृत्तौ नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ।

इयं च मुक्तिर्जीवतोऽपि भवति । बाधकाभावात् । इयमेव जीवन्मुक्तिः ।

जीवन्मुक्तिः

तदुक्तं बराहोपनिषदि—

यस्मिन्काळे स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ।

तस्मात्काळान्तमारम्य जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ (बरा० २।४२) इति ।

तथा—

प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ।

सतः कालत्रशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ॥

धैदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥ (मुक्ति० ४३)

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कान्दसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ (मुक्ति० ७६) इति ।

आत्मोपनिषद्यपि—

घटे नष्टे यथा न्योम ध्योमैव भगति स्वयम् ।

तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ (आत्मो० १।२२) इति ।

मुक्तावविद्यामूलकस्याभासस्य सर्वथाऽभावाच्च तत्र लेशतोऽप्यहंभावः । अहंभाव-

विदेहमुक्तिः स्याद्विद्यापरिणामविशेषत्वात् । एवमविद्यामूलको जीवब्रह्मभेदोऽपि तत्र सुतरां न भासते । तदुक्तम्—

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः कारिष्यति ॥

(नि० पु० ६।७।९४) इति ।

मुक्तेः स्वरूपावस्थानमात्रत्वेन तत्र पूर्वोक्तभेदत्रयस्याभावेन सुखदुःखहेतोर्द्वितीयस्याभावात्तदानीं न सुखं न वा दुःखम् । भोक्तृत्वोपाधेरन्तःकरणस्य विनाशेन भोगासंभवाच्च । तस्मात् “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” (मु० ३।२।९) इति श्रुतिप्रतिपादितो ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीति सिद्धम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्याश्च शालिवाहनशङ्के खेन्दुहयमिते (शङ्के ७१०, इसवी

सन ७८८) संवत्सरे प्रादुरभूवन् । तैश्चाद्वैतारम्-

श्रीशंकराचार्यकालः वादे सर्वत्र प्रकाशिते दर्शनान्तराणि प्रायो विर-

लम्भचाराणि बभूवुः । महामभावभानां श्रीमदा-

चार्यपादानां पुस्तकं न कोऽपि दर्शनान्तराभिमानी विवदितुमुत्सहते स्म ।

अल्पेनैव कालेन प्रायः सर्वत्र शिष्यगणेन सह संचारं कृत्वा चतसृषु दिक्षु

मठान्तंस्थाप्य तत्र तत्राद्वैतात्मवादप्रख्यापनकुशलान् शिष्यान्संयोज्य स्वीयाव-

तारकृत्ये परिपूर्णतामाकलय्य शालिवाहनशङ्के पक्षवेदपिपरिमिते (शङ्के ७४२,

इसवी सन ८२०) संवत्सरे स्वस्वरूपं प्रापुराचार्यचरणाः । अन्ये तु ‘शङ्क-

ग्रिरसयुग्म (२६३१) परिमिते युधिष्ठिरशङ्के वैशाखशुक्लपञ्चम्यां श्रीमच्छं-

कराचार्याणां जन्माभूत् । तथाऽग्रिरसरसयुग्म (२६६३) परिमिते युधि-

ष्ठिरशङ्के कार्तिकशुक्लपूर्णिमास्यामाचार्या ज्योतीरूपां ययुः । इति कथयन्ति ।

ततो मोहान्प्रतपसे निमग्नोऽपि तच्छात्रगणो गुरुचरणप्रसादलब्धज्ञानज्योति-
साहार्येन द्युमणावस्तंगते दीप इव कर्मवशपाणिनिकायस्यान्तप्रविष्टाज्ञानतिमिर-
वृन्दं विनाशयितुमशकृत् । अद्वैतात्मवादश्च प्रायः सर्वनास्त्वलितप्रचारः समजनि
अयमद्वैतात्मवाद एव मायानाद इति लोके गीयते ।

ततः सप्ताधिकसंवत्सरशतत्रयानन्तरं शके ब्रह्मेटाकाशेन्दुपरिमिते (शके

१०४९ इसवी सन ११२७) रामानुजाचार्याः

श्रीरामानुजाचार्यकालः

प्रादुरभूवन् । मायावादमसहमानानामेषा मायावा-
दनिरसनाय प्रवृत्तिरिति तत्र तत्र तत्प्रणीतिषु

श्रीभाष्यादिप्रबन्धेषु मायावादमितमुल्लिख्य तत्रापरितोषमुच्चावयन्निस्तैरेव प्रकटी-
कृतम् । किं त्वयं तेषां यत्नः कियताग्नेन सफली यभूतेति विभावनीयं सूरिभिः ।
रामानुजाचार्याश्च त्रिचनापल्लीसंज्ञकप्रदेशे भूतपुरीग्रामे हारीतान्वयसंभवात्केशव-
भट्टेति सुगृहीतनाम्नो द्राविडब्राह्मणात्सकाशात्कान्तिमत्प्यां समभूवन् । एते शेषा-
वतारभूता इति तत्संप्रदायः । बांधायनकृतवृक्ष्यादिप्रयत्नेन कुर्वद्रूपतां प्रापितो
द्रमिडाचार्यप्रणीतभाष्येण दृष्ट्वाचार्यविरचितवार्तिनेन चाङ्कुरितो विशिष्टाद्वैतदर्श-
नमहीरुहो यामुनाचार्यादिनिर्मितसिद्धित्रयादिग्रन्थैः शुष्पितो रामानुजाचार्यप्रणी-
तवेदार्थसंग्रहादिना फलितोऽभवत् । रामानुजाचार्यश्च वेदार्थसंग्रहे विशिष्टाद्वैत-
नुसारेण श्रुत्यर्थोऽवधारितः । तथापि ब्रह्मसूत्रकाराणामसंपत्तोऽयं विशिष्टाद्वैत-
वाद इति लोकानां मतिः स्यात्तन्निराकरणाय ब्रह्मसूत्रव्याख्यारूपः श्रीभाष्य-
प्रबन्धस्तैरेव निरमायि । तत्र च विशिष्टाद्वैतदर्शनानुसारेण ब्रह्मसूत्राणि व्या-
ख्यातानि । वेदान्तसार वेदान्तदीप गीताभाष्य-नित्याराधनविधि-श्रीगद्यप्रभृत-
योऽन्येऽपि ग्रन्था रामानुजाचार्यैर्विरचिता इति प्रसिद्धिः ।

श्रीमद्रामानुजाचार्या विशिष्टाद्वैतवादिनः ।

चक्रुर्मायामनाश्रित्य प्रस्थानत्रययोजनम् ॥ ३ ॥

अयं सुखबोधाय रामानुजदर्शनं प्रदर्शयते ।

नित्यं हेयगुणादधूननपरा नैर्गुण्यवादाः श्रुतौ

स्पष्टार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणप्रस्थापनाद्वक्षणः ।

अद्वैतश्रुतयो विगिष्टविषया निष्कृष्टरूपाश्रया

भेदोक्तिस्तदिहाखिलश्रुतिहितं रामानुजीयं मतम् ॥ ४ ॥

प्रमाणसिद्धं वस्तु तत्तद्वद्भेदोच्यते । तच्च तत्त्वं त्रिविधम् । जडजीवेश्वर-
भेदात् । जडं प्रसिद्धं पाञ्चभौतिकं शरीरादिरु-
त्रिविध तत्त्वम् भस्त्रिलं जगत् । तदेव भोगसाधनम् । तदपेक्ष-

या स्वरूपतः स्वभावतश्चात्यन्तविलक्षणस्तदन्त-
र्यामी जीवात्मा । स च वद्धो मुक्तो नित्यश्चेति त्रिविधः । जीवस्याप्यन्तर्यामी-
श्वरः । अयं च निखिलहेयगुणराहित्येन कल्याणैकतानत्वेन च जीवापेक्षयाऽ-
त्यन्तविलक्षणः । ईश्वरश्च सर्वावस्थाञ्जीवाञ्जडाश्च पदार्थान्वयाप्रोति । जडानां
जीवानां चान्तर्यामी भूत्वा तेषां नियन्ता च भवति । तथा च श्रुतयः—‘यः
पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरः० यः पृथिवीमन्तरो यमयति’ (वृ० ३ । ७ ।
३) ‘य आत्मनि तिष्ठन्आत्मनोऽन्तरः० य आत्मानमन्तरो यमयति’ (वृ० ३ ।
७ । २२) ‘अन्तरहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः’ (ना० १३ । १)
‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’ (श्वे० ६ । १६) इति । न चायं जीवेश्वरयोर्भेदो आपा-
धिकः इति मन्तव्यम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे त्रिधूय निरञ्जनः परमं सान्ध्यमुपैति
(मु० ३ । १ । ३) इत्यादिश्रुतिषु, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च (ब्र० सू० १ । ३ । ३)
भोगमात्रसान्ध्यलिङ्गाच्च (ब्र० सू० ४ । ४ । २१) इत्यादिसूत्रेषु,

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता (गी० १४ । २)

इति गीतायां च सर्वाविधोपाधिविनिर्मुक्तस्य जीवस्य मोलावस्थायामपीश्वरा-
पेक्षया भेदप्रतिपादनात् । न हि स्वस्य स्वेनैव सान्ध्यं भवति । न वा स्वयमेव
स्वस्योपसृप्यो भवति । मुक्तरूपसृप्यो मुक्तोपसृप्यः । मुक्तप्राप्य इति यावत् ।

प्रकारान्तरेण पुनस्तत्त्वं द्विविधम् । द्रव्यं गुणश्चेति । उपादानत्वं गुणाश्रयत्वं
स्वाश्रयादन्यत्र वर्तमानत्वं संकोचविकासावस्था-
द्रव्यनिरूपणम् श्रयत्वं वा द्रव्यत्वम् । तच्च द्रव्यं पट्टिधम्—
ईश्वरो जीरो नित्यविभूतिर्ज्ञानं प्रकृतिः कालश्चेति ।

ईश्वरः परमात्मन् ब्रह्मसदृशः सर्वधारः सर्वकर्ता । जीरो नित्यविभूतिः
प्रकृतिः कालश्चेति द्रव्यचतुष्टयमीश्वरस्य शरीरभूतम् । ईश्वरस्य स्वरूपं ज्ञानं
शरीरं चेति त्रयमपि व्यापकमेव । स चेश्वरः पञ्चविधः—परव्यूहविभवान्तर्या-
न्यर्चायतारभेदात् । तत्र परो चैतुष्ये श्रिया
सहितोऽनन्तगमटादिभिर्नित्यजोर्वैः सह ब्रीह-
घ्रास्ते । अयमेव मुक्तप्राप्यः । परं एवोपामनार्थं
वागुदेवमन्त्रपण्यगुम्नानिग्दभेदेन चतुर्थाऽऽम्बिनो व्यूः अनुन्यते । जगन्म-

ईश्वरभेदः

र्जनमुपासकानुग्रहः संसारिरक्षणं चास्यैव कृत्यम् । तत्र वासुदेवः पद्गुणपूर्णः ।
 ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांसि पद्गुणाः । ज्ञानं नाम सर्वदा सर्वविषयप्रकाशकः
 स्वप्रकाशो गुणविशेषः । शक्तिर्जगत्प्रकृतिभावः, अद्यतितघटनासामर्थ्यं वा ।
 बलं जगत्कारणत्वप्रयुक्तश्रमाभावः, सकलवस्तुधारणसामर्थ्यं वा । ऐश्वर्यं
 स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं, सकलजीवजडनियमनसामर्थ्यं वा । वीर्यं जगदुपादान-
 कारणत्वेऽपि स्वरूपविकाराभावः । तेजः सहकारिर्नरपेक्ष्यं पराभिभवनसामर्थ्यं
 वा । संकर्षणमद्युन्नानिरुद्धेषु संकर्षणे ज्ञानबलयोराधिक्यम् । प्रद्युम्ने चैश्वर्य-
 वीर्ययोराधिक्यम् । अनिरुद्धे तु शक्तितेजसोः । विभवस्तु मत्स्यकूर्मादिः ।
 अन्तर्यामी तु तत्तत्प्राणिनां हृदयप्रदेशेष्ववस्थितो योगिभिः स्वहृदये ध्येयः । अयं
 च जीवेन सह विद्यमानोऽपि जीवगतदोषैर्न लिप्यते । अर्चावतारस्तु भक्त-
 कल्पितप्रतिमादिपदार्थं शरीरतया स्वीकृत्योपासकाधीनस्तानादिमान्सर्वसहि-
 ष्णुर्देवालयादिषु विद्यमानो मूर्तिविशेषः । व्यूहादिषु चतुर्षु पर एव कश्चिच्छक्त्या-
 वेशेन क्वचित्स्वरूपावेशेन चावतिष्ठते । आवेशश्चायं क्वचित्पूर्णत्वेन क्वचिदंशेन च
 भवति ।

परमात्मनः स्वरूपनिरूपका धर्माश्च सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वादयः ।

एते सर्वासु विद्यास्त्रनुवर्तन्ते । सर्वविद्यास्येते धर्मा

परमामगुणाः

उपास्या इति यावत् । उक्तैर्धर्मैः स्वरूपे निरूपिते

तद्विशेषना ज्ञानबलादयो धर्माः । सांशील्यादयो

धर्मास्तु ज्ञानादिधर्मवितनिरूपाः । सर्वत्रत्यसर्वशक्तित्वाद्यो धर्मा जगदुत्पादन

उपयुज्यन्ते । वात्सल्यसांशील्यसौलभ्यादय आश्रयण उपयुज्यन्ते । वात्सल्या-

दीर्घद्वैष्टोपासकाः परमात्मानमाश्रयन्ति । कारुण्यादयो धर्मा भक्तरक्षण

उपयुज्यन्ते ।

जीवः प्रतिशरीरं भिन्नोऽणुपरिमाणः स्वयंप्रकाशो नित्यश्च । अस्य कर्तृत्वमी-

श्वगधोनम् । स च त्रिविधः बद्धमुक्तनित्यभेदात् ।

जीवभेदाः

ब्रह्मदेवप्रभृतयः मन्त्रपर्यन्ताः संगारिणो जीवा

यक्षाः । परमात्मापासनया त्यक्तसूक्ष्मशरीरा

चिमुष्टनिरामिनो मुक्ताः । तेषां ब्रह्मानुभवं ज्ञानं एव । न तस्य चरमाश्रयिः ।

बद्धदशायां तिष्ठेभूतं गुणाष्टके मुक्तः प्रायामाविर्भवति । गुणाष्टकं त्वमाकृतशब्द-

स्पर्शरूपरसगन्धशक्तिज्ञानानन्दरूपम् । अनन्तगण्डविष्णुसंज्ञादयो जीवा नित्याः ।

नित्यविभूतिर्नाम शुद्धसत्त्वात्मकः स्वयंप्रकाशो देशविशेष । इदं च
 नित्यविभूति शुद्धसत्त्वं द्रव्यात्मकं गुणसत्त्वाद्विलक्षणं गुणस-
 स्वस्याश्रयभूतं च । देशविशेषश्चायमर्थः परि-
 चिञ्चनः । ऊर्ध्वं त्वस्य परिच्छेदो न विद्यते ।
 परमात्मनो मुक्तानां नित्यजीवानां च भोगस्थानमेतत् ।

ज्ञानं बुद्धिः । अर्थप्रकाश इति यावत् । तच्च सदा सविषयं स्वप्रकाशं विभु
 च । इदं च द्रव्यं सदैव गुणात्मकरूपमपि भवति ।
 ज्ञानम् नियमेन जीवेश्वरान्यतरवृत्तित्वात् । यथा दीपस्य
 प्रभा द्रव्यरूपापि दीपगुणभूता भवति तद्वत् ।
 जीवेश्वरस्वरूपभूतं ज्ञानं त्वेतस्मादन्यत् । तच्च केवलं द्रव्यमेव । न तु गुणः ।
 जीवेश्वरयोः केवलद्रव्यत्वात् । तत्र यथा

स्वस्यैव भासको दीप स्वस्य चान्यस्य च प्रभा ।

तद्वज्जीवेश्वरस्वरूपभूतं ज्ञानं स्वस्यैव प्रकाशकम् । गुणभूतं ज्ञानं तु स्वस्य चा-
 न्यस्य च प्रकाशकं भवति । तच्च गुणभूतं ज्ञानमीश्वरस्य नित्यानां च जीवानां
 सदाविर्भूतमेव न तु कदापि तिरोहितं भवति । बद्धानां जीवानां त्वंशेनाविर्भूतं
 भवति । मोक्षप्राप्त्यनन्तरं तु धात्स्वर्णेनाविर्भूतं भवति तारण्यावस्थायां पुंस्त्वयत् ।
 तच्च ज्ञानं नित्यमेव । ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानं नष्टमित्यादिव्यवहारस्तु ज्ञानस्य संकोच-
 विकासावस्थामादायोपपादनीयः । घटादिविषयप्रत्यक्षकाले जीवात्मनिष्ठमेत-
 द्ज्ञानमिन्द्रियद्वारा वह्निर्निःसृत्य घटादिविषयेण संनिकृष्यते । आत्मगुणभूतस्या-
 प्यस्य ज्ञानस्य द्रव्यरूपत्वाङ्गीकारेण स्वाश्रयादन्यत्र गमनं वह्निर्निःसरणादिवि-
 यावच्चं च न विरुध्यते । तदुक्तं यामुनाचार्यैः—

आश्रयादन्यतो वृत्तेरश्रयेण समन्वयात् ।

द्रव्यत्वं च गुणत्वं च ज्ञानस्यैवोपपद्यते ॥ इति ।

प्रकृतिस्तु सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रययती नित्या चतुर्विधतितत्त्वात्मिका ।
 इयमेव विचित्रसृष्टिरत्त्वान्मायाशब्देन व्यपदिश्यते । तथा ज्ञानविरोधित्वाद-
 विप्राशब्देन नित्यत्वाच्चाक्षरशब्देन व्यपदिश्यते ।
 प्रकृति इयमेव सत्त्वजर्गतो मूलप्रकृतिः । चतुर्विधतित-
 त्त्वानि तु प्रकृतिमदृढहंसात्मनःपञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्च-
 कर्मेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपञ्चभूतानि । त्रिगुणान्मियायां प्रकृतौ भगवन्तंस्त्वाधीन
 गुणवैपण्यात्कार्योन्मुखावस्थाऽव्यक्तशब्देनोच्यते । तस्मादव्यक्तान्महतत्त्वमुत्प-

रसगन्धा इति । ईह गुणभूतानां शब्दादीनां पञ्चानां शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्रादि-
पञ्चतन्मात्रस्वरूपभूतेभ्यः शब्दादिभ्यो भेद एव न तु नामैक्यादभेद इति
भ्रमितव्यम् । महदादिरार्याणामुत्पत्तिर्नाम कारणस्यावस्थान्तरापत्तिरेव । न तु
नैयायिकानामिवापूर्वकार्यारम्भः । पञ्चमहाभूतानां पञ्चीकरणप्रक्रिया पूर्ववदेव
(पृ० १४) बोध्या ।

कालस्तु जडो विभुर्द्रव्यविशेषः । स च द्विविधः स्वण्डोऽस्वण्डश्च । स्वण्डो
निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिरनित्यः । अयमेव युग-
पत्क्षिमादिव्यवहारहेतुरतीतादिव्यवहारहेतुश्च ।
काल अस्वण्डकालस्तु नित्यः । ईश्वरश्च वैकुण्ठलोकाति-
रिक्तस्थले कालाधीन एव सृष्ट्यादिकं करोति । वसन्त एव पुष्पोद्गम इत्येवं
कालविशेषनियमेनैव तत्तद्विकारजातोत्पत्तेः । ईश्वरः स्वसंकल्पितकालनियमा-
जुरोधेनैवास्मिन्नार्याप्युत्पादयति । एतदेवान् कालस्य स्वातन्त्र्यम् । वैकुण्ठे तु
विभुत्वाद्विद्यमानस्यापि कालस्येश्वराधीनत्वमेव न कथमपि स्वातन्त्र्यम् । न
कालस्तत्र वै प्रभुरिति वचनात् । अत एव तत्रेश्वरः सर्वदा सर्वं यदृच्छयो-
त्पादयति ।

ईश्वरो जीवो नित्यविभूतिर्ज्ञानं प्रकृतिः कालश्चेत्येतेपुक्तेषु पञ्च द्रव्येष्वी-
श्वरादिचतुष्टयमजडम् । प्रकृतिः कालश्चेति द्वयं
द्रव्याणां मित्रं साधर्म्यम् जडम् । ईश्वरो जीवश्चेति द्वयं प्रत्यगित्युच्यते ।
नित्यविभूतिर्ज्ञानं चेति द्वयं परागित्युच्यते ।
स्वस्मै भासमानत्वं प्रत्यक्त्वम् । परम्मा एव भासमानत्वं परास्त्वम् ।

गुणास्तु दशविधाः सत्त्वरजस्तमःशब्दस्पर्शस्पर्शरसगन्धसंयोगशक्तिभेदात् ।
सत्त्वरजस्तमोरूपं गुणत्रयमतीन्द्रियं तत्तत्कार्येणानुबोधम् । सत्त्वगुणः स्वाश्रये
प्रकाशसुखलघ्वादि जनयति । तच्च सत्त्वं द्विविधं शुद्धं मिश्रं चेति । रजसा
तमसा चारपृष्टं शुद्धम् । तच्च वैकुण्ठलोकादिति वैकुण्ठलोकात्परमेश्वरे चोति
द्रव्यद्वयनिष्ठम् । रजसा तमसा च स्पृष्टं मिश्रम् ।
गुणा. तत्तिगुणात्मप्रकृतिनिष्ठं प्रकृतिसंन्याज्जीवे
चेत्येतदपि द्रव्यद्वयनिष्ठम् । प्रकृतिस्वरूपभूतेभ्यः

सत्त्वादिभ्य उक्तं सत्त्वादिगुणत्रयं भिन्नमेव । रजोगुणानु आश्रये गगगेभमर्तृ-
त्वादिर्जनयति । तमोगुणस्तु स्वाश्रये मोहप्रमादप्रवृत्त्यादिर्जनयति ।
रजस्तमोरूपं गुणद्वयं तु प्रकृता तत्संन्याज्जीवे च वर्तते । सत्त्वगुणः सत्यरस-

नरूपेण सुखादिहेतुर्मोक्षप्रदश्च । रजोगुणो रागादिरूपेण कर्मसङ्गदुःखादिहेतुः
स्वर्गादिप्रदश्च । तमोगुणस्त्वज्ञानरूपेणालस्यादिहेतुर्नरकप्रदश्च भवति ।

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः । स च पञ्चभूतवर्ती । त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यः स्पर्शः ।
स च पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यं रूपम् । तच्च पृथिव्यप्तेजो-
वृत्तिः । रसनेन्द्रियग्राह्यो रसः । स च पृथिवीजलवृत्तिः । घ्राणेन्द्रियग्राह्यो गन्धः ।
स च पृथिव्यामेव । सत्त्वरजस्तमांसि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेत्येतदष्टकं प्रत्येकं
द्विविधम्—पञ्चमहाभूतोपादानभूतं तदनुपादानभूतं च । आद्यं द्रव्यशब्दवाच्यं
द्रव्येष्वेवान्तर्भवति । तत्र सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृत्यवयवा एव । शब्दादिपञ्चकं
तु प्रकृतिविकारभूतं चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतं तन्मात्रशब्दवाच्यम् । अन्त्यं तु
पञ्चमहाभूतनिष्ठं गुणशब्दवाच्यमत्रोक्तम् ।

संयुक्तप्रत्ययहेतुः संयोगः । अयं पद्द्रव्यवृत्तिः सामान्यगुणोऽव्याप्यवृत्तिर-
नित्यश्च । विभूनामपि संयोगोऽस्त्येव । बाधकाभावात् ।

सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहिका शक्तिः । शक्तिरपि पद्द्रव्यवृत्तिः
सामान्यगुणः । इयं चानित्या कार्यानुमेया च ।

ननु कथं दशैव गुणा इति । तदतिरिक्तस्य ज्ञानाख्यस्य गुणस्य जीवेश्वररू-
पद्रव्यनिष्ठस्य सत्त्वादिति चेन्न । एतज्ज्ञानं हि

ज्ञानस्य द्रव्यमपि द्रव्यगणनायामुक्तमेव । तस्य संकोचविकासरू-
पावस्थाश्रयत्वेन द्रव्यत्वस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

तस्य च द्रव्यस्यापि सतो जीवेश्वरनिष्ठत्वेन नित्यं परावलम्बित्वस्वभावत्वाद्गुण-
त्वबुद्धिर्भवति । एवं तेजोद्रव्यान्तर्गतायाः प्रभाया द्रव्यभूताया अपि नित्यं
स्वातिरिक्तेजोन्तरावलम्बित्वस्वभावत्वाद्गुणत्वबुद्धिर्विभ्या ।

जीवो नित्यविभूतिः प्रकृतिः कालश्चेति चतुष्टयमीश्वरस्य शरीरम् । यस्यात्मा
शरीरम् (वृ० ३ । ७ । २२) यस्य पृथिवी शरीरम् (वृ० ३ । ७ । ३)
इत्यादिश्रुतेः । यस्य च यच्छरीरं स तस्य शरीरस्यात्मा भवति । आत्मशरीर-

शब्दो हि स्वामिभृत्यशब्दवत्संबन्धिसार्थको
शरीरशरीरिभान् आत्मनः शरीरं शरीरस्यात्मेति । अतोति व्याप्नो-

तीत्यात्मा । यच्च येन व्याप्यते तत्तस्य शरीरम् ।

ईश्वरेण हि सजीवं सर्वं जगदन्तर्यामिरूपेण व्याप्यते । न तु तमन्यः कश्चनान्त-
र्यामी भूत्वा व्याप्नोति । अत ईश्वरः परमात्मशब्देनोच्यते । जीवात्मानि
नैतादृशं परमत्वम् । ईश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वात् । ईश्वरः केवलमात्मैव न तु

कस्यापि शरीरभूतः । जीवस्त्वीश्वरस्य शरीरं भवति जडस्य चात्मा भवति ।
जडं तु शरीरमेव न तु कस्याप्यात्मभूतम् ।

शरीरशरीरिणोश्च तादात्म्येन व्यवहारो यद्यपि लोके दृश्यते यथा मनुष्योऽहं
गौरोऽहं स्थूलोऽहमिन्द्रियादौ तथापि स व्यवहारो गौण एव । शरीरप्रतिसंवेधिन
आत्मनो वस्तुतः शरीरापेक्षया भिन्नत्वात् । परमात्मशरीरं च चेतनत्वेन

सजातीयं जीवरूपमचेतनत्वेन विजातीयं च जड-

शरीरशरीरिणोर्भेदः रूपम् । तथा च परमात्मनि सजातीयाद्विजाती-
याश्च भेदः सिध्यति । तथा च श्रुतिः सारात्माना-

वीशते देव एतः (भे० १ । १०) इति । अत्र सारात्मपदवाच्ययोर्जडजीव-
योर्नियन्त्यत्वेन देवपदवाच्यस्य परमात्मनश्च तन्नियन्तृत्वेन प्रतिपादनाच्चाभ्यां
परमात्मनो भेदः स्पष्ट एव । सूत्रशरीरस्यधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्र० सू० २ ।
१ । २२) इत्यादौ जीवेश्वरयोर्भेद उक्तः । तथा ज्ञानशक्तिवन्द्यैर्धर्मवीर्यतेजो-
रूपं गुणपट्टं न परमात्मस्वरूपान्तर्गतं किं तु परमात्मनिष्ठमिति तस्मादपि
परमात्मा भिन्न एवेति परमात्मनि स्वगताद्रेष्टः सिध्यति । तथा च परमात्मनि
सजातीयभेदविजातीयभेदस्वगतभेदरूपं भेदत्रयं सिद्धम् ।

नन्वेवं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय (तै० २ । ६ । १) इति श्रुतिर्वि-
रुध्यते । तत्र ग्रहं बहु स्यामिति परमात्मसंख्यो दृश्यते न तु स्वतत्त्वार्थविभि-
न्निदृश्य तद्बहु स्यादिति । तथा च कार्यकारणानन्य-

परमात्मनो बहुमजन
शरीरद्वारकम्

त्वन्यायेन परमात्मनः सकाशाज्ज्ञगतो भिन्नत्वा-
भासः सिध्यति । उक्तभेदाङ्गीकारे त्वेनानृत्यति-

विरोधः स्पष्ट इति चेत्तत्त्वम् । बहु स्यामिति बहु-

भवनसंख्यो हि न साक्षान् विन्तु शरीरद्वारा । तथा च स संख्यो नामरूपवि-
भागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीररूपतयैरूपेणावस्थितस्य विभक्तनामरूपचिदचि-
द्वस्तुशरीररूपतया बहुप्रपञ्चविषय इत्येवं श्रुतितत्त्वार्थाङ्गीकाराच्च विरोधः ।

ननु यदा शैवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुम्ते । अथ तस्य मयं भवति (तै० २ ।
७ । १) इति श्रुता भेदो निषिध्यते । य एतस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मण्यपि भेदं मन्यते

यदा शैवेतिश्रुत्यर्थः

तस्य मयं भवतीति तदर्थोदिति चेन्न । श्रुत्यर्था-
ज्ञानात् । तत्र धन्तगच्छोऽप्रसाधवाची । ग्रामो-
पामनाया अवसाधे विच्छेदे सति मयं भवती-

त्यर्थः ।

नरूपेण सुखादिहेतुर्भोक्षप्रदश्च । रजोगुणो रागादिरूपेण कर्मसङ्गदुःखादिहेतुः
स्वर्गादिप्रदश्च । तमोगुणस्त्वज्ञानरूपेणालस्यादिहेतुर्नरकप्रदश्च भवति ।

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः । स च पञ्चभूतवर्ती । त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यः स्पर्शः ।
स च पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यं रूपम् । तच्च पृथिव्यप्तेजो-
वृत्तिः । रसनेन्द्रियग्राह्यो रसः । स च पृथिवीजलवृत्तिः । घ्राणेन्द्रियग्राह्यो गन्धः ।
स च पृथिव्यामेव । सत्त्वरजस्तमांसि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेत्येतदष्टकं प्रत्येकं
द्विविधम्—पञ्चमहाभूतोपादानभूतं तदनुपादानभूतं च । आद्यं द्रव्यशब्दवाच्यं
द्रव्येष्वेवान्तर्भवति । तत्र सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृत्यवयवा एव । शब्दादिपञ्चकं
तु प्रकृतिविकारभूतं चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतं तन्मात्रशब्दवाच्यम् । अन्त्यं तु
पञ्चमहाभूतनिष्ठं गुणशब्दवाच्यमत्रोक्तम् ।

संयुक्तप्रत्ययहेतुः संयोगः । अयं पद्द्रव्यवृत्तिः सामान्यगुणोऽव्याप्यवृत्तिर-
नित्यश्च । विभूनामपि संयोगोऽस्त्येव । बाधकाभावात् ।

सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहिका शक्तिः । शक्तिरपि पद्द्रव्यवृत्तिः
सामान्यगुण । इयं चानित्या कार्यानुमेया च ।

ननु कथं दशैव गुणा इति । तदतिरिक्तस्य ज्ञानाख्यस्य गुणस्य जीवेश्वररू-
पद्रव्यनिष्ठस्य सत्त्वादिति चेन्न । एतज्ज्ञानं हि
ज्ञानस्य द्रव्यमपि द्रव्यगणनायामुक्तमेव । तस्य संकोचविकासरू-
पावस्थाश्रयत्वेन द्रव्यत्वस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।
तस्य च द्रव्यस्यापि सतो जीवेश्वरनिष्ठत्वेन नित्यं परावलम्बित्वस्वभावत्वाद्गुण-
त्वबुद्धिर्भवति । एवं तेजोद्रव्यान्तर्गतायाः प्रभाया द्रव्यभूताया अपि नित्यं
स्वातिरिक्ततेजोन्तरावलम्बित्वस्वभावत्वाद्गुणत्वबुद्धिर्बोध्या ।

जीवा नित्यविभूतिः प्रकृतिः कालश्चेति चतुष्टयमीश्वरस्य शरीरम् । यस्यात्मा
शरीरम् (वृ० ३ । ७ । २२) यस्य पृथिवी शरीरम् (वृ० ३ । ७ । ३)
इत्यादिभ्रुतेः । यस्य च यच्छरीरं स तस्य शरीरस्यात्मा भवति । आत्मशरीर-
शब्दो हि स्वामिभूत्यञ्जन्वत्संसर्गान्धकार्यका
शरीरशरीरिभाव आत्मनः शरीरं शरीरस्यात्मेति । अतति व्याप्नो-
तीत्यात्मा । यच्च येन व्याप्यते तत्तस्य शरीरम् ।

ईश्वरेण हि सजीवं सर्वं जगदन्तर्यामिरूपेण व्याप्यते । न तु तमन्यः कश्चनान्त-
र्यामी भूत्वा व्याप्नोति । अत ईश्वरः परमात्मशब्देनोच्यते । जीवात्मानि
नैतादृशं परमत्वम् । ईश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वात् । ईश्वरः केवलमात्मैव न तु

कस्यापि शरीरभूतः । जीवस्त्वीश्वरस्य शरीरं भवति जडस्य चात्मा भवति ।
जडं तु शरीरमेव न तु कस्याप्यात्मभूतम् ।

शरीरशरीरिणोश्च तादात्म्येन व्यवहारो यद्यपि लोके दृश्यते यथा मनुष्योऽहं
गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्यादौ तथापि स व्यवहारो गौण एव । शरीरप्रतिसंवन्धि-
न आत्मनो वस्तुतः शरीरापेक्षया भिन्नत्वात् । परमात्मशरीरं च चेतनत्वेन

सजातीयं जीवरूपमचेतनत्वेन विजातीयं च जड-
रूपम् । तथा च परमात्मनि सजातीयाद्विजाती-
याश्च भेदः सिध्यति । तथा च श्रुतिः क्षरात्माना-

वीक्षते देव एकः (श्वे० १ । १०) इति । अत्र क्षरात्मपदवाच्ययोजनं जीव-
योर्नियन्त्यत्वेन देवपदवाच्यस्य परमात्मनश्च तन्नियन्तृत्वेन भतिपादनात्ताभ्यां
परमात्मनो भेदः स्पष्ट एव । सूत्रकारैरप्यधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्र० सू० २ ।
१ । २२) इत्यादौ जीवेश्वरयोर्भेद उक्तः । तथा ज्ञानशक्तिबलैर्भेदवीर्यतेजो-
रूपं गुणपट्टं न परमात्मस्वरूपान्तर्गतं किं तु परमात्मनिष्ठमिति तस्मादपि
परमात्मा भिन्न एवेति परमात्मनि स्वगताद्भेदः सिध्यति । तथा च परमात्मनि
सजातीयभेदविजातीयभेदस्वगतभेदरूपं भेदत्रयं सिद्धम् ।

नन्वेवं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय (तै० २ । ६ । १) इति श्रुतिर्वि-
रुध्यते । तत्र ह्यहं बहु स्यामिति परमात्मसंरूपो दृश्यते न तु स्वैतरघात्किंचिन्नि-
र्दिश्य तद्बहु स्यादिति । तथा च कार्यकारणानन्य-

परमात्मनो बहुभवन
शरीरद्वारकम् त्वन्यायेन परमात्मनः सकाशाज्जगतो भिन्नत्वा-
भावाः सिध्यति । उक्तभेदाङ्गीकारे त्वेतच्छ्रुति-
विरोधः स्पष्ट इति चेत्तत्तयम् । बहु स्यामिति बहु-

भवनसंरूपो हि न साक्षान् किंतु शरीरद्वारा । तथा च स संरूपो नामरूपादि-
भागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकृतयैरूपेणावस्थितस्य विभक्तनामरूपाचिदचि-
द्वस्तुशरीरकृतया बहुप्रकारताविषय इत्येवं श्रुतितात्पर्याङ्गीकाराच्च विरोधः ।

ननु यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति (तै० २ ।
७ । १) इति श्रुती भेदो निषिध्यते । य एतस्मिन्ब्रह्मणि स्वल्पमपि भेदं मन्यते
तस्य भयं भवतीति तदर्थान्निति चेन्न । श्रुत्यर्था-

यदा ह्येवेतिधुपथ ज्ञानात् । तत्र ह्यन्तरब्रह्मोऽवसाद्यवाची । ब्रह्मो-
पासनाया अवकाशे रिच्छेदे सति भयं भवती-

त्यर्थः ।

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वामुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्र सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ।

इति महर्षिवचनेनोपबृंहणादयमर्थो निश्चीयते ।

एकमेवाद्वितीयम् (छा० ६ । २ । १) इति श्रुत्याप्यद्वैतं नापादनीयम् ।

तत्र द्येकशब्देन ब्रह्मव्यतिरिक्तं जगतो निमित्त-

अद्वितीयश्रुत्यर्थः

कारणं निषिध्यते । कार्यगतबहुत्वावस्था कार्या-

नुसारेण कारणे ब्रह्मणि कल्पिता स्यात्तन्निवृत्तये

एवकारः । अद्वितीयमित्यनेन च ब्रह्मव्यतिरिक्तं जगत उपादानकारणं निषि-
ध्यते ।

नेह नानास्ति किञ्चन (घृ० ४ । ४ । १६) इति श्रुतेस्त्वयमाशयः ।

यस्य ब्रह्म कारणं न भवति नाप्यन्तर्यामि भवति

नेह नानेतिश्रुत्यर्थः

तादृशं ब्रह्मभिन्नं वस्तु किञ्चिदपि नास्तीति । न

तु ब्रह्मकार्यभूतस्य जगतो निषेधः प्रतिपाद्यते ।

जगत्कारणत्वस्य श्रुतावेव प्रतिपादनान् । यत्र हि द्वैतमिव भवति (घृ० २ । ४

१४) य इह नानेव पश्यति (घृ० ४ । ४ । १९) इत्याद्याः श्रुतयोऽप्येवमेव

योज्याः ।

यतश्चायं परमात्मा जगत्कारणत्वमय, कारणत्रयोपयोगिनां सर्वज्ञत्वादि-

धर्माणां चाश्रयोऽनः स सविशेष एव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै० २ । १ । १)

इति श्रुतावपि सत्यन्यादयो विशेषाः प्रतिपादिताः । तथा हि । छत्री कुण्डली या-

सम्बी देवदत्त इत्यत्रैव सत्यं ज्ञानमिति यास्ये मन्यादिपदानां सामानाधिकरण्यं

दृश्यते । सामानाधिकरण्यं च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः ।

तथा च सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तीभूतानां सत्य-

परमात्मनः विशेषेण ननु त्रादीनां ब्रह्मणानां धर्माणामनपश्यनीयत्वेन

ब्रह्मणः सविशेषत्वं मिथ्यति । युक्तं चेन्ननु । ब्रह्मणो

जगत्कारणत्वं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै० ३ । १ । १) इत्यादिश्रुतिमिद्धं

निर्विवादमेव । तथा च जगद्रूपकार्योन्पादनोपयोगी सामर्थ्यविशेषमनपश्यमा-

म्येयः । लोके घटपटादिकार्याण्युन्यादयनां कुटारमुखिन्दादीनां तत्तत्कार्योन्पत्त्यु-

पयोगिनामर्थविशेषमप्य दृश्येनानु । तथा च ब्रह्मणोऽपि सामर्थ्यविशेषोऽनुमीयते

येन न मृक्षमिदमिदृशमिदं गृहं मृष्टं पादानकारणं भवति, येन च जीवानां

स्वभावस्थायां तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्तत्तत्कालावसानांश्च हस्त्यादीन्पदार्थान्क्षण-
मात्रेण सृजति । एवं च परमात्मनः सविशेषत्वं सिद्धम् ।

स च परमात्मा सगुण एव न तु निर्गुणः । निर्गुणे जगत्कारणत्वस्य सुत-
रामसंभवात् । गुणाश्च केचित्स्वरूपप्रतीत्यनुबन्धिनः । यथाऽऽनन्दो ब्रह्म (तै०
३ । ६), सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै० २ । १) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिता
आनन्दसत्यत्वादयः । एते हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तावेवोपयुज्यन्ते । आनन्दादि-
गुणविशिष्टस्यैव ब्रह्मत्वेन तेषां ब्रह्मस्वरूपान्तर्ग-

परमात्मनः सगुणत्वं गुणे-
ष्वनान्तरमेदश्च

तत्त्वात् । अत एवेतै वस्तुस्वरूपप्रतीतिकाल एव
प्रतीयन्ते । यथा लोके कस्मिंश्चित्पुरुषे दृष्टे तदैव
तद्गता हस्वत्योन्नतत्वादयः प्रतीयन्ते । एते च

स्वरूपान्तर्गतत्वात्सर्वासूपासनास्वनुवर्तन्ते । कारुण्यादयो गुणास्तु यद्यपि पर-
मात्मानं न कदापि व्यभिचरन्ति तथापि ते स्वरूपानन्तर्गतत्वान्न सर्वासूपासना-
स्वनुवर्तन्ते । किं तु ये यत्रोक्तास्त एव तत्र भावनीयाः । ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्य-
तेजोरूपं गुणपट्टमपि कारुण्यादिबदेव न ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतम् । किं तु ब्रह्मणा
नित्यसंबद्धम् । यत्संबन्धं विना न कदापि ब्रह्मणोऽवस्थितिर्ब्रह्मसंबन्धं विना च न
क्षणमपि तेषामवस्थितिः । प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मगता गुणास्तु न ब्रह्मणा सह
नित्यसंबद्धाः । किंतूपासनाविशेषे कल्पिताः । तेऽपि यत्रोक्तास्तनैवोपासनायां
भावनीयाः । यस्यामुपासनायां न केऽपि गुणा निर्दिष्टास्तस्यामपि ब्रह्मस्वरूपा-
न्तर्गता गुणा भावनीया एवेति सर्वासूपासनासु ग्राह्यं ब्रह्म सगुणमेव । निर्गु-
णम् (चू० ७ । २) इति श्रुतिस्तु हेयगुणरहितमित्यर्थेन योजनीया । हेया
गुणास्तु पातकजरामरणशोकक्षुधातृपादयः । अत एव छान्दोग्ये “अपहतपाप्मा
विजरः” (छा० ८ । १ । ५) इत्येवं त एव विशेषतः प्रतिपिद्धाः । तदग्रे च
सत्यकामः सत्यसंकल्पः (छा० ८ । १ । ५) इत्येवं शुभा गुणा उक्ताः ।
सर्वगुणनिपेधे हि सत्यकाम इतीयं श्रुतिर्विरोध्यते । अतस्तदानुगुण्येन निर्गुण-
मिति श्रुतेर्हेयगुणरहितमित्येवार्थः स्वीकार्यः ।

ज्ञानमप्यात्मनो गुण एव । न च ज्ञानस्यात्मगुणत्वे विज्ञानधनः (वृ० २ ।
४ । १२) इतिश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तत्र परमात्मस्वरूपभूतस्य ज्ञानस्य
निर्देशात् । आत्मगुणभूतज्ञानादात्मस्वरूपभूतं ज्ञानं पार्यव्येनास्माभिरङ्गोक्रियते ।
विज्ञानधनः (वृ० २ । ४ । १२) विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (वृ० ३ । ९ । २८)
इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानस्य ब्रह्मतादात्म्यं प्रतीयते । विज्ञानारमरे केन

विजानीयात् (वृ० २ । ४ । १४) जानात्येवायं पुरुषः इत्यादि-
 श्रुतिषु विज्ञानस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः प्रतीयते ।
 ज्ञानद्वैतित्वम् द्विविधश्रुतिनिर्वाहय द्विविधज्ञानाङ्गीकार एव
 सार्थीयान् । एतेनानन्दो ब्रह्म (तै० ३ । ६ ।

१) ब्रह्मण आनन्दः (तै० २ । ८ । १) इत्येवमानन्दविषयेऽपि द्विविधा
 श्रुतिर्व्याख्याता । आनन्दस्य ज्ञानादनतिरेकान् । ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्दशब्दे-
 नोच्यते । ये चात्मस्वरूपभूतज्ञानात्पार्थक्येन गुणभूतज्ञानं नाङ्गीकुर्वन्ति तेषां
 मत आत्मनो ज्ञातृत्वं न सिध्यति । यतो ज्ञातृत्वं ज्ञानगुणाश्रयत्वमेव ।
 विज्ञातात्मरे केन विजानीयान् (वृ० २ । ४ । १४) न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
 त्तोपो विद्यते (वृ० ४ । ३ । ३०) एष हि द्रष्टा (प्र० ४ । ९) इत्यादि-
 श्रुतिमिदमेव ज्ञातृत्वम् । सूत्रसंग्रहपि ज्ञोऽत एव (ब्र० सू० २ । ३ । १९)
 इत्युक्तम् । जानातीति ज्ञः । ज्ञानाश्रय इति यावन् ।

परमात्मा च ज्ञानविषयो भवत्येव । बाधराभावात् । न हि परमात्मनो
 ज्ञानस्वरूपत्वं ज्ञातृत्वं वा ज्ञेयत्वेन साकं सिध्यते । ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञातुश्च
 जीवात्मनोऽहमिति मानमप्रत्यक्षविषयन्यस्यानुभवात्कृत्स्नान् । शरीरे चेष्टादिनि-
 र्गदशनेन मदन्तर्यामिणं जीवात्मानमनुमिन्यन्ति

परमात्मनो ज्ञेयत्वम् ज्ञोऽसौ । तथा ज्ञानुमानविषयत्वमवर्जनीयम् ।
 एवं परमात्मनः स्वप्रत्यक्षविषयत्वे नित्यसिद्ध-

मुक्तजीवनिष्ठप्रत्यक्षानुमानविषयत्वे च न सिद्धिर्नापि बाधकं दृश्यते । न च
 परमात्मनो ज्ञेयत्वाभावात् प्रागमगम्यन्यस्य मुक्तगमसंभवेन सिद्धिर्नापि श्रुतिरूपनि-
 पत्यु परमात्मानं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता स्यात् । न च परमात्मनो ज्ञेयत्वे
 मनोगम्यन्यस्याहमस्मिन्नेन सम्मनसा न मनने (प्र० ५) इतिश्रुतिरिरोध
 इति शङ्क्यम् । श्रुतौ मानत्वेनेत्यस्यात् यद्वद्वद मनसा मानत्वेन न मनुष्य
 इति श्रुतिनाप्यर्थाङ्गीकारेणाविशयान् । अत्र एव मदेव तत्र त्वं सिद्धि (प्र०
 ४) इति ब्रह्मविषयस्येदमितिः संगच्छते । अत्रानो यमाचिन्त्योऽप्यम् (गी०
 २ । २५) यन्मद्व्यक्तमन्मदस्मिन्मजपययम् (बि० पु० ६ । ५ । ६६)
 इत्यादीं ब्रह्मणो चिन्त्यशक्तिरपि चान्मन्नेनोचिन्तनीयत्वाभिप्रायिका यो या ।
 न च परमात्मनो ज्ञेयत्वाङ्गीकारे परमात्मा तदा ज्ञेयात्तद्वदित्यनुमानेन
 परमात्मनो ज्ञेयत्वावधिगति गम्यम् । ज्ञेयत्वेनोपप्राप्तत्वात् । न हि यत्र-

ज्ज्ञेयं तत्तज्जडमिति व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावसामान्यविशेषभावादिमूलकः कश्च-
नानुकूलस्तर्को दृश्यते ।

स च परमात्मा कूटस्थानित्यः । एकेनैव रूपेण सदा वर्तमानः कूटस्थ
इत्युच्यते । ननु परमात्मा जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं च स एवेति
सिद्धान्तः । उपादानकारणत्वं च विकारयोग्यस्यैव वस्तुनः संभवति मृदादेरिव ।
तथा च परमात्मनो विकारित्वे कथं तस्य कूटस्थत्वमिति चेन्न । परमात्मनो
जगदुपादानकारणत्वं न साक्षात् । किंतु शरीर-
द्वारा । सूक्ष्मं परमात्मशरीरं मधानशब्दवाच्यं
स्थूलजगद्रूपेण परिणमते । तथा च परमात्मशरी-
रस्य सूक्ष्मस्य स्थूलरूपेण परिणामेऽपि शरीरा-

परमात्मनः कूटस्थ-

नित्यत्वम्

न्तर्यामिणः परमात्मस्वरूपस्य कूटस्थत्वानपायात् । शरीरविशिष्टस्य तु परमा-
त्मन उक्तरीत्या विकारित्वेऽपि न क्षतिः । तत्त्वमसि (छा० ६। ८। ७) इदं
सर्वं यदयमात्मा (वृ० २। ४। ५) इत्यादिश्रुतिभिर्जीवानां जडानां च
यद्ब्रह्मणा सहैक्यमतिपादनं तच्छरीरशरीरिभावमूलकं गौणमेव न तु वस्तुतः ।
अद्वैतवादश्च शरीरविशिष्टः परमात्मैक एवेत्यभिप्रायेण योजनीयः । यद्ब्रह्मणः
शरीरभूतं न भवति तादृशं ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदपि नास्तीति तात्पर्यम् ।
एतदेव विशिष्टाद्वैतं प्रकार्यद्वैतमिति चोच्यते । ब्रह्मणः प्रकारीभूता येऽनन्ता
जीवा जडाश्च पदार्थास्तेषां नानात्वेऽपि ब्रह्मणः सकाशात्तेषां भेदेऽपि च
तद्विशिष्टस्य प्रकारिणो ब्रह्मण एकत्वात् ।

विशिष्टाद्वैतम् प्रकार्य-

द्वैतम् प्रकाराद्वैतम्

जीवैक्यमिति व्यवहारस्य त्वयमभिप्रायः । जीवाः
परस्परं वस्तुतो भिन्ना एव । किं तु भिन्नानामपि
तेषां ज्ञानस्वरूपेणैकजातीयत्वाज्जीवैक्यमिति व्य-
वहारो भवति । ऐक्यं तुल्यत्वम् । स चायं च त्रीहिरैक एव तच्चेदं चापध-
भेदभेदेत्यत्रेवात्राप्येकशब्दस्तुल्यार्थकः । जीवाद्वैतमिति व्यवहारस्याप्येतदेव
तात्पर्यम् । जीवानां भिन्नो भेदेऽपि तद्वतप्रकारस्यैक्यात् । एतदेव प्रकाराद्वैत-
मित्युच्यते । जीवभेदनिषेधकवचनानि तु न जीवगतस्य वास्तविकभेदस्य
निषेधकानि । किं तु शरीरभेदमूलको यो जीवेष्वारोपितो भेदोऽयं मनुष्योऽयं
पशुरित्याकारकस्तन्निषेधकानि बोध्यानि ।

जीवस्य प्रतिशरीरं भिन्नत्वादेव सुखदुःखादिवैचित्र्यमुपपद्यते । किं च
जीवस्यैक्ये देवदत्तेनानुभूते विषये यज्ञदत्तस्यापि स्मरणप्रसङ्गः । संस्कारनाश-

निरतिशयज्ञानानन्दैकतानस्य परस्य ब्रह्मणोऽनन्तापुरुषार्थोऽपदप्रपञ्च-
रूपेण बहुभवनं नोपपद्यत इति बहुभवन-
परिणामादः संकल्पबोधिका सोऽन्तामयत बहु स्यां प्रजायेय
(तं० २ । ६) इति श्रुतिर्विरुध्यते' इत्याशङ्कन-

पनोदाय हि तत्सूत्रं प्रणीतम् । प्रलयावस्थायामतिसूक्ष्मशरीरकं ब्रह्म पूर्वव-
त्स्थूलचिदाचिन्मिथप्रपञ्चशरीरकं स्यामिति संकल्प्यात्मानं शरीरद्वारा स्थूलरू-
पेण परिणमयतीति न परमात्मनः कश्चिदपुरुषार्थगन्ध इति तत्सूत्रतात्पर्यम् ।
नन्वेवं प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तत्प्रतीतिर्न भ्रान्तिरूपेति तत्त्वज्ञानेन तस्या नाशो न
रयादिति चेद्विष्टापत्तिः । तत्त्वज्ञानं तु न व्यर्थम् ।

तत्त्वज्ञानोपयोगः देहात्मभ्रमस्वातन्त्र्यभ्रमादीनां सत्त्वेन तभिरा-
करणार्थमात्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं च तस्यावश्यक-
त्वात् । तथा हि । देहस्यात्मसंबन्धित्वेऽप्यात्मत्वाभावेन तत्रात्मत्वबुद्धिर्मनुष्योऽ-
हं देवोऽहमित्याकारिका भ्रान्तिरेव । अयमेव देहात्मभ्रम इत्युच्यते । अनात्मनि
देह आत्मत्वबुद्धिर्हि देहात्मभ्रमः । न त्वदेह आत्मनि देहत्वबुद्धिर्देहात्मभ्रमः ।
जीवात्मनि परमात्मदेहत्वस्य वस्तुत एव सत्त्वात् । प्रत्युत तस्य तत्त्वज्ञानान्त-
र्गतत्वेनावश्यकत्वमेव । तेन हि जीवे स्वातन्त्र्यभ्रमो निवार्यते । जीवस्य तत्त-
त्कर्मकर्तृत्वं तदन्तःप्रविष्टपरमात्माधीनमेव । अन्तः प्रविष्टः शास्ता (तं० आ०
३ । ११ । २) य आत्मनि तिष्ठन् (वृ० मा० ३ । ७ । २२) सर्वस्य चाहं
हृदि संनिविष्टः (गी० १५ । १५) ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति
(गी० १८ । ६१) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः परमात्मनो जीवान्तःप्रवेशपूर्वकं
तन्निग्रहमनस्य स्पष्टमेव प्रतिपादनात् । परात्तु तच्छ्रुतेः (ब्र० सू० २ । ३ । ४०)
इति सूत्रयतां सूत्रकाराणामप्येतत्संमतमेव । दुग्धादीनां जडवस्तूनामहर्निशं
जायमानः परिणामोऽप्यन्तर्यामीश्वराधीन एव । शरीरस्य च परिणामो द्विविधः ।

जीवदेहस्य बाल्याद्यवस्थाभेदेन जायमान एकः ।

जीवानां पारतन्त्र्यम् मरणोत्तरं च तस्यैव देहत्य जायमानोऽपरः ।

द्विविधोऽप्ययमीश्वराधीन एव । आद्यो जीवसंघ-

न्धेन जायमानोऽपि न जीवाधीनः । जीवसंघेनैव तादृशपरिणामस्येश्वरेच्छा-
विषयीभूतत्वात् । सर्वथा परमात्मव्यतिरिक्तस्य जीवस्य जडस्य वा न स्वात-
न्त्र्यम् । तत्त्वज्ञानेन देहात्मभ्रमे स्वातन्त्र्यभ्रमे च दूरीकृते स्वतन्त्रस्येश्वरस्या-
राधनादौ पुरुषः प्रवर्तते नान्यथा । तथा च तत्त्वज्ञानेन देहात्मभ्रमादय एव

मोक्षसाधनत्वं दुरूपपादं स्यात् । न ह्याशामोदकैस्तृप्तिर्भवति । न वा मृगतृणो-
दकेन स्नानादिकार्यं निष्पद्यते ।

तदेवं सर्वत्र विद्यमानस्य विषयस्य या प्रतीतिर्जायते सा प्रमाणत्रयजन्या ।
प्रमाणत्रयं च प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपम् । तत्र साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् ।
यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानं प्रमा । साक्षा-
प्रत्यक्षम् त्कारीति प्रमाया विशेषणेनानुमानादिव्यावृत्तिः ।
अनुमानादौ प्रमायाः साक्षात्कारित्वाभावात् ।
इन्द्रियसंनिकृष्टघटादिप्रत्यक्षज्ञाने प्रमायाः करणमिन्द्रियं भवति । तदेव प्रत्यक्ष-
प्रमाणम् । तज्जन्यं ज्ञानं च प्रत्यक्षमित्युच्यते । नित्यस्य ज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्व-
मौपचारिकम् । यथा नित्यस्य जीवस्य शरीरसंबन्धादुत्पत्तिरुपचर्यते तथा
विषयसंबन्धेन ज्ञानस्य विकासे जायमाने सत्युत्पत्तिरुपचर्यते ।

प्रत्यक्षं द्विविधम् । निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् । प्रथमतो जायमानं गुण-
संस्थानादिविशिष्टपिण्डज्ञानं निर्विकल्पकम् । संस्थानप्रवयवरचनाविशेषः ।
यथा प्रथमत एव गवि दृष्टेऽयं गौरिति ज्ञानम् ।
प्रत्यक्षभेदाः अत्र ह्यवयवरचनाविशेषरूपगोत्वविशिष्टगोपिण्डस्य
ज्ञानेऽप्येतद्गोत्वमितरगोव्यक्तिसाधारणमित्येवं गो-
त्वस्यानुवृत्ताकारता न प्रतीयते । अतोऽनुवृत्ताकारतारूपस्य विकल्पस्यात्राप्रती-
तत्वादेतन्निर्विकल्पकमुच्यते । द्वितीयादिज्ञानं तु सविकल्पकम् । गोव्यक्त्यन्तर-
साधारणमीदृशं गोत्वमिति तत्र गोत्वस्यानुवृत्ताकारताया ज्ञायमानत्वात् । नाम-
जात्यादियोजनाहीनं विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकमिति
नैयायिकोक्तं निर्विकल्पकलक्षणं तु न समीचीनम् । तथाविधज्ञानस्य काप्यभा-
वात् । संस्थानरूपजातेर्व्यक्तेश्च समानसामग्रीविद्यत्वेन केवलजातेः केवलव्यक्तेर्वा
प्रत्यक्षं न संभवति । आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इन्द्रियेण संयुज्यते । इन्द्रिय-
मयेन संयुज्यते । ततः प्रत्यक्षज्ञानं भवति । इन्द्रियार्थयोः संनिकर्षं विना न
कदापि प्रत्यक्षं भवति । इन्द्रियाणां प्राप्यवस्तुप्रकाशकारित्वनियमात् । इन्द्रिया-
र्थसंनिकर्षश्च संयोगः संयुक्ताश्रयणं चेति द्विविधः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्ष इन्द्रियार्थ-
योः संयोगः संनिकर्षः । द्रव्यगतगुणादिप्रत्यक्षे तु संयुक्ताश्रयरूपः । इन्द्रिय-
संयुक्ते द्रव्ये गुणादीनामाश्रितत्वात् ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षं द्विविधमनर्वाचीनमर्वाचीनं चेति । नित्यानां
मुक्तानां च जीवानामीश्वरस्य च जायमानमाद्यम् । अर्वाचीनं त्वस्मदादीनामिन्द्रि-

यापेक्षया जायते । इन्द्रियानपेक्षमवर्चानं तु स्वयंसिद्धं दिव्यं चेति द्विविधम् । स्वयंसिद्धं योगिनाम् । दिव्यं तु भगवत्प्रसादजन्यं भगवद्भक्तानाम् । दशमस्कन्धमसि, तत्तमसि (अ० ६ । ८ । ७) इत्यादिग्रन्थजन्यं ज्ञानं तु शब्द-ज्ञानमेव न प्रत्यक्षम् । तस्य तत्तच्छब्दाज्जायमानत्वेन निरुक्तकारणजन्यत्वात् ।

व्याप्यस्य व्याप्यत्वेन ज्ञानाद्व्यापकस्य यज्ज्ञानं सानुमितिः । तत्करणमनुमानम् । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र परितरतिनो धूमस्य 'धूमो वह्निव्याप्य' इत्येवं वह्निव्याप्यत्वानुसंधानात्तद्व्यापकस्य वह्नेर्ज्ञानं जायते । सवानुमितिः ।

तत्करणं धूमे वह्निव्याप्तिज्ञानं पक्षवृत्तित्वज्ञानं च । तदेवानुमानम् । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानन्तर-

अनुम - म्

मनुमिर्ता जायमानाया मये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपस्य नैयायिकाभिमतस्य लिङ्गपरामर्शस्य न काचिदपेक्षा दृश्यते । प्रथमतः पर्वते धूमप्रत्यक्षम् । ततो धूमे वह्निव्याप्यत्वज्ञानम् । पश्चादनुमिति-रित्येवं क्रमस्यानुभविकत्वेन परामर्शस्याप्रयोजकत्वात् । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्येवं नियतसम्बन्धो व्याप्तिः । सा चान्वयव्यतिरेकभेदेन द्विविधा । साधनविधौ साध्यविधिरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः । यथा यो यो धूमवान्स सोऽग्निमानिति । सा यनिपेधे साधननिपेधरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । यथा योऽग्निः स निर्धूम इति । तथा च द्विविधव्याप्तिसत्त्वाद्धूमो हेतुरन्वयव्यतिरेकी । कश्चिद्धेतुः केवलान्वयी । यथा ब्रह्म शब्दग्रन्थं वस्तुत्वादयदपरिति । अत्र यच्छब्दवाच्यं न भवति तद्वस्त्वपि न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तेर्न किमप्युदाहरणं संभवति । केवलव्यतिरेकी तु हेतुर्न कापि दृश्यते । पृथिवी गन्धवती पृथिवीत्वादित्यादि तु गन्धवत्स्वरूपसायस्यान्यत्र काप्यमसि या तदभावव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिरसंभवात् ।

अनुमानं च स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र परार्थानुमानेऽनुमानमोक्षवाक्यं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवसंयुक्तमिति नैयायिकाः । ते

चावयवास्तास्मिन्नन्येभ्योऽप्रसेयाः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपत्रयवयवादिना भीमासनाः । उदाहरणोपनयरूपावयवद्वयवादिनः सौगताः । वस्तु-

तत्त्ववयवसंख्याया अनियम एव । यतो मन्दबुद्धीना पञ्चावयवापेक्षा । तीक्ष्णबुद्धीनामवयवत्रयेणैव सिद्धिः । तीक्ष्णतरबुद्धीना त्रयवयवत्रयेणैव ।

अनाप्तोक्तभिन्नाद्वाक्याज्जायमानं तदर्थज्ञानं शब्दज्ञानम् । तत्करणं तादृश-
वाक्यरूपः शब्दः । वेदोऽपौरुषेयत्वादीश्वरमणीतत्वाभावेनाप्तोक्तो न भवति ।
अतः आप्तोक्तादित्यनुक्त्वाऽनाप्तोक्तभिन्नादित्युक्तम् । स च वेदोऽनाप्तोक्तो न
भवतीत्यतः प्रमाणमेव । मनुस्मृतिभारतादयस्तु
मन्वादिभिराप्तैरुक्तत्वेनानाप्तोक्तभिन्नत्वात्प्रमाणम् ।
तत्र वेदः सर्व एव प्रमाणम् । अप्रामाण्यं हि कर्तृ-
दोषाद्वाधकप्रत्ययमामाण्याद्वा ज्ञायते । वेदस्य नित्यत्वेनाकर्तृकत्वाच्च कर्तृदोष-
संभवः । न वा वेदप्रतिपादितार्थस्य प्रमाणभूतः कचिदपि बाधकः प्रत्ययः ।
स्मृत्यादीनां तु वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकानां तदंशेनाप्रामाण्यम् । इतरांशेन तु
प्रामाण्यमेव । श्रीपञ्चरात्रागमस्य कचिदपि वेदविरोधाभावात्कात्स्न्येन प्रामा-
ण्यम् ।

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य यत्का नारायणः स्वयम् ।

इत्युक्तेस्तत्र कर्तृदोषसंभावनापि न भवति । अत एव बराहपुराणे

अद्यापि वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन हि ।

वाचारेण प्रवर्तन्ते ते मा प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥

इत्युक्तम् ।

वेदस्य पूर्वो भागः कर्मप्रतिपादकः । उत्तरभागो ब्रह्मप्रतिपादकः । आराध-

नकर्मप्रतिपादकं पूर्वकाण्डम् । आराध्यप्रतिपादक-

वेदस्य भागद्वयम्

मुत्तरकाण्डम् । पूर्वभागे कर्ममीमांसा । तत्र जैमिनेः

सूत्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । उत्तरभागे ब्रह्ममी-

मांसा । तत्र व्याससूत्रं चतुरध्यायात्मकम् । उभयोर्मिमांसयोः संभूयैकशास्त्रत्वम् ।

उभयत्रापि धर्मस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् । अलौकिकं श्रेयःसाधनं हि धर्मः । स

च साध्यरूपः क्रियादिः पूर्वभागेण प्रतिपाद्यते । सिद्धस्तु ब्रह्मरूपो धर्म उत्तर-

भागेण प्रतिपाद्यते ।

वाक्यं द्विविधम्—वैदिकं लौकिकं च । द्विविधमपीदं मुख्यया वृत्त्या गौण्या

वार्थं प्रतिपादयति । मुख्यया वृत्त्या प्रतिपादितेऽर्थे तात्पर्यानुपपत्तिश्चेद्वैतौ वृत्तिः

स्वीकार्या । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाश-

वृत्तिभेदाः

ब्दस्य तरे लक्षणा । तथा तत्त्वमसि (छा० ६ ।

८ । ७) इत्यत्र ब्रह्मवाचकस्य तच्छब्दस्य

ब्रह्मशरीररूपेऽर्थे लक्षणा । लक्षणा च सर्वत्र जहल्लक्षणैव । कुन्ताः प्रविशन्ति

फाकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र कुन्तशब्दस्य कुन्तवदर्थे काकशब्दस्य दध्युपघात-

केऽर्थे लक्षणायां लक्ष्यार्थे शक्यार्थस्य कुन्तस्य काकस्य च प्रवेशेऽपि शक्यता-
वच्छेदकरूपेणाप्रवेशात्स्वार्थत्याग एव ।

उपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपप्रमाणत्रयस्योक्तेषु त्रिष्वेवान्तर्भावः । तथाहि ।
गवयमजानानः कश्चन पुरुषो यथा गौस्तथा गवय इति कुतश्चिदारण्यकाद्वाक्यं
" " " " श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन्त्यदा गोसादृश्य-
उपमानं न प्रमाणा- विशिष्टं पिण्डं पश्यति तदा तद्वाक्यार्थस्मरणस-
न्तरम् इकृतगोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं जायते तदुपमा-
नमित्युच्यते । अस्य च स्मरणरूपत्वात्मत्यक्षेऽन्त-
र्भावः । व्याप्तिग्रहणापेक्षत्वादनुमानेऽन्तर्भावः । वाक्यजन्यत्वाच्छब्दे चान्तर्भावः ।
स्मरणात्मकं ज्ञानं च प्रत्यक्षविशेष एव ।

अर्थापत्तिश्चानुपपद्यमानेनार्थेन स्वोपपादकस्यार्थस्य कल्पनम् । यथा दिवाऽ-
भुञ्जाने देवदत्ते पीनत्वं दृष्टं चेत्तेनानुपपद्यमानेन पीनत्वेन स्वोपपादकस्य रात्रि-
भोजनरूपस्यार्थस्य कल्पनम् । अस्य चानुमानेऽ-
अर्थापत्तिर्न प्रमाणा- न्तर्भावः । उपपादकं हि रात्रिभोजनादिकमुपपद्य-
न्तरम् मानस्य पीनत्वादेर्व्यापकमेव दृश्यते । यत्र यत्र
दिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणं पीनत्वं तत्र तत्र
रात्रिभोजनमिति । तदुक्तम्—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।

इति । अनियम्यस्याव्याप्यस्य । युक्तिरुपपत्तिः । अयुक्तिरनुपपत्तिः । कल्पनी-
यस्य वस्तुनोऽभावे कल्पकस्यानुपपत्तिश्चेत्तत्तस्य वस्तुनः कल्पकं भवति । कल्प-
कस्याव्याप्यत्वे तु कल्पनीयाभावेऽपि तस्यानुपपत्तिरेव नास्ति । तथाऽनि-
यन्ताऽव्यापको नोपपादक इति तदर्थः । तथा चोपपाद्योपपादकयोर्व्याप्यव्या-
पकभावावश्यंभावादनुमानेनैव सिद्धिरित्यर्थापत्तिर्न पृथग्भूतकार्या ।

एवमनुपलब्धिः प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति । अनुपलब्धिप्रमाणेन हि सर्वत्राभावस्यैव
ग्रहणं न भावस्य । यथा गृहे मनुष्योपलम्भाभावेन गृहे मनुष्याभावो ज्ञायते ।
परं त्वभावो न भावातिरिक्तः कश्चन पदार्थः ।
अनुपलब्धिर्न प्रमाणा- किं तु भावान्तरस्वरूप एव । तथा हि । गृहे
न्तरम् मनुष्याभावः केवललगृहस्वरूपः । केवलगृहं शून्यगृ-
हम् । तच्च भावरूपं प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते । एवं
घटप्रागभावो मृदेव । घटध्वंसश्च कपालमेव । घटभेदश्च पटादंरवयवरचनाविशेष
एवेति ।

उक्तैस्त्रिभिः प्रमाणैर्जायमानं दृष्टादृष्टविषयाणां ज्ञानं वस्तुत एव जीवनिष्ठं
जीवगुणभूतम् । न त्वस्य प्रमाणजन्यज्ञानस्य
गुणभूतज्ञानोपपत्तिः जीवस्वरूपभूतज्ञानेन गतार्थता वक्तुं शक्या ।
अहं जानामि ज्ञानं मे जातमित्येवं मानसप्रत्य-

क्षेण जीवात्पार्थक्येन तज्ज्ञानस्यानुभवात् । तथा मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां
तथाविधचेष्टया वा यदानुकूलप्रतिकूलविषयकं देवदत्तादिषु ज्ञानमनुमीयते
तदापि पक्षभूतादेवदत्तादेः सकाशात्साध्यभूतं ज्ञानं तन्निष्ठतया पार्थक्येनैवा-
नुमीयते । तथाऽऽत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (घृ० २ । ४ । ५) इत्यादिश्रुतिपूपादि-
श्रयमानं ज्ञानविशेषरूपं परमात्मदर्शनादिकं द्रष्टुर्जीवात्पार्थक्येनैवोपदिश्यते । न
हि कापि कर्तव्य क्रिया भवति । न च जीवो ज्ञानस्वरूप एव सन्ध्रमेण ज्ञाना-
श्रय इति भासत इति वाच्यम् । नाहं ज्ञानाश्रयः किंतु ज्ञानस्वरूप एवेत्येवं
बाधकप्रत्ययस्य कदाप्यदर्शनात् । किंच जीवस्य ज्ञातृत्वं श्रुत्यादिसिद्धं जीवात्पृ-
थग्भूतेनैव तन्निष्ठेन ज्ञानेनोपपाद्यते । तथा हि श्रुतयः—अथ यो वेद (छा०
४ । १२ । ४), यो वेद निहितं गुहायाम् (तै० २ । १ । १), जानात्येवायं
पुरुषः, न पश्यो मृत्युं पश्यति (छा० ७ । २६ । २), एवमेवास्य परिद्रष्टुः
(प्र० ६ । ५) इति । स्मृतिरपि

यो मामेयमसंभूदं जानाति पुरुषोत्तमम् (गी० १५ । १९)

इति । शौस्त एव (ब्र० सू० २ । ३ । १९) इति सूत्रस्वरसतश्च जीवस्य
ज्ञातृत्वं सिध्यति ।

अहं जानामीति प्रत्यये ज्ञानमहंकारनिष्ठं भासते नत्वात्मनिष्ठमिति तु न
वक्तव्यम् । आत्मन एव तत्राहंशब्दार्थत्वात् । तथा हि । अहंकारोऽहंभावश्च द्वाव-

अहंभावोऽहंकारश्च भिन्नः प्यहंशब्देनोच्यमानौ मिथो भिन्नौ । तत्राहंकारो
गर्वापरनामा मनोवृत्तिविशेषः । अयं च विद्या-
विरोधित्वान्मुमुक्षुणा त्याज्य एव । अयमेवाहंकारः सोऽन्तर्भूतत्वेन गीतायां महा-
भूतान्यहंकारः (गी० १३ । ५) इत्यत्रोक्तः । अहंभावस्तु न विद्याविरोधी ।
एतद्वाचकोऽहंशब्द आत्मस्वरूपं परामृशति । अयमहंभावो जाग्रतौ स्वप्ने सुषुप्तौ
मोक्षे च सर्वत्रैव वर्तते । अयं च न केवलं जीवस्यैव । किं तु परमात्मनोऽपि ।
हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः (छा० ६ । ३ । २) इत्यत्र श्रुतौ जगदुत्पत्तेः
प्राग्जगदुत्पत्तिविषयके परमात्मसंकल्पे स्वात्मस्वरूपप्रदर्शकाहंशब्दप्रयोगदर्शनात् ।
एवंभूताहंशब्दप्रयोगो गीतायामपि दृश्यते न त्वेवाहम् (गी० २ । १२), अहं

कृत्स्नस्य (गी० ७ । ६) इत्यादौ । एवं चाहं जानामीति प्रत्ययेऽहंशब्द आत्मस्वरूपनिदर्शक इति ज्ञानमात्मनिष्ठमेव न त्वहंकारनिष्ठमिति सिद्धम् ।

तच्च जीवात्मगुणभूतं ज्ञानं न रूपादिब्रह्माश्रयमात्रव्यापि । यथा दीपस्य रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणादयो गुणा दीपस्वरूपमात्रवर्तिनस्तथा ज्ञानं न जीव-
स्वरूपमात्रवर्ति । किं तु यथा दीपस्य यथा दीपाश्रयेण विद्यमानापि दीपाधि-
करणीभूतं सकलं गेहं व्याप्नोति तथा जीवाश्रयेण

जीवोऽणुः । ज्ञानं शरीर- विद्यमानमपि ज्ञानं जीवाधिकरणीभूतं कृत्स्नं
व्यापि । शरीरं व्याप्नोति । जीव एव कृत्स्नशरीरव्यापक
इति तु न मन्तव्यम् । तस्याणुपरिमाणत्वात् ।

तथा च श्रुतिः—आरात्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।

बालग्रस्ततभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः ॥ चानन्त्याय कल्पते (श्वे० ५।८।९) इति ।

आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा (धृ० ४ । ४ । ६) इत्युत्क्रान्ति-
श्रुतिरप्यत एव संगच्छते । सूत्रकारैरप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् (ब्र० सू० २ ।
३ । २०) इत्यादिसूत्रैर्जीवस्याणुत्वमेवोपपादितम् । जीवस्याणुत्वे शरीरव्यापि-
सुत्वाद्यनुभवो न संभवतीति तु न शङ्कनीयम् । धर्मभूतज्ञानव्याप्त्यापि तस्यो-
पपत्तेः ।

तदिदं जीवगुणभूतं ज्ञानं यद्वात्रस्यायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं भवति । परं
ज्योतिरूपसंपद्य कर्मरूपबन्धक्षये सति मोक्षावस्थायां विरुसितं भवति । अत-
स्तदर्थमवश्यं यत्न आस्थेयः । इत्थं हि तत्र क्रमः परिलक्ष्यते । उप-
नयनोत्तरं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विध्यनुसारेणादौ साङ्गवेदाध्ययने
प्रवृत्तिः । तत आपाततो वेदार्थमवगम्य तन्निर्णयाय
कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मविचारः पूर्वमीमांसाश्रवणे प्रवर्तते । तत ईदृशं कर्मस्वरू-
पमीदृशं च तस्य फलमिति निश्चिनोति । तत्र च

यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवायुः पुण्यचितो लोकः क्षीयते (छा०
८ । १ । ६) इत्यादिश्रुतिषु कर्मणां फलमल्पमास्थिरं च दृष्टा तथा ब्रह्मविदा-
प्नोति परम् (तै० २ । १ । १), न पश्यो मृत्युं पश्यति (छा० ७ । १६ । २),
तत् स्वराद्भवति (छा० ७ । २५ । २) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानस्य फलमनल्पं
स्थिरं च दृष्टा तन्निर्णयायोत्तरमीमांसाश्रवणे प्रवर्तते । स्वर्गादिकलाभिसंधि-
पर्यंकं कृतात्कर्मणो न केवलं मोक्षरूपेणानवाप्तिः प्रत्युत ज्ञानसंज्ञोच्चरूपानिष्ठा-

वाप्तिः । अतस्तादृशं कर्म परित्यज्य भक्तियुक्तान्तःकरणेन परमपुरुष आराधनीयः । तेन च स्वीयत्वेनाङ्गीकृतस्तेन सहानन्तान्भोगानश्रुते ।

इयं च स्थितिर्न जीवतः । कर्मसंपादितैतच्छरीरसत्त्वे तदुपभोग्यसुखदुःखानामवर्जनीयत्वात् । प्राकृतेन च तेन शरीरेण दिव्यभोगासंभवाच्च । किं च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽयं संपत्स्ये (छा० ६ । १४ । २)

इति श्रुतिज्ञानिनः संहिद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति वदन्ती जीवन्मुक्तिं वारयति ।

एतद्देहपातोत्तरं तु मुक्तो दिव्यदेहधारी भूत्वा दोषलेखेनापि शून्यं निःसीमानन्देन युक्तं सविभूतिकं समस्तकल्याणगुणात्मकं परमात्मकैक्यं मोक्षः परमात्मानं याथात्म्येनानुभवन्परमात्मसंकल्पिताननेकान्दिव्यभोगानुपभुञ्जानः परमात्मकिकरोऽहमिति भावयन्नास्ते । ननु मुक्तस्य परमात्मकिकरत्वे सेवायां दुःखस्यावर्जनीयत्वेन मोक्षसुखस्य पुरुषार्थत्वानापत्तिः ।

सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत् (मनु० ४ । ६)

इति स्मृत्युक्तप्रकारेण मोक्षे लोकानां प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति चेन्मैवम् । सेव्यसेवकयोरुभयोः प्रीतिकारितायां सेवायां दुःखलेशस्याप्यभावात् । तदुक्तं परमसंहितायाम्—

किंकरा मम ते नित्यं भवन्ति निरुपद्रवाः । इति ।

मुक्तो जीवात्मपरमात्मनोरैक्यमिति तु न । भिन्नयोरभेदासंभवात् । वद्भावस्थायां जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्तु प्रागुपपादित एव । विष्णुपुराणेऽप्यभेदो न संभवतीत्युक्तम्—‘अन्यद्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः (वि० पु० २ । १४ । २७) इति ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च गत्वा जुष्टतस्तेनामृतत्वमेति । (श्वे० १ । ६)

इति श्रुतेर्मोक्षावस्थायामपि भेदस्य सिद्धत्वाच्च । मोक्षावस्था च कालतश्चरमावधिरहिता । न स पुनरावर्तते (छा० ८ । १५ । १) इति श्रुत्या मुक्तस्य संसारे पुनरावृत्त्यभावबोधनात् । अनावृत्तिः शब्दात् (ब्र० सू० ४ । ४ । २२) इति ब्रह्मसूत्रेण चैतदेव प्रतिपादितमिति ।

एवं रामानुजमतानुसारेण ये पदार्थाः प्रतिपादितास्तदपेक्षयाऽतिरिक्तत्वेन भासमानास्तार्किकादिभिः पदार्थान्तरत्वेन स्वीकृता अपि पदार्था वस्तुतो

नातिरिच्यन्ते । किंतुक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । तथा हि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशम-
 नसां प्रकृतिमूलकत्वात्मकृतावन्तर्भावः । तमस्तु
 इतरपदार्थानामन्तर्भावः पृथिव्येव नातिरिक्तम् । पूर्वदक्षिणादिदिशामाका-
 शेऽन्तर्भावः । पूर्वादीनां सूर्यसंयोगविशिष्टतत्तदा-
 काशभागस्वरूपत्वात् । विभागः संयोगाभाव एव । एवं पृथक्त्वमपि । संख्यापरि-
 माणद्रवत्वस्नेहानां तत्तदाश्रयस्वरूपत्वम् । देशकृतपरत्वापरत्वयोर्देशरूपत्वम् ।
 कालकृतपरत्वापरत्वयोः कालरूपत्वम् । धर्मेश्वरप्रीतिरूपः । अधर्मश्च तादृश-
 प्रीत्यभावरूपः । प्रीतिश्च ज्ञानविशेष एव । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नभावना
 ज्ञानविशेषरूपा एव । वेगः कर्मविशेषः । स्थितिस्थापकः संयोगविशेषः ।
 उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानां गमनेऽन्तर्भावः । गमनं च संयोगविशेष
 एव । गुरुत्वं शक्तिविशेषः । घटत्वादिजातिस्तु तत्तदाकारविशेषरूपा ।
 प्रमेयत्वाकाशत्वेश्वरत्वदेवदत्तत्वादयो धर्मा आश्रयरूपाः । अभावस्य च
 नातिरिक्तत्वं किंतु भावान्तररूपत्वयेवेति प्रागुपपादितम् (पृ० ४२ । २५) ।
 तथोपमानादिप्रमाणानामप्यन्तर्भावः प्रागुक्तः (पृ० ४२ । ५) । कामक्रोधादयो
 जीवात्मगुणास्तु जीवात्मगुणभूतज्ञानस्यैवावस्थाविशेषाः । कामः संकल्पो विचि-
 कित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हार्दीर्भांरित्येतत्सर्वं मन एव (बृ० १ । ५ । ३)
 इति श्रुतिस्तु कामादेर्मनःसहकारित्वनियमेनौपचारिकी बोध्येति ।

प्रदर्शितमेतच्छ्रीमच्छंकराचार्याणां रामानुजाचार्याणां च दर्शनम् । अधुना-
प्रत्यमुख्यसिद्धान्तावबोधसौलभ्यायैतद्दर्शनद्वयं संक्षेपेणोच्यते—

अद्वैतवादिनां शांकरमतानुयायिनां
दर्शनम्—

१ आत्मरूपमेकमेव तत्त्वं नान्यत्कि-
चित् ।

२ आत्मनोऽन्यत्किंचिदपि न सत्य-
मात्मसजातीयमात्मविजातीयमात्म-
निष्ठं वा । स्वगतसजातीयविजा-
तीयभेदत्रयशून्य एवात्मा ।

३ स चात्मा निर्विशेषः । ईदृशस्ता-
दृश इत्येवं केनापि प्रकारेण वक्तुं
न शक्यते ।

४ अत एव च स निर्गुणः । न तत्र
कल्याणकारका अपि गुणा वस्तुतः
सन्ति ।

५ ज्ञानरूपोऽपि गुणो न तत्र वर्तते ।
स्वयमेव स ज्ञानस्वरूपः ।

६ अत एव न तत्र वस्तुतो ज्ञातृत्वम्
विज्ञातृत्वोक्तिस्त्वौपचारिकी ।

७ ज्ञेयत्वमपि तस्य नास्ति । स्वस्मि-
न्स्वाश्रयत्वस्य स्वविषयत्वस्य चासं-
भवात् ।

८ परमात्मा स्वेन रूपेण कूटस्थ-
नित्यः । तेनैव रूपेणाद्वितीयश्च ।

९ अत एव ब्रह्माद्वैतमित्युच्यते ।

विशिष्टाद्वैतवादिनां रामानुजीयानां
दर्शनम्—

चिदचिद्रूपशरीरविशिष्ट आत्मैक एव
न तु तस्मात्तच्छरीराच्चान्यत्किंचित् ।

आत्मा चेतनत्वेन स्वसजातीयेभ्यो
जीवेभ्योऽचेतनत्वेन विजातीयेभ्यो जडे-
भ्यः प्रधानादिभ्यः स्वगतेभ्यः कल्याण-
कारकगुणेभ्यश्च भिन्नः ।

स चात्मा सविशेषः । सर्वज्ञत्वानित्य-
त्वव्यापित्वादिविशेषयुक्तः सर्वज्ञो नित्यो
व्यापीत्यादिशब्दैर्वक्तुं शक्यते ।

आत्मा स्वभावत एवापहतपाप्मत्वा-
द्यनेककल्याणकारकगुणगणाश्रयः । न
तत्र हेयगुणाः सन्ति ।

ज्ञानस्वरूपोऽपि स ज्ञानगुणाश्रयः ।
गुणभूतज्ञानं च स्वरूपभूतज्ञानाद्भिन्न-
मेव ।

अतस्सस्य वस्तुत एव ज्ञातृत्वम् ।
अत एव च स विज्ञातेति व्यवहियते ।

ज्ञेयत्वमपि तस्यास्त्येव । गुणभूत-
ज्ञानस्यात्मनः सकाशाद्भिन्नत्वेन तदा-
श्रयत्वस्य तद्विषयत्वस्य चात्मनि संभ-
वात् ।

परमात्मा स्वेन रूपेण कूटस्थनित्यः ।
चिदचिद्रूपशरीरविशिष्टरूपेण तु परि-
णामिनित्यः । विशिष्टरूपेणैवाद्वितीयः ।

ब्रह्माद्वैतं तु न प्रकाराद्वैतम् । किं
तु प्रकार्यद्वैतम् । ब्रह्ममकारीभूतानां

१० परमात्मनः सन्मात्ररूपत्वाच्चदभिन्नं
ज्ञानमपि सद्रूपमेव नतु सद्विषय-
कम् ।

११ परमात्मन एव मायोपाधिकमीश्व-
रत्वमत्रियोपाधिकं च जीवत्वम् ।
जडं तु प्रातिभासिकं मिथ्यैवेत्ये-
कमेव तत्त्वम् ।

१२ परमात्मनः सकाशादभिन्नापि भिन्ने-
व त्रिगुणा परमात्मशक्तिरज्ञाना-
दिपदवाच्या । तदुपरहितः परमात्मा
जगतो मूलप्रकृतिः ।

१३ अज्ञानेन परमात्मन्येवेदं जगद्भा-
सते । अयं विवर्तवादः ।

१४ परमात्मविवर्तभूतं प्रातिभासिकं चेदं
जगन्मिथ्यैव न तु सत्यम् ।

१५ अनिर्वचनीयं चेदं जगदज्ञानदोषे-
ण भासत इत्यनिर्वचनीयरव्याप्तिः ।

१६ शुक्तिरजतस्थले स्वप्नादी चानिर्व-
चनीया एवार्थाः प्रतिभासन्ते ।

१७ शास्त्रमपि जगदन्तर्गतत्वादसत्य-
मेव । तथापि तत्तत्त्वज्ञानसाधनं
भवत्येव स्वाप्नपदार्थवत् ।

१८ अर्थज्ञानसाधनीभूतानि प्रमाणानि
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्य-
नुपलब्धिरूपाणि पद ।

१९ प्रमाणैश्च यज्ज्ञानं जायते तत्रान्तः-
करणं ज्ञानाभिव्यञ्जकं भवति ।

जीवानां जडानां चानैकत्वेऽपि प्रका-
रिणोऽध्वक्षणं एकत्वात् ।

तच्च गुणभूतं ज्ञानं न सन्मात्ररूपं
किं तु सद्विषयकम् ।

परमात्मैवेश्वरः । तच्छरीरभूतो
जीववर्गो जडवर्गश्च ततो भिन्न एवेति
चिदचिदीश्वररूपं तत्त्वत्रयम् ।

परमात्मनः सकाशाद्वस्तुतो भिन्नं त्रिगु-
णात्मकं प्रधानं जगतो मूलप्रकृतिः ।

प्रधानमेवान्तर्गामीश्वरसंनिध्याज्ज-
गदाकारेण परिणमते । अयं परिणाम-
वादः ।

प्रधानपरिणामभूतं चेदं जगत्सत्य-
मेव न तु मिथ्या ।

वस्तुतः सत्यमेव जगत्प्रतीयत इति
सर्वत्र सत्ख्यातिः ।

शुक्तिरजतस्थले स्वप्नादी च सत्या
एवार्थाः प्रतीयन्ते ।

शास्त्रस्य सत्यत्वादेव तस्य तत्त्व-
ज्ञानसाधनत्वम् । असत्त्वात्सत्योत्पत्ते-
रसंभवात् ।

अर्थज्ञानसाधनीभूतानि प्रमाणानि
प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपाणि त्रीणि ।

प्रमाणैर्जायमानं ज्ञानं च वस्तुत एव
जीवनिष्ठम् ।

- २० परमात्मनः सकाशादभिन्नाना जी-
वानामपि परमात्मवदेव ज्ञानस्वरू-
पत्वं न तु वस्तुतो ज्ञानाश्रयत्वम् ।
किं त्वन्तःकरणोपाधिकं ज्ञातृत्वम् ।
- २१ ज्ञानाश्रयत्वेन भासमानोऽहमर्थो न
जीवात्मा । किं त्वन्तःकरणविशे-
षोऽहंकारः ।
- २२ जीवो विभुः ।
- २३ स्वरूपत एव तस्य सर्वशरीराव-
यवेषु व्याप्तिः ।
- २४ जीवश्च ब्रह्मस्वरूप एवेत्येक एव ।
जीवानेकत्वं त्रौपाधिकम् ।
- २५ साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्म-
विचारारम्भः ।
- २६ प्रत्यक्षसामग्रीसंनिधाने शब्दोऽपि
प्रत्यक्षज्ञानं जनयति ।
- २७ महावाक्यादिभिरात्मस्वरूपसाक्षा-
त्कारे सद्य एवाविद्यानिवृत्तिः ।
- २८ सुखदुःखातीतात्मसाक्षात्कारे लौ-
किकशरीरसत्त्वेऽपि जीवत एव
मुक्तिः ।
- २९ प्रारब्धकर्मक्षये शरीरत्यागे सति
स्वस्वरूपेणावस्थितिर्भवति ।
- ३० इयं विदेहमुक्तिः
- ३१ मुक्तावहंभावो नास्ति ।
- ३२ मुक्तो जीवब्रह्मणोर्भेदो नास्ति ।
- ३३ अस्यामवस्थायां न लेशतोऽपि
दुःखं नापि सुखं भवति ।
- परमात्मनः सकाशादभिन्नाः परमात्म-
शरीरभूता जीवा अपि ज्ञानस्वरूपा
ज्ञानगुणकाश्चेति तेषां वस्तुत एव ज्ञातृ-
त्वम् ।
- ज्ञानाश्रयश्चाहमर्थो जीव एव न तु
तदतिरिक्तोऽहंकारो ज्ञानाश्रयः ।
- जीवोऽणुः ।
- ज्ञानद्वारा च तस्य सर्वशरीरावयवेषु
व्याप्तिः ।
- जीवा वस्तुत एव नानाविधाः ।
जीवाद्वैतं तु प्रकाराद्वैतम् ।
- कर्मस्वरूपज्ञानानन्तरं ब्रह्मविचारा-
रम्भः ।
- शब्दाज्जायमानं ज्ञानं परोक्षमेव न
तु कदाचिदपि प्रत्यक्षम् ।
- महावाक्यादिजन्मोपासनादाढ्येन
परमात्मा प्रसन्नो भवति ।
- तथापि लौकिकशरीरसत्त्वे सुखदुः-
खानुभवावश्यकत्वाच्च कदापि जीवतो
मुक्तिः ।
- प्रारब्धकर्मक्षये लौकिकशरीरत्यागे
दिव्यदेहप्राप्त्या परमात्मना सह परमं
साम्यं भवति ।
- इयमेव मुक्तिः
- मुक्तावप्यहंभावोऽस्त्येव ।
- मुक्तावपि जीवब्रह्मणोर्भेदोऽस्त्येव ।
- अस्यामवस्थायां दुःखलेशेनाप्यसं-
भिन्नं सुखाधिक्यमनुभूयते ।

प्रदर्शितमेतन्मायावादिनां विशिष्टाद्वैतवादिनां च दर्शनम् । अयं च मायावादः
 श्रीमच्छंकराचार्यैरपूर्वं एव स्वकपोलकल्पनयोद्भाविता इति न भ्रमितव्यम् ।
 यतो मायावादमसहमानैरपि रामानुजाचार्यैः सूत्र-
 कारात्प्रागप्ययं मायावाद आसीदित्यङ्गीकृतम् ।
 मायावादारम्भः
 तथा च श्रीभाष्ये (पृ० २३६।२०) 'सर्वत्र प्रसिद्धो-
 पदेशात्' (ब्र० सू० १।२।१) इति सिद्धान्तसूत्रं प्रणयद्भिः सूत्रकारैर्मनस्यनुसंहितः
 पूर्वपक्षः प्रदर्शितः—'अयं जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छिन्नरूपत्वेन ब्रह्मभूतः सन्न-
 नाद्यविद्यया देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनावतिष्ठते' इति । तथा तत्रैव ' (श्रीभा०
 पृ० ३३६ । ३) सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ' (ब्र० सू० १ । ३ । ४३) इत्ये-
 तत्सूत्रनिरसनीयत्वेन सूत्रकृदभिमतताऽऽशङ्क्य प्रदर्शिता—'प्रत्यगात्मनोऽर्थान्त-
 रभूतमात्मान्तरमेव नास्ति । एक्योपदेशात् । द्वैतप्रतिषेधाच्च । शुद्धावस्थ एव हि
 प्रत्यगात्मा परमात्मा परं ब्रह्म परमेश्वर इति व्यपदिश्यते ' इति । तथा च सूत्र-
 कारात्प्रागप्ययं मायावाद आसीदिति सिद्धम् ।

अयं च मायावादो ब्रह्मसूत्रकाराणामभिमत इति तु न कल्पनीयम् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् (श्वे० ४ । १०)

इति श्रुतावेव मायावादस्योपन्यासात् । सूत्रकारैश्च सिद्धान्तदर्शने 'मायामा-
 यिनौ' (ब्र० सू० सि० १।१।२) इति सूत्रे मायावादः
 मायावादः सूत्रकारा- स्पष्टमेवाभिहितः । न च सत्यायाः प्रकृतेरेव विचि-
 मिमतः चार्यसर्गकरत्वान्मायाशब्दाच्चत्वमिति वाच्यम् ।
 मायाशब्दस्यानिर्वचनीयार्थकत्वेन प्रसिद्धत्वात् ।

'तस्मिन्मरुशुक्तिरास्थानुस्फटिकादीं जलरूप्यपुरुषरेखादिवल्लोहितशुक्लकृष्णा गुण-
 मयी गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत्' इति निरञ्जनभाष्यगृहीतश्रुति-
 विरोधाच्च । तथा च मायाया अनिर्वचनीयत्वाद्विवर्तरूपं जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः
 सिध्यति । सूत्रकारैश्चायं विवर्तवादः स्पष्टमेवोक्तः । तथा च सूत्रम्—'परिणा-
 मिविवर्तिनौ' (ब्र० सू० सि० १ । १ । ७) इति । अस्यार्थः—द्विविधं
 हुपादानं परिणामि विवर्ति च । तत्र घटाद्युत्पत्तौ मृदादिः परिणामी । शुक्ति-
 रजतादौ तु शुक्तिरादिविवर्ती । परिणामश्च पूर्ववस्थात्यागेनावस्थान्तरमाप्तिः ।
 विवर्तश्च तदपरित्यागेन सा । तथा च प्रपञ्चोत्पत्तौ प्रकृतिः परिणामिनी पुरुषस्तु
 विवर्तीति ।

विवर्तोपादानभूतः पुरुष एव ब्रह्मशब्देन व्यपदिश्यते । बृंहणाद्ब्रह्म । बृंहणं

ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिः

व्यापनम् । उपादानकारणं हि कृत्स्नं कार्यजातं
व्याप्नोत्येव । यत्तु सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन ब्रह्म-
शब्दः । बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिका-

तिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः (श्रीभा० पृ० २ प० ९) इत्युक्तं तत्र । निर्गु-
णस्य ब्रह्मणो गुणकृतबृहत्त्वासंभवात् । अथ सगुणमेव ब्रह्मास्माभिरङ्गी क्रियत
इति चेत् उच्यते । बृहत्त्वं हि परिणामविशेषः । अनवधिकातिशयबृहत्त्वं च
परममहत्त्वमेव । तच्च स्वरूपत एव संभवति न तु गुणतः । गुणेषु महत्त्वासंभ-
वात् । वैशेषिका अपि गुणेषु गुणान्नैवाङ्गी कुर्वन्ति । गुणेष्वप्याश्रयद्वारा गुणाः
संभवन्तीति चेत्तस्य स्वरूपगतमहत्त्व एव पर्यवसानमिति गुणैश्चेत्युक्तिर्न विशे-
पार्थसाधिका । न च रामानुजीयैर्ब्रह्मनिष्ठस्य गुणभूतस्यापि ज्ञानस्य द्रव्यत्वा-
ङ्गीकागत्तत्र महत्त्वस्य संभव इति वाच्यम् । तावतापि गुणैरिति बहुवचनासंगते-
स्तादवस्थ्यात् । ननु पूजितत्वमेव बृहत्त्वमिति चेन्न । ईदृशस्य बृहत्त्वस्य लोकाभ-
सिद्धत्वात् ।

लोकानगतसार्थः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ।

इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थकबृहत्त्वात्वनुसारेणैव ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तेर्वक्तव्य-
त्वात् । काचित्कप्रयोगस्तु नेप्सितार्थसाधकः । ‘ बृहत्त्वं च यत्रानवधिकाति-
शयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः ’ इत्यप्युक्तम् । अनवधिकातिशयांशस्य शक्यतावच्छे-
दकानन्तर्गतत्वात् । गुणवाचकानां हि शब्दानां तत्तद्गुणः सामान्यत एव प्रवृ-
त्तिनिमित्तम् । ननु तत्र निरतिशयत्वाद्यन्तर्भवति । गजप्रासादादिषु महत्त्वस्या-
काश इव निरतिशयत्वाभावेऽपि महान्गजो महान्प्रासाद इत्यादयो व्यवहारा
मूर्ख्या एव सर्वैरङ्गी क्रियन्ते न तु गौणाः । तथाच बृहन्नाहमेति सिद्धम् ।
उक्तं जगद्विवर्तोपादानभूतं ब्रह्मैवात्मशब्देन व्यपदिश्यते । एतदेवैकं तत्त्वं न तु
तदतिरिक्तं किञ्चित् । अस्मैवात्मनो ज्ञाने मुक्तिर्भवति ।

ननु कीदृशी मुक्तिः । उच्यते ।

आत्मज्ञानाद्भवेन्मुक्तिः शरीररहितस्थितिः ।

अमृतादिगिरा सैव श्रुतौ समभिधीयते ॥ ५ ॥

सशरीरावस्थायां जायमानं सर्वमपि सुखं दुःखसंभिन्नमेव । केचिद्राजपुत्रा-
दयो यद्यपि सुखातिशयभाजो दृश्यन्ते तथापि न कचिदपि तादृक्
सुखं यन्न दुःखलेशेनाप्यसंभिन्नम् । कचित्सद्यो दुःखाभावेऽपि भाव्यवस्था-

लोचनजं दुःखं सर्वत्राव्यभिचार्येत् । स्वर्गेऽप्येवमेव । अद्वैतिशं विशरणस्व-
भावं शरीरमनुपश्यतामवश्यंभाविशरीरपातजन्यदुःखचिन्तनस्य सर्वत्र सत्त्वात् ।

अशरीरावस्थायां च लेशतोऽपि न दुःखसंभवः ।

मोक्षावस्था

दुःखानुभवस्य शरीरतन्त्रत्वात् । अशरीरं वाव

सन्तं न प्रियाभिये स्पृशतः (छा० ८ । १२ ।

१.) इति श्रुतेश्च । यद्यपि तस्यामवस्थायां प्रियस्पर्शोऽपि नास्ति तथापि न
क्षतिः । दुःखसंभिन्नसुखापेक्षया यत्र लेशतोऽपि न दुःखं तादृशसुखाभावस्या-
प्येष्टव्यत्वात् । विषविन्दुस्पर्शमृतापेक्षया हि वस्मृताभावोऽपि । अशरीरावस्था
चोक्तश्रुतिप्रामाण्यादेव सिध्यतीति न तत्र मीमांसकानुयायिनाऽन्येन वा
केनापि विवदितव्यम् । इयमेवावस्था मोक्षशब्देनाभिधीयते । मोक्षावस्थां प्राप्त
एव मुक्तः । नतु स्वर्गसुखभागपि मुक्त इत्युच्यते । मुक्त एव च तमेवं विद्वान-
मृत इह भवति (नृ० पू० ६) इति श्रुतावमृतशब्देनोच्यते । मुक्तो यशरीरः ।
अशरीर एव चामृतः । शरीरसत्त्वे नरणस्य नियतत्वात् ।

भयसीमा मृत्युरिति हि लोकवादः । मोक्षस्य तु ' अभयं वै ब्रह्म भवति '
(बृ० ४ । ४ । २५) इति श्रुत्या भयात्यन्ताभावरूपत्वं बोध्यते । द्वितीय-
वस्तुसंबन्धप्रतीभाससत्त्वे कयाऽपि विधया भयसंभावनास्तीति तत्र द्वितीयव-
स्तुसंबन्धप्रतीत्यभावोऽवश्यं वर्णनीयः । सा च प्रतीतिर्मुक्तस्य स्वदृष्ट्या, पर-
दृष्ट्या चेति द्विविधा । मुक्तिश्च विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिश्चेति द्विविधा । द्वितीय-
वस्तुसंबन्धप्रतीत्यभावश्च कचिद्द्वितीयस्य वस्तुन एवाभावेन, कचिद्वस्तुसत्त्वेऽपि
तत्संबन्धाभावेन, कचित्तत्संबन्धसत्त्वेऽपि तत्प्रतीत्यभावेनोति त्रिविधः । तदेवं
स्वदृष्ट्या परदृष्ट्या चेति द्विविधप्रतीतिः प्रत्येकं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्यवस्थाभेदेन
द्वैविध्याच्चानुबिध्यते तत्रापि प्रत्येकं वस्तुसंबन्धप्रतीत्यभावेनैविध्येन त्रैविध्ये
संकलनया द्वादश प्रकारा भवन्ति । तेषु वस्तुतः के संभवन्ति के वा नेति विधार्यते ।
तत्र विदेहमुक्ता मुक्तदृष्ट्या द्वितीयं वस्त्वेव नास्तीति कुतस्तत्संबन्धः कुतस्तरां
तत्संबन्धप्रतीतिः । इतरदृष्ट्या तु द्वितीयवस्तुनोऽभावः सर्वथाऽसंभवेव । यतः
संसारस्यानादित्वमिवानन्तत्वमपि सर्वसंभवेव नतु सर्वमुक्तिपक्षः कस्यापि
संमत इति शुकवामदेवादीनां केषांचिद्विदेहमुक्तावपि बद्धजीवानामनन्तानां
सत्त्वेन तदृष्ट्या द्वितीयवस्तुनः सत्त्वावश्यंभावात् । तथापि तेन द्वितीयवस्तुना
सह विदेहमुक्तस्य संबन्धो न संभवतीति कुत इतरवद्बद्धजीवदृष्ट्यापि मुक्तजीवस्य
द्वितीयवस्तुना सह संबन्धः प्रतीयेत । यथाऽऽदर्शाभावे मुखस्य प्रतिधिव्वरूपेण

न भानं तथा विदेहमुक्तौ दर्पणस्थानीयबुद्ध्याद्युपाध्यभावेन न वस्तुसत्प्रति-
बिम्बभूतजीवरूपेण स्वस्य परस्य च भानम् । अतः कथं द्वितीयवस्तुसंबन्ध-
प्रतीतिः स्यात् । जीवन्मुक्तौ तु दर्पणस्थानीयबुद्ध्याद्युपाधिसत्त्वेन मुक्तस्यापि

जीवन्मुक्तिः

जीवस्य प्रतिबिम्बभूतजीवरूपेण भानमवर्जनीय-
मेव । द्वितीयं वस्तु चास्त्येवेति तत्संबन्धोऽप्य-
वर्जनीय एव । जीवन्मुक्तस्य च स्वस्यापि

जीवरूपेण भानसत्त्वाद्द्वितीयवस्तुसंबन्धस्य च सत्त्वाच्चतृतीतिरपि जीवन्मु-
क्तदृष्ट्या इतरदृष्ट्या च यद्यप्यवर्जनीयैव तथापि सा प्रतीतिः फीदृशीति
विचारः कर्तव्यः । तत्र यथा बद्धजीवानां वस्तुतः प्रतिबिम्बभूतस्यापि सतो
जीवस्य न प्रतिबिम्बरूपेण भानं किंतु केवलजीवरूपेणैव न तथा जीवन्मुक्तस्य ।
यथा चटकादिः पक्षी आदर्शे स्वप्रतिबिम्बं पश्यन्नापि ' इदं प्रतिबिम्बम् ' इत्येव-
मजानानश्चटकान्तरबुद्ध्या तदभिमुखं गच्छति तथा बद्धो जीवः स्वयं प्रतिबिम्बभू-
तोऽपि ' प्रतिबिम्बभूतोऽहमित्येवमजानानः स्वस्मिन्नात्मान्तरबुद्ध्या लोके व्यवह-
रति । बिम्बभूते चात्मनि इदं बिम्बमित्येवमजानानस्तन्नात्मान्तरबुद्ध्या तमुपास्त
उपेक्षते वा । यथा च चटकाद्यपेक्षया ज्ञानेनाधिको मनुष्यादिरादर्शे स्वप्रतिबिम्बं
पश्यन् ' इदं प्रतिबिम्बम् ' इत्येवं जानन् प्रतिबिम्बे कृष्णगौरादिरूपं दैर्घ्याद्या-
कारविशेषांश्च पश्यन् इदं प्रतिबिम्बमिति ज्ञानसत्त्वाच्चतृतीयमाना धर्माः किं
बिम्बगता उतादर्शगता इति विचारं कर्तुं प्रवर्तते तथा बद्धजीवापेक्षया ज्ञानेना-
धिको जीवन्मुक्तो बुद्ध्याद्युपाधौ परमात्मप्रतिबिम्बभूतं स्वं पश्यन् ' जीवोऽयं
प्रतिबिम्बभूतः ' इत्येवं जानन् प्रतिबिम्बभूते जीवे चैतन्यम्, अहंभावं, कर्म,
सुखदुःखादिभोगांश्च पश्यन् ' जीवोऽयं प्रतिबिम्बभूतः ' इति ज्ञानसत्त्वाच्चतृ-
तीयमानेषु चैतन्याहंभावकर्मसुखदुःखादिषु मध्ये किं बिम्बभूतपरमात्मगतं किंवा
बुद्ध्याद्युपाधिगतमिति विचारं कर्तुं प्रवर्तते । तत्र

अहंकारादहंभावं कर्म सत्त्वादितस्तथा ।

मनस्तः सुखदुःखे च चैतन्यं परमात्मत ॥

इत्येवमनुवृत्तिर्वोद्ध्या । यथा मनुष्य आदर्शे स्वप्रतिबिम्बे कचित्कालिमान-
मसारल्यं च पश्यन्नापि ' न कालिमासारल्ये बिम्बगते तत्राभावात् किंत्वादर्श-
गते ' इति बुद्ध्या न व्यथते तथा जीवन्मुक्तो बिम्बस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूप-
त्वेन चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यन्यत एव प्रतिबिम्बभूते जीवेऽनुवृत्तिं मन्वानो
न व्यथते । यथा प्रतिबिम्बे दृश्यमानं कालिमानमादर्शतोऽनुवृत्तमयज्ञानेन वि-

भ्रवतोऽनुवृत्तं मत्वा बालाः कदाचिद्भ्रान्त्येयुस्तन्निवृत्तये प्रौढो मनुष्यः स्वयम-
भ्रान्तोऽप्यादर्शं परिमार्जयति तत्र हेतुर्बाला अप्येवमादर्शपरिमार्जनं कृत्वा भ्रमं
दूरी कुर्युरिति, तथा जनकादिर्जीवन्मुक्तः समीचीनं कर्म फलाननुसंधानेन करोति ।
तत्रायं हेतुरन्ये वद्धा जीवा अप्येवं समीचीनं कर्म फलमनभिसंधाय कृत्वा
चित्तशुद्धिद्वारा स्वभ्रान्तिं दूरी कुर्युरिति । तत्त्वज्ञानमपि यावत्परोक्षं न तावज्जी-
वन्मुक्तः । प्रत्यक्षज्ञाने सत्येव सः । स्वस्वरूपसाक्षात्कारोत्तरमपि प्रारब्धकर्मणः
सत्त्वान्मरणपर्यन्तं पूर्वसंस्कारानुरोधेन बुद्ध्याद्युपाधिसत्त्वात्प्रतिबिम्बस्यावर्ज-
नीयत्वमेव । प्रतिबिम्बे चादर्शगतकालिमेवाहंकारगतोऽहंभावोऽपि भासत एवेति
जीवन्मुक्तस्यापि कचिदहमर्थपूर्वको व्यवहारो दृश्यते । एतेन जीवन्मुक्तिर्नास्त्ये-
वेति रामानुजोक्तमपास्तम् । तमेवंविद्वानमृत इह भवति (वृ० पू० १।६) इति
श्रुताविहृशब्देन जीवन्मुक्त्यवस्थायाः स्पष्टमेव प्रतिपादनाच्च ।

अथ मुक्तः कर्म करोति न वा । यदि किञ्चित्पश्यति तर्हि करोति यदि न
पश्यति तर्हि न करोति । अथ पश्यति न वा पश्यति । विदेहमुक्तो न किञ्चिदपि
पश्यति । तदिदमुक्तं ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू-
मुक्तस्य कीदृशं कर्म चत्केन कं पश्येत् ' (वृ० २।४।१४) इति ।
जीवन्मुक्तस्तु समार्था नैव किञ्चित्पश्यति ।

अन्यदा तु पश्यन्निव लक्ष्यते । तदानीं कर्म करोति । कर्म च द्विविधं—बुद्धिपुरः-
सरम्बुद्धिपुरःसरं च । बुद्धिपुरःसरं द्विविधं—स्वार्थं परार्थं च । स्वार्थमपि द्विविधं
शरीरयात्रार्थमधिकोत्कर्षप्राप्त्यर्थं च । आद्यं क्षुत्पीडया भिक्षाटनादि । तद्य
जीवन्मुक्तस्य संभवति । द्वितीयं तु स्वर्गाद्युद्देशेन क्रियमाणं यागादिकम् । तद्य
जीवन्मुक्तस्य न संभवति । वितृष्णत्वात् । परार्थं च द्विविधं परपरिचर्यादिक-
माद्यम् । द्वितीयं च स्वकृतं कर्म दृष्ट्वा लोका अप्येवं करिष्यन्ति इति बुद्ध्या क्रिय-
माणम् । इदमेव लोकसंग्रहार्थमित्युच्यते । द्विविधमपीदं जीवन्मुक्तस्य संभवति ।
कर्म कुर्वन्नायं कैश्चिदज्ञैः स्वार्थं कुर्वन्निव लक्ष्यत इत्यन्यत् । अबुद्धिपुरःसरं
च द्विविधम् । किञ्चित्कर्म कर्मकाले ज्ञातुं न शक्यते । यथा निद्रायां हस्तपाद-
चालनादि । किञ्चित्तु कर्मकाले ज्ञातुं शक्यते परंतु ज्ञायत एवेति न नियमः ।
यथा जीवमात्रस्य श्वासोच्छ्वासादिकम् । इदमपि द्विविधं जीवन्मुक्तस्य संभवति ।
यद्यत्कर्म संभवति तत्सर्वं व्युत्थानदशायामेव । तदपि चाहं करोमीत्यभिमाना-
भावेन संसारवन्धाय न भवति । तथा च जीवन्मुक्त इतरवद्जीववन्नेव कर्म
करोति किं तु कर्म जायत इत्येव । यतो जीवन्मुक्तेन कृतमप्यकृतमेव तत् । दृष्ट-
मप्यदृष्टमेव ।

तस्य चैवंविधस्य मोक्षस्य साधनमात्मतत्त्वज्ञानं नान्यत् । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति (श्वे० ३ । ८) इति श्रुतेः । तत्रैव नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय (श्वे० ३ । ८) इत्यनेनान्यस्य मोक्षसाधनस्य स्पष्टमेव निषेधाच्च ।

ननु तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इत्येवं सिद्धान्तोऽस्तु नाम । परंतु यस्य तत्त्वस्य ज्ञानान्मोक्षस्तत्तत्त्वं ज्ञेयं भवति न वा । आद्ये तत्त्वज्ञानशब्दार्थः ज्ञेयत्वसत्त्वे विषयविषयिभावसत्त्वान्मोक्षावस्थायामपि द्वैतं तदवस्थमेव । अन्त्ये तत्त्वस्य ज्ञानं दुरूपपादमिति चेत् । अत्र केचिदित्थं समर्थयन्ते । तत्त्वज्ञानमिति नायं पृष्ठीतत्पुरुषः । किंतु कर्मधारयः । निपादस्यपतिन्यायेन लाघवानुरोधात् । तथा च तत्त्वभूतं यज्ज्ञानं तस्मान्मोक्ष इत्यर्थः । तत्त्वभूतं सर्वबीजभूतं यज्ज्ञानं निर्विशेषानुभूतिरूपं तदेव सर्वेषां जीवानां मूलस्वरूपमिति तत्प्राप्त्या मोक्ष इति यावत् । नन्वेवमपि मोक्षे प्राप्तिप्राप्तव्यभावोऽस्तीति द्वैतापत्तिः । किं च यदि तज्जीवानां मूलस्वरूपं तर्हि तत्सर्वदा प्राप्तमेवेति कथं मोक्षावस्थायां तत्प्राप्तिर्वर्ण्यत इति चेन्न । मूलस्वरूपप्राप्तिरित्यस्य मूलस्वरूपेतरस्याप्रतीतिरित्यर्थपर्यवसानेन द्विविधस्यापि दोषस्याभावात् । वस्तुतस्तु पृष्ठीतत्पुरुषनिष्पन्नोऽर्थ एव प्रथमतो बुद्धिमारोहतीति तदङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । ननु मोक्षावस्थायामपि विषयविषयिभावसत्त्वेन द्वैतापत्तिरिति चेद्भ्रान्तोऽसि । कारणस्य हि कार्यप्राक्काले सत्त्वमावश्यकम् । कार्यकाले तु तदस्तु वा मास्तु तत्र नाग्रहः । तथा च तत्त्वविषयकज्ञानं मोक्षकारणमिति मोक्षावस्थातः प्राक्सत्त्वं तस्यावश्यकम् । तदा च द्वैताभासस्याङ्गीकृतत्वेन न द्वैतापत्तिर्दोषः ।

अथ तत्त्वज्ञानं कया विधया मोक्षकारणं भवतीति चेदित्थम् । मोक्षो हि मुक्तिः । सा च कस्मादित्यवध्यपेक्षायां मोक्षस्य बन्धप्रतिद्वन्द्विभूतत्वेन येन बन्धस्तस्मान्मोक्ष इत्यर्थादेव लभ्यते । बन्धश्चायं संसारबन्धः । संसारश्चेदं चराचरं सर्वं जगत् । तस्मान्मोक्ष उपपादनीयः । किं च संसारः कर्ममूलकः । तथा च कर्मणः सकाशादपि मोक्ष उपपादनीय एव । एवं कस्य तत्त्वं मोक्षार्थं ज्ञातव्यमित्याकाङ्क्षायां मोक्षस्य बन्धप्रतिद्वन्द्विभूतत्वेन बन्धसाधनीभूतस्य संसारस्य तन्मूलभूतकर्मणश्च तत्त्वं ज्ञातव्यमित्युपपादनीयम् । किं च तमेवं विद्वानमृत इह भवति (नृ० पू० ६) इति श्रुतिमूलक ' आत्मज्ञानान्मोक्षः ' इत्यपि लोके प्रवादो दृश्यते । तथा च तत्त्वज्ञाना-

न्मोक्ष इत्यत्र तत्त्वपदेन आत्मरूपमेव तत्त्वं ग्राहमित्यप्युपपादनीयमेव । तदुच्यते । तत्त्वं सत्यं परमार्थ इति पर्यायाः । कारणं च कार्यस्य तत्त्वम् । परमात्मैव च सर्वस्य कारणम् । अतः स एव सर्वस्य तत्त्वभूतः ।

अथ कथं कारणं कार्यस्य तत्त्वं भवति । उच्यते । श्रुता 'यथैकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशराबोदञ्चनादिकं विज्ञातं स्यात्तथैकेन परमात्मना विज्ञातेन सर्वं जगद्विज्ञातं भवति'

कार्यस्य कारणं तत्त्वम् (छा० ६ । १) इत्युच्यते । अत्र यद्यपि मृत्पिण्डज्ञाने जाते घटे दृष्टेऽयं घट इति ज्ञानं न भवति अतः कथं घटशरावादिकं विज्ञानं स्यात्तथाप्ययं न दोषः । मृत्पिण्डज्ञानेन घटो हि विज्ञातो भवत्येव । घटे 'अयं घट' इति यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमित्युच्यते । घटे एव 'इयं मृत्' इति यज्ज्ञानं तद्विज्ञानमित्युच्यते । विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् । यद्यपि घटज्ञाने जाते जलाहरणादिकार्यं कर्तुं शक्यते तथापि न तद्विज्ञानम् । ज्ञाने विशिष्टत्वं च सूक्ष्मदृष्ट्या कार्यविशेषरूपत्वम् । जलाहरणादि तु न तथा । यथा वृक्षे ज्ञाते तदधो विश्रान्तिः । परं तु तस्मिन्नेव वृक्षे अमुकौषधिरित्येवं ज्ञाते रोगविनाशादिकं विशिष्टं कार्यं क्रियते । यत्र यो मुख्यो भागस्तदेव तत्र तत्त्वम् । घटे च सारभूतो भागो मृदेव । यथा रत्नादिसंरक्षणार्थं करण्डकः क्रियते । तत्र चाधस्तनपात्रादुपरितने पात्र उद्घाटिते रत्नं दृश्यते । करण्डकस्तु पलालवत् । तथा घटो नामरूपात्मकः करण्डकः । पलालस्येव च नामरूपयोः पृथक्कारे घटे केवलं मृदेव दृश्यते । अतो घटे सारभूतो भागो मृदेव । एवं मृत्तिकादिष्वपि तत्कारणमेव सारभूतो भागः । 'ते यदन्तरा तद्वह्य' (छा० ८ । १४ । १) इति श्रुतिरप्येतदेव कथयति । ते इत्यनेन पूर्वोक्तयोर्नामरूपयोः परामर्शः । यद्यपि मृत्तिकयेव घटेन पात्रसंशुद्ध्यादिकार्यं कुर्वन्नोकोपहास्यो भवति तथापि ते लोकास्तत्राज्ञा एव । यतो मृद्रूपेण क्रियमाणमेव मुख्यं कार्यम् । यतो घटो विनष्टो वाऽविनष्टो वा पूर्णो वाकदेशो वा सच्छिद्रो वाऽसच्छिद्रो वा नूतनो वा जीर्णो वा सर्वदा तत्कर्तुं शक्यम् । न तु जलाहरणादि । अन्यत्र च नेत्रस्फुरणे नेत्रसुवर्णसंयोगरूपं सुवर्णकार्यं सौवर्णेनाङ्गुलीयकेनापि कुर्वन्नोपहास्यो भवति । मणौ वा लोष्ट्रे वा अहौ वा हारे वा समदृशां साधूनां यो महिमातिशयस्तत्र तत्र वर्ण्यते स तत्तत्कारणीभूततत्त्वज्ञानमूलक एव । तेषु कारणदृष्ट्यैव साधूनां व्यवहारत् । एवं कार्यस्य तत्त्वं कारणमिति सिद्धम् ।

नन्यस्तु कार्यस्य तत्त्वं तदुपादानकारणम् । परंतु नज्ज्ञानेन कार्यनाशः कथं

स्यात् । न हि मृत्तिकाज्ञानेन घटो विनश्यति । तथा च संसारतत्त्वभूतस्य
संसारबीजस्यात्मनो ज्ञानेऽपि संसारस्य विद्यमा-
नाशस्य सान्त्वयत्वम् नत्वात्कथं मोक्षोपपत्तिः । किं च नाशः सर्वत्रैव
सान्वयः । घटादिनाशेऽपि कपालादिरूपेण तदन्व-
यदर्शनात् । काष्ठे दग्धेऽपि भस्माङ्गारादि दृश्यते । एतद्दृष्टान्तेन तस्मायमि पति-
तस्योदविन्दोः सद्यो जायमानो विनाशोऽपि सान्वय एवेत्यनुमेयम् । तदुक्तम्—

‘उदविन्दौ च सिन्धौ च तोयमात्रो न भिद्यते ।

निरस्तेऽप्यसो विन्दावस्ति तस्यान्वयोऽम्बुधौ ॥’ (गो०पा०का०)

इति । तथा च संसारनाशेऽपि बीजरूपेण तदन्वयस्य सत्त्वात्सुतरां मोक्षानुपपत्ति-
रिति चेन्मैवम् । संसारनाशो हि न घटादिनाश इवावयवविश्लेषरूपः । तादृशो
विनाशः सान्वयोऽस्तु नाम । ज्ञानेन जायमानः प्रातिभासिकवस्तुविनाशस्तु निर-
न्वय एव । न हि रज्जुज्ञानेन प्रातिभासिके सर्पे विनष्ट आन्तरस्य बाह्यस्य
वा कस्यापि सर्पावयवस्य स्वरूपेणान्यरूपेण वा रज्ज्वां लेशतोऽप्यन्वयो दृश्यते ।
अयं च विनाशस्तत्त्वज्ञानेनैव भवति । प्रातिभासिकसर्पस्य हि रज्जुरेव तत्त्वम् ।
यद्यपि मृत्तिकाज्ञानेन घटो न विनश्यति तथापि मृत्तिकाज्ञाने जाते मृत्सत्तैवेयं
न ततोऽतिरिक्ता घटसत्तेति ज्ञानादिनाशो जातमाय एव । पृथगस्तित्वप्रतीत्य-
भाव एव हि नाशः । ननु घटनाशे मृदूरूपेणान्वयो दृश्यत इति नाशः सान्वय-
स्तथा प्रातिभासिकसर्पविनाशे रज्जुरूपेणान्वयो दृश्यत इति तत्रापि नाशः
सान्वय एवेति चेदस्तु । उक्तरीत्या हि सान्वयत्वे स्वीक्रियमाणे संसारनाशे
सत्यात्मरूपेण तदन्वयसत्त्वेऽपि न मोक्षे काचिदनुपपत्तिः । इदं सर्वं यदयमात्मा
(बृ० २ । ४ । ५) इति श्रुत्या चैतदेव प्रतिपादितम् । एवं रीत्या तत्त्वज्ञानेन
सर्वत्र संसारे कार्यमात्रस्य कारणसत्त्रापेक्षया पृथक्सत्त्वाभावेऽवगते मूलकार-
णीभूताविद्यासत्त्वमवशिष्यते । तावत्पर्यन्तं च ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं चेति त्रिपुटी चान-
शिष्यते । तदुत्तरं च तत्रापि किं तत्त्वमिति विचारे ज्ञानमात्रमवशिष्यते । न
ज्ञाता न ज्ञेयं नाप्यविद्या । उपपादयिष्यते चेदमग्रे । एतदेव च निर्विशेषं निर्वि-
षयं निराश्रयं ब्रह्मस्वरूपभूतं ज्ञानम् । अयमेव मोक्षः ॥ ५ ॥

मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानसंपादनाय ब्रह्मविचारः कर्तव्यः । तत्र कोऽधि-
कारीति चेत् उच्यते—

संसाराब्धौ येन लब्धं साधनानां चतुष्टयम् ।

तस्यैव ब्रह्मजिज्ञासा नौकावदुपयुज्यते ॥ ६ ॥

साधनचतुष्टयं च प्राप्तप्रदर्शितमेव (पृ० १९ प० ९) । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा
(ब्र० सू० १ । १ । १) इति सूत्रेऽथशब्द आन-

ब्रह्मजिज्ञासाधिकारी

न्तर्यार्थः । ब्रह्मजिज्ञासा च योग्यतायलाद्यपूर्व-
वृत्तमपेक्षते तदानन्तर्यं सोऽथशब्दो बोधयति ।

तत्र चोक्तं साधनचतुष्टयमेव पूर्ववृत्तम् । अनारभ्यार्थीति हि तस्मिन्सूत्रेऽथशब्द-
प्रतिपाद्यानन्तर्याक्षिप्तं पूर्ववृत्तं योग्यतायलादेव निर्णेतव्यं भवति ।

ननु कथमेतदनारभ्याधीतमित्युच्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोः संभूयैकशास्त्र-
त्वात् । 'संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः'
इति वदता वृत्तिनारेणापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रत्वमुक्तम् । श्रीभाष्ये
(पृ० २ प० २०) प्येवमुक्तम् । षोडशलक्षणेनेत्यत्र लक्षणशब्दोऽध्यायवाची ।
संरूपकाण्डेन सह जैमिनीयस्य षोडशलक्षणत्वम् । युक्तं चैकशास्त्रत्वम् । उभय-
त्रापि धर्मस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् । पूर्वमीमांसायां सांध्यरूपः क्रियादिधर्मः
प्रतिपाद्यते । उत्तरमीमांसायां तु सिद्धो धर्मो ब्रह्मरूपः । संगतिविशेषश्च तयोः
श्रीभाष्ये (पृ० ३ प० १) प्रदर्शितः । स यथा—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्य-
भ्ययनविध्यनुसारेण शृङ्गीतात्स्वाध्यायादापाततः स्वर्गादिफलजनकानि कर्माणि
बुद्ध्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषानिर्णयाय पुरुषः पूर्वमीमांसाश्रवणे स्वयमेव प्रवर्तते ।
तत्र च कर्मणामस्थिरफलत्वं निश्चित्य स्वाध्यायैकदेशोपनिषदाख्येषु ब्रह्मज्ञानस्या-
पाततः स्थिरफलप्रतीतेस्तन्निर्णयायोत्तरमीमांसायां प्रवर्तते । तथा चैकशास्त्रत्वं
युक्तमिति ।

अत्रोच्यते । नात्रैकशास्त्रत्वं संभवति । पूर्वमीमांसासूत्रकारो जैमिनिरुत्तर-
मीमांसासूत्रकारश्च वादरायण इत्येवं सूत्रकारभेदात् । न केवलं सूत्रकारभेदः ।
किं तु प्रतिपाद्यविषयश्च भिन्नः । पूर्वमीमांसायां कर्मरूपो विषयः प्रतिपाद्यः ।
उत्तरमीमांसायां तु ज्ञानरूपः । परस्परविरोधश्चानयोः कर्मज्ञानयोर्दृश्यते । आत्मै-
क्यज्ञाने कर्मणः सुतरामसंभवात् । किं चोत्तरमी-
मांसाप्रतिपाद्यो विषयो जैमिनेरसंमत एव । यतः
स्वर्गादिप्राप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति जैमिनिमतम् ।
अपि च तस्मिन् मीमांसाद्वयानुगतमेकं रूपमेक-

मीमांसाद्वयस्य नैकशास्त्र-
त्वम्

शास्त्रत्वप्रयोजकम् । विचारत्वमिति चेद्व्याकरणन्यायादीनामप्येकशास्त्रत्वं स्यात् ।
तथा च यथा प्रतिपाद्यविषयभेदेन व्याकरणन्यायादीनां शास्त्राणां भेदस्तथा
पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि भेद एवोचितः । अथोभयत्रापि धर्मस्यैव प्रतिपाद्यमान-
त्वेनैकशास्त्रत्वमिति चेन्न । ब्रह्मणो धर्मस्याभावात् ।

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यामविदो जनाः ।

ते वदन्ति महामान कृष्ण धर्मं सनातनम् ॥ (भा० सभा० ३।२३)

इत्यत्र श्रीकृष्णपरमात्मानि धर्मशब्दप्रयोगस्तु धर्मप्रयोजकत्वेनौपचारिकः । प्रचुरप्रयोगाभावेन शक्त्यन्तररूपलपनाया अन्याय्यत्वात् । काचित्कप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः । अन्यथा लक्षणाया निर्विषयत्वापत्तिः । किं च ब्रह्मणो धर्मत्वं पूर्वमीमांसासूत्रकारस्यैवासंमतम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (जै० सू० १ । १ । २) इति हि धर्मलक्षणं जैमिनिना प्रतिपादितम् । तद्ब्रह्मणि सुतरां न संभवति । यदि धर्मविचारत्वेनैकशास्त्रत्वं जैमिनेरिष्टं स्यात्तर्हि तेन सिद्धसाध्यभेदेन द्विविधधर्मसाधारणं धर्मलक्षणं कृतं स्यात् । तथा च शास्त्रमर्तुरेवैकशास्त्रत्वं यत्र नाभिमतं तत्रान्यैरेकशास्त्रमेवशास्त्रमित्येवं बहुकृत्वोऽप्युद्घोषे कृते न किमपि सिध्येत् । अमुमेव धर्मशब्दार्थं जैमिनिप्रतिपादितं मनसिकृत्य विवरणप्रमेयसंग्रहे (पृ० २६५ प० १७) उक्तम्—‘यदि वेदान्तेषु विधिः स्याच्छेदकैव षोडशलक्षणी धर्ममीमांसा प्रसज्येत’ इति । न च मीमांसेति समारण्याया एकत्वादिकशास्त्रत्वमिति वाच्यम् । व्याकरणेति समारण्याया एकत्वेऽप्येन्द्रचान्द्रादेर्भेदात् । एतेन संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रमत्वसिद्धिरिति वृत्तिकारोक्तमपास्तम् । अत एव शास्त्रपट्टसंकलने

कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जले ।

व्यासस्य जैमिनेश्चापि शास्त्राण्याहुः पठेय हि ॥

इत्येवं पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदेन परिगणनं संगच्छते । संगतिविशेषविचारश्च निष्फलः । यतः संगतिर्नेकशास्त्रत्वप्रयोजिना । किं तस्यैकशास्त्रत्वोपपादिका । प्रमाणान्तरेण निर्णीति होरुशास्त्रत्वे संगतिमन्दरेण कथमेव शास्त्रमिति तया-क्षेपश्चेत्तन्निरासाय संगतिविशेषविचार उक्तव्यते । एवं शास्त्रभेदे सिद्धेऽप्यतले ब्रह्मनिज्ञासा (ब्र० सू० १ । १ । १) इत्यस्यानारभ्याधीतत्वं सिद्धम् । तथा चाथशब्दप्रतिपादनानन्तर्याक्षिप्तं पूर्ववृत्तमुत्तरभाविनी ब्रह्मनिज्ञासामालोभ्य तदनुगुणं किंचिदोग्यतावलादेव निर्णेतव्यं भवति ।

ननु योग्यताग्रन्थाद्गृह्यमाणमपि पूर्ववृत्तं कर्मज्ञानं कुनो न गृह्यत इति चेत्— भवेदेतदेवं यदि कर्मसमुच्चिताज्ञानान्मोक्षः स्यात् । ननु तथा । कर्मज्ञानयोरीरोधेन समुच्चयासंभवात् । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन (वृ० ४ । ४ । २२) इति

श्रुतावपि सन्प्रत्ययप्रयोगाद्यज्ञादिकर्मणामात्मज्ञाने-

कर्मज्ञानं न पूर्ववृत्तम् च्छासाधनत्वं प्रतीयते नतु ज्ञानसाधनत्वम् ।

नतरां ज्ञानोत्तरकालिकमोक्षसाधनत्वम् । ब्रह्मजि-

ज्ञासायामुद्गीथादिविचारस्तु प्रासङ्गिकतया कृतो न तु मुख्यत्वेन । तेन न तद-
नुरोधेन कर्मज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं कल्पनीयम् । यथा महर्दीर्घवद्वा (ब्र० सू० २ ।
२ । ११) इति सूत्रे कारणविजातीयकार्योत्पत्तौ दृष्टान्तत्वेन महर्दीर्घादिपरिमा-
णोक्तिरिति नैतावता तदनुरोधेन वैशेषिकशास्त्रज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं कल्प्यते
तद्वत् ।

यत्तु ' अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया
संजातमोक्षाभिलापस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ' (श्रीभा०
पृ० १ प० १३) इत्युक्तं तत्रोच्यते । अथशब्दप्रतिपाद्यमानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञा-
सायां यन्निरूपितं तत्पूर्ववृत्तं प्रदर्शयितुं हीयं तेषामुक्तिः । सूत्रे च ब्रह्मजिज्ञासा-
रूपं पश्चाद्भावि वस्तु सूत्रकृद्भिर्निर्दिष्टम् । तेन च स्वान्विताथशब्दप्रतिपाद्यानन्त-
र्यसद्वृत्तेन पूर्ववृत्तस्याक्षेपः कर्तव्यः । यच्च तस्मान्नियतपूर्वभावि तदेव तेनाक्षेपं
शक्यते न तु व्यभिचरितम् । कर्मज्ञानं तु व्यभिचरितमेव । विनापि कर्मज्ञानं
ब्रह्मजिज्ञासायाः शक्यत्वात् । लोके तथा दृष्टत्वाच्च । यद्यप्यधिगताल्पास्थिरफल-
केवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलापस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तर-
भाविनी (श्रीभा० पृ० १ प० १३) इति ग्रन्थेन नियमो बोधितस्तथापि
प्रकृते स नियमो नोपयुज्यते । यतस्तादृशस्थित्युत्तरं ब्रह्मजिज्ञासा नियता
भद्वत् नतु ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वं तादृशस्थितिर्नियता । यद्यत्र सूत्रकृद्भिस्तादृश-
स्थितिर्निर्दिष्टा स्यात्तथा च स्वनियतपश्चाद्भाविन्या ब्रह्मजिज्ञासाया आक्षेपः
कर्तव्यः स्यात्तर्हि तादृशनियमस्योपयोगः स्यान्न तु प्रकृतस्थले । किंच
' अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलापस्य ' इत्युक्त-
यतस्तवाप्येतत्संमतमेव यत्तादृशकर्मज्ञानं मोक्षाभिलापमन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासां न
संपादयतीति । अन्तरेण तु तादृशकर्मज्ञानं मोक्षाभिलापस्तां संपादयत्येव ।
तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां मोक्षाभिलापस्यैव पूर्ववृत्तत्वमवगम्यते । स चास्मदु-
क्तसाधनचतुष्टयान्तर्गत एव ।

यत्तु ' न्यायानुगृहीतस्य चाभ्यस्यार्थनिश्चायकत्वादायातप्रतीतोऽप्यर्थः संशय-
विपर्ययो नातिवर्तते । अतस्तन्निर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत्-
यैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इति पश्यतु भवान् ' (श्रीभा० पृ० ४ प० २०)

इत्युक्तं तत्रोच्यते । यत्राप्यनेन दृष्टान्तेन धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वं प्राप्तं तथापि वेदान्तवाक्यविचारात्माधर्मविचारस्यावश्यकर्तव्यता नैव सिध्यति । तदसिद्धौ हि तस्य पूर्ववृत्तत्वेनाक्षेपो दुर्लभ एव । किंच येषां कर्मणोऽस्थिरफलत्वबुद्ध्या कर्मविचारस्यानावश्यकत्वेन तत्रोदासीनता जायते तेषां मध्ये कस्यचिद्ब्रह्मज्ञानस्य स्थिरफलत्वबुद्धिश्चेत्तन्निर्णयायानर्थात्पूर्वमीमांसाशास्त्रस्यापि ब्रह्मविचारे प्रवृत्तिः संभवति । तस्मात्साधनचतुष्टयमेव पूर्ववृत्तमिति सिद्धम् ।

साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं च महावाक्यादिभ्यो जायमानं ज्ञानं यदि केवलं शाब्दं ज्ञानमेव तर्हि तद्वाचिद्यानिवर्तकम् । किं तु महावाक्यादिभ्यो जायमान-

आत्मसाक्षात्कारा-
दविद्यानिवृत्तिः

मात्मप्रत्यक्षमविद्यानिवर्तकम् । ज्ञानत्वव्याप्य-
जात्योः शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः संकरस्तु न दोषा-
बहः । उपाधेयसंकरेऽप्युपाध्योरसंकरात् । वाक्य-

मपि प्रत्यक्षज्ञानहेतुर्भवत्येव । दशमस्त्वमसीत्यादौ यथा । एतदेव महावाक्यादिभ्यो जायमानमात्मप्रत्यक्षमात्मा वा अरे द्रष्टव्यः (वृ० २ । ४ । ५) इत्यनया श्रुत्या विधीयते । द्रष्टव्यः साक्षात्करणीयः । द्रष्टव्य इत्युक्तम्, परंतु कथं दृश्येतेत्याकाङ्क्षायां दर्शनसाधनत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (वृ० २ । ४ । ५) इत्यत्र श्रवणादिकं विधीयते । न च श्रवणं शाब्दज्ञानसाधनं न दर्शनसाधनमिति कथं दर्शनसाधनत्वेन श्रवणविधानमिति वाच्यम् । वाक्यमपि प्रत्यक्षज्ञानहेतुर्भवत्येवेत्यनुपदमोक्तत्वात् । एतेन ' अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सतं ज्ञानं न वाक्यार्थज्ञानमात्रम् । तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः । तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च ' (श्रीभा० पृ० ७ प० १३) इति परास्तम् । वाक्ये श्रुते तदर्थज्ञानाय विध्यनपेक्षायामपि श्रवणे प्रवृत्त्यर्थं विधेरावश्यकत्वात् । प्रत्यक्षत्वानाक्रान्तेन केवलज्ञानज्ञानेनाविद्याया अनिवृत्तिस्त्वस्माकमपि संमतैव । यत्तु भेदवासनायामनिरस्तायां महावाक्यादिभ्योऽविद्यानिवर्तकज्ञानोत्पत्तिर्न भवतीत्याशङ्क्य ' सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुवर्ततेः ' (श्रीभा० पृ० ७ प० १८) इत्युक्तं तदिष्टापत्तिग्रस्तम् । ज्ञाने जाते तु न सत्य एव विदेहमुक्तिरिति नियमः । ज्ञानेनाप्यविनष्टस्य भारव्यवर्धनः फलभोगसमाप्तिपर्यन्तं भेदज्ञानानुवृत्तेः सत्त्वात् । आत्मवाक्यादिभ्यश्चन्द्रास्त्वनिश्चयेऽपि चतुर्दोषस्याविनष्टत्वे द्विचन्द्रज्ञानानुवृत्तिरित् । परं तु तद्विद्यमानमपि भेदज्ञानं छिन्नमूल्वान्न वन्धाय भवति । यत्तु ' सत्यपि वाक्यार्थज्ञानेऽनादिवासनया भेदज्ञानमनुवर्तत इति भवता न श्रवयते वक्तुम् । भेदज्ञानसाप्ताया अपि वासनाया मिथ्या-

रूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात्कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः' (श्रीभा० पृ० ७ प० २०) इत्युक्तं तत्र । ज्ञानेन या भेदवासनाया निवृत्तिर्भवति सा न ज्ञानसमकालं सर्वथा निवृत्तिः । किं तु ज्ञानसमकालं निवृत्त्यारम्भः । ततो भेदवासनाया न वृद्धिर्नापि पूर्ववत्स्थितिः । कारणाभावात् । प्रत्युत क्रमेण क्षीयमाणा स्वत एव सर्वथा विनश्यति न निवर्तकान्तरमन्यत्किंचिदपेक्षते । यत्तु 'वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलमथ चानुवर्तत इति बालिशभाषितम्' (श्रीभा० पृ० ८ प० ४) इत्युक्तं तदेव बालिशभाषितवद्दृश्यते । यतो यथा छिन्नमूलो वृक्षश्छेदसमकालमेव न म्लानो भवति किं तु छेदसमकालं म्लानेरारम्भ एव जायते ततः केनचित्कालेन सर्वथा म्लानो भवति शुष्को भवति पुनः प्ररोहायोग्यश्च भवति तथात्र स्वीकारे बाधकाभावात् । यत्तु 'भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात्तद्विरोधिभावनायाश्चाल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः' (श्रीभा० पृ० ८ प० ९) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । क्वचिद्भूगृहादौ भूगृहव्यापकमपि बहुकालविद्यमानमपि च तिमिरं सद्यः प्रवेशितोऽल्पोऽपि दीपो विनाशयति तद्वद्भेदवासनायां निराससंभवात् । तथा च महावाक्यादिजन्यात्मसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धम् ।

महावाक्यादिजन्यात्मसाक्षात्कारश्चानवरतात्मभावनया भवति । अयमेवात्मसाक्षात्कारोऽनुविद्य विजानाति (छा० ८ ।

आत्मसाक्षात्कारसाधनम् ७ । १) निचार्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते (का० ३ । १५) आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (वृ० २ । ४ ।

५) इत्यादिश्रुतिषु विजानाति निचार्य द्रष्टव्य

इत्यादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति (वृ० ४ । ४ । २१)

इत्यत्राप्येवमेव । आत्मजिज्ञासापरिसमाप्तिरुक्तं ज्ञानं प्रज्ञाशब्देनोच्यते । आत्मसाक्षात्कारस्थिरीकरणमिति यावत् । तत्साधनीभूतानवरतात्मभावनया चोमित्येवात्मानं ध्यायत (मु० २ । २ । ६) आत्मानमेव लोकमुणसीत (वृ० १ । ४ ।

१५) आत्मा० निदिध्यासितव्यः (वृ० २ । ४ । ५) इत्यादिश्रुतिषु

ध्यायतेत्यादिशब्दैरुच्यते । आवृत्तिरसकृदुपदेशात् (ब्र० सू० ४ । १ । १)

इति सूत्रेणाप्येतदेवोच्यते । एवमासां श्रुतीनां सामीचीन्येनैकवाक्यता संपद्यते ।

एतेन 'वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यार्थं-

धित्सितम्' (श्रीभा० पृ० ८ । ११) इत्यपास्तम् । प्रत्यक्षतापन्नस्य वाक्यार्थ-
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेन प्रागभिहितत्वात् ।

यत्तु ' तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते ।
विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् । मनो ब्रह्मेत्युपासीत (छा०
३ । १८ । १) इत्यत्र भाति च तपति च कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं
वेद (छा० ३ । १८ । ३) ' (श्रीभा० पृ० ९ । ५) इत्याद्युक्तं तत्रेत्यमु-
च्यते । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतायै विद्युपास्त्योरेकार्थतावश्यकीति सत्यम् ।
किंतु सा विदेरुपासनार्थत्वेनेवोपास्तेर्वेदनार्थत्वेनापि सिध्यतीति ' वेदनमुपासन-
मित्यवगम्यते ' इत्यस्य ' विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् ' इत्ययं हेतुर्न संभवति । किं चोपासनं नामासकृद्वेदनमेव न त्वन्यार्थिकचित् ।
तदनुरोधेन विदेरसकृद्वेदनार्थत्वं त्वस्माभिरपि स्वी क्रियत एव ।

या चानवरतभावना ' ध्यायत ' (मु० २ । २ । ६) इत्यादिशब्दैः श्रुति-
पूक्ता सैव ध्रुवा स्मृतिरित्युच्यते । ध्यं चिन्तायामिति धात्वर्थानुसारेण ध्यधात्व-
र्थस्य ध्यानस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपत्वात् । यच्च ' ध्रुवा स्मृतिः
स्मृतिलब्धे सर्वग्रन्थिना विमोक्षः ' (श्रीभा० पृ० ९ । १२) इत्युक्तं तच्च
' ध्रुवा स्मृतिः स्वजन्यात्मसाक्षात्कारद्वारा सर्वग्रन्थिविमोक्षसाधनमित्येवं स्यात् ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिर्दिश्यते सर्वसंशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराधरे ॥ (मु० २ । २ । ८)

इति श्रुतौ तस्मिन्दृष्ट इत्यनेनात्मसाक्षात्कारस्यैव ग्रन्थिविमोक्षसाधनत्वेन
श्रवणात् । यत्तु भिद्यत इति श्रुत्यनुरोधेन ध्रुवस्मृतेर्दर्शनरूपत्वं ' सा च स्मृति-
दर्शनसमानाकारा ' (श्रीभा० पृ० ९ । १४) इत्युक्तं तन्न । उक्तरीत्यरु-
वाक्यतासंभवे स्मृतेर्दर्शनरूपत्वमल्पनाया अन्याग्यत्वात् । यच्च तत्रोपपन्नभस्त्वेन
' भवति च स्मृतेर्भाविनाप्रकर्षादर्शनरूपता ' (श्रीभा० पृ० ९ । १८) इत्युक्तं
तदपि न । तत्र दर्शनस्य दर्शनाभासरूपत्वात् । किं च दर्शनसामग्रीसत्त्वे दर्श-
नस्य सत्यत्वेऽपि दर्शनहेतूनां साहाय्यदानेन ध्रुवा स्मृतिर्दर्शनहेतुर्भवेन्न तु
दर्शनरूपा । किं च दर्शनसामग्रीसत्त्वेऽनुभवभिन्नाया अपि स्मृतेः प्रत्यक्षानुभवरत्नं
स्वीकुर्वता त्वयाऽनुभवविशेषस्यैव महावाक्यादिजन्यस्य ज्ञानज्ञानस्य प्रत्यक्षा-
नुभवत्वं न स्वी क्रियत इति महदाश्चर्यम् ।

यत्तु ' एवं प्रत्यक्षतापन्नामपरगमाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ (का० २।२३)
इति' (श्रीभा० पृ० १० । ४) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अस्यां श्रुतौ स्मृते-
रद्वेष्टाभावेन 'स्मृतिं विशिनष्टि' इत्युक्तेरसामञ्जस्यात् ।

यत्तु 'एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते । उपासनपर्यायत्वा-
द्भक्तिशब्दस्य । अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधी-

भक्तिशब्दार्थः यते तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति (श्वे० ३ । ८)
तमेवं विद्वानमृत इह भवति (नृ० पू० ७० ६)

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते (श्वे० ३ । ८)

नाह वेदैर्न तपसा न दानेन न धेन्यया (गो० ११ । ५३)

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेगमिधोऽर्जुन ।

ज्ञातु द्रष्टु च तत्त्वेन प्रवेष्टु च परतप । (गी० ११ । ५४)

पुष्टं स पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । (गी० ८ । २२)'

(श्रीभा० पृ० १० । १९) इत्युक्तं तन्न । एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिर्हि प्रत्यक्षता-
पन्ना स्मृतिः । सा तु न भक्तिः । भक्त्या त्वनन्ययेति त्वयैवोदाहृतेन गीता-
वाक्येन विरोधात् । तत्र ज्ञाने दर्शने तत्त्वेन भवेत्ते च साधनत्वेन
भक्तिर्निर्दिश्यते । प्रत्यक्षतापन्नायाः स्मृतेरेव भक्तित्वे तु तस्या
दर्शनरूपत्वेन दर्शनसाधनत्वासंभवात् । तर्हि का भक्तिरिति चेत्त्रैमविशेष-
रूपा मनोवृत्तिरिति गृहाण । किंच त्वदुक्तस्यात एवेत्यस्य कोऽर्थः । ध्रुवानुस्मृ-
तेर्भक्तिशब्देनाभिधानादेवेति वा भक्तिशब्दस्योपासनपर्यायत्वादेवेति वा ।
उभयथाऽपि तमेवं विदित्वेत्यादिश्रुतीनामुपन्यासस्तत्साधकत्वेन नोपयुज्यते ।
श्रुतिषु भक्तेरनुल्लेखात् ।

यत्तु 'वेदनस्य ध्यानरूपस्याद्वरद्वरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाप्रेयातिशयस्या-
प्रायणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाच्चद्रुत्पत्तये सर्वाभ्याश्रमरूपीणि याव-
ज्जीवमनुष्ठेयानि' (श्रीभा० पृ० ११ । ८)

ज्ञानोत्तर न उर्मण
आवश्यम्

इत्युक्तं तत्रोच्यते—आ प्रायणादनुवर्तमानत्वं
यदेतद्ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य वेदनस्योच्यते तत्सर्व-
त्राप्युच्यते वा काचित्तरम् । नात्रः । मरणा-

त्मागम्यद्वैतात्मसाक्षात्कारसंभवेन तादृशसाक्षात्कारोत्तरं तादृशज्ञानिदृष्ट्या यस्तुतो

भेदस्याभावेनोक्तवेदनस्यासंभवात् । अथ तदानीमपि शरीरमनःप्रभृत्युपा-
धीना सत्त्वेनेतरबद्धजीवदृष्ट्या ज्ञानिकर्तृकं वेदनं संभवतीति चेन्न । तस्य
ब्रह्मप्राप्त्युत्तरकालभाविनो ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाभावात् । अन्त्ये त्विष्टापत्तिरेव ।
यस्य प्रतिबन्धसत्त्वेनास्मिञ्जन्मनि नात्मसाक्षात्कारः किंतु जन्मान्तरे तस्य
मरणपर्यन्तं वेदनावृत्तेरावश्यकत्वात् । तदेतदुक्तम्—‘आ प्रायणात्तत्रापि हि
दृष्टम्’ (ब्र० सू० ४ । १ । १२) इति । तुपनिवृत्तिपर्यन्तं तण्डुलावघात-
स्येवात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं वेदनावृत्तेरावश्यकत्वेन कस्यचिन्मरणपर्यन्तं तदुत्तरं
जन्मान्तरेऽपि च वेदनं दृष्टमित्यर्थः । अथवा न तत्सूत्रमात्मविद्याविषयकम् ।
किंत्वभ्युदयफलविद्यान्तरविषयकमिति बोध्यम् । एवं चात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं
वेदनावृत्तिः सिद्धा ।

साक्षात्कारोत्तरं च न कर्मणः कश्चिदुपयोगः । न केवलमुपयोगाभावः । किं
तु तदानीं भेदस्य सत्यत्वेन प्रतिभासाभावात्कर्मणोऽसंभव एव । लोकसंग्रहार्थं
लोकदृष्ट्या क्रियमाणं च कर्म न विद्याया तत्फले मोक्षे वा कंचिद्विशेषमाधत्ते ।
यर्म तु बद्धावस्थाया चित्तशुद्ध्यात्मजिज्ञासाद्वारा विद्योत्पत्तावुपयुज्यते । ‘अग्निहो-
त्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्’ (ब्र० सू० ४ । १ । १६) इति सूत्रेणाप्येतदेवोक्तम् ।
तत्कार्यायैव विद्यारथ्यकार्यायैव । ‘विनिदिपन्ति यज्ञेन’ (बृ० ४ । ४ । २२)
इति श्रुतौ तथा दर्शनादिति तदर्थः । ‘सहकारित्वेन च’ (ब्र० सू० ३ । ४ । ३३)
इति सूत्रस्याप्येतदेव तात्पर्यम् । चोऽप्यर्थः । विद्यासहकारित्वेनापि सत्त्वशुद्धि-
द्वारा विद्यासाधनत्वेनापि नित्यकर्माण्यनुष्ठेयानीति तदर्थः ।

यद्य विवेकादिसाधनसप्तकमुक्तं (श्रीभा० पृ० ११ । १५) तदस्मदभिमत-
साधनचतुष्टयादिसाधनेषु यथायोगमन्तर्भवति । कामानभिष्वङ्गरूपस्य विमो-
क्षस्य शमे, अभ्यासस्य निदिध्यासने, अनवसादस्य दैन्याभावत्पस्य समाधाने,
अनुद्धर्षस्यातिसंतोषाभावरूपस्यापि समाधानेऽन्तर्भावः । चित्तशुद्धेश्च ज्ञानसा-
धनत्वेन तथा स्वसाधनीभूतस्य कायशुद्धिरूपस्य विवेकस्य, पञ्चमहायज्ञानुष्ठा-
नरूपक्रियायाः, सत्यार्जवादिकल्याणानां चाक्षेपः सुष्ठु एव ।

एवं साधनसहितस्य विहितकर्मणुष्ठानं चित्तशुद्धिद्वाराऽऽत्मजिज्ञासां जनयति ।

यत्तु ‘एवं नियमयुक्तस्याथर्वविहितकर्मणुष्ठानेनैव
विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति’ (श्रीभा० पृ० १२ ।

७) इत्युक्तं तत्र । मोक्षसाधनीभूतात्मैर्यविद्या-

निष्पत्तौ द्वैतप्रतिभासमूलककर्मणुष्ठानस्य केनापि प्रकारेणोपयोगासंभवात् ।

विशिष्टाद्वैतवादिनो भवतो मते चात्मोपासनारूपकर्मण आत्मविज्ञानसाधनत्वेऽप्यग्निहोत्रादिविहितकर्मणश्चित्तशुद्धिद्वारैवात्मविज्ञानसाधनत्वं संभवतीति 'आश्रम-विहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिः' इत्युक्तिविन्त्यैव । एवं च कर्मणश्चित्तशुद्धि-द्वाराऽऽत्मैक्यज्ञानसाधनत्वेऽपि साक्षात्तत्साधनत्वाभावेन न विद्यायाः कर्माङ्गकत्वं नतरां कर्मसमुचितत्वम् । ननु

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोमयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ (ई० ११)

इति श्रुतौ सहशब्देन विद्याकर्मणोः साहित्यमुच्यते । अनिद्याशब्देन कर्मणोऽभिधानादिति चेत्-भ्रान्तोऽसि । अत्र सहशब्दा-विद्याकर्मणोर्न समुच्चयः भावात् । यतोऽत्र 'स ह' इति षट्द्वयमेवोचितम् । यस्तद्वेदेति यच्छब्दरय नियमेन तच्छब्दापेक्षणात् । अथ सहशब्दाभावेऽपि चण्डद्वयेन साहित्यं बोध्यत एवेति चेत्-उच्यते । सह-शब्देन चण्डद्वयेन वा बोध्यमानं विद्याकर्मणोः साहित्यं वेदन एव । यस्तद्वेदेति निर्देशात् । न तु तयोः फलदाने । वेदनेऽपि च तत्साहित्यं यदृच्छया यस्य कस्यचिदेव । यो वेदेति निर्देशात् । न तु सर्वेषां मनुष्याणां साहित्येनैव वेदनमिति नियमः । यश्चैतद्द्वयं तस्यतो वेत्ति सोऽनेन साधनद्वयेन तत्तत्कार्यं साधयतीति श्रुतेस्तात्पर्यम् । तत्र मृत्युतरणोपायः कर्म । अमृतमाप्नुयादो ज्ञानम् । मृत्युशब्देन च मृत्युभाषकाः कामादयो मनोमला गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति-फलाभिसंधिरहितेन विहितकर्मणा कामादींश्चित्तमलान्दूरीकृत्य चित्तं संशोध्य मोक्षाधिकारी भूत्वा विद्यया मोक्षं लभत इति । तथा च नेयं श्रुतिर्ज्ञानकर्म-समुच्चयसाधिका । मृत्युतास्माच्छ्रुतिवाक्यात्कर्मणश्चित्तशुद्धावेवोपयोग इत्यवग-म्यते । ननु तर्हि ज्ञानिना जनकेन

इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञाञ्ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तत्तुं मृत्युमविद्यया ॥ (नि० पु० ६।६।१२)

इत्येवं कर्म किमर्थं कृतामिति चेत्-उच्यते । जनकस्य मनोमलाः पूर्वं ज्ञानेन दग्धमाया एव । तथापि निर्वापिताङ्गारतुल्या येऽवशिष्टास्तानपि क्षययितुं यज्ञा-दिर्कं कर्म चकारेति तत्तात्पर्यम् । अनेन चैतादृशा अपि चित्तमला विघातका इति बोध्यते । किं च ज्ञानिनोऽपि सतस्तस्य चित्तशुद्धिस्थिरतायै लोकसंग्रहार्थं वा कर्मणि प्रवृत्तिः संभवतीत्यापि बोध्यम् ।

यच्च ' नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यन्ते । फलसाधनेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयाहते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थिरत्वा-
 स्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात् ' (श्री-
 ब्रह्मजिज्ञासाया न कर्म भा० पृ० १३ प० ५) इत्युक्तं तत्र । वस्तुनो नित्यत्वा-
 मीमांसाया अवश्यपेक्षा नित्यत्वादिकं गुरुमुखादिभ्यः श्रुतवतो विश्वासेन
 च तदेव निश्चितं भावयतः कर्मस्वरूपाद्यनिर्ण-
 येऽपि जैमिनिनिकृतमीमांसाश्रवणमन्तरेणापि च साधनचतुष्टयसंपन्नत्वसंभवात् ।
 लोके च तादृशानामात्मजिज्ञासादर्शनाच्च । विश्वासो हि किं न साधयति । यथा
 यज्ञादिकर्म स्वर्गादिसाधनमिति गुरुमुखादिभ्यः श्रुतवतस्तत्र विश्वासेन कर्मा-
 नुष्ठानमपि मीमांसाश्रवणमन्तरेण लोकैः क्रियमाणं संदृश्यते तद्वत् । नन्वेवं
 साधनचतुष्टयसंपत्तावपि साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासासाधनत्वं मीमांसाश्रवण-
 मन्तरेण न संपत्स्यते । श्रुतमीमांसो हि विनियोजकानि श्रुतिलिङ्गादीनि प्रमा-
 णान्यवबुध्यमानस्तस्मादेवंविच्छिन्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः समाहितो भूत्वाऽऽ-
 त्मन्येवात्मानं पश्येत् (वृ० ४ । ४ । २३) इत्यादौ शमादीनामात्मदर्शने
 विनियोगं कर्तुं शक्नोति नान्य इति चेन्मैवम् । श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वं हि न
 जैमिनिनाऽपूर्वं प्रतिपाद्यते । किं तु लोकसिद्धमेवानूद्यते । अन्यथाऽव्यमानयेत्यादौ
 द्वितीयाश्रुत्याऽवस्थानयनाङ्गत्वमित्यश्रुतमीमांसेनैतद्वाक्यं श्रुतवताप्यवस्थानय-
 नाङ्गता न बुध्येतेति बहुव्याकुली स्यात् । तथा च शब्दशक्तिस्वभावसिद्ध
 एव विनियोग इति साधनचतुष्टयस्य जिज्ञासासाधनत्वं व्युत्पत्त्येन जैमिनिनिकृत-
 मीमांसाश्रवणं विनाप्यवगन्तुं शक्यते । एतेन ' एषां साधनत्वं च विनियोगाव-
 सेयम् । विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः । स च तर्तीयः ' (श्रीभा० पृ० १३ प०
 ८) इत्यपास्तम् । नन्वेवमुत्तरमीमांसाश्रवणं विनापि गुरुमुखादिभ्य आत्माव-
 गतिः स्यादिति चेत्—अस्तु । नैतावताऽऽत्मजिज्ञासापेक्षया नियमेन पूर्ववृत्तत्वं ।
 जैमिनिनिकृतकर्ममीमांसायाः संप्रति । न च ' तस्मादेवंवित् ' (वृ० ४ । ४ ।
 २३) इति श्रुतावेवंविदित्यनेनात्मज्ञानमनूद्य ततः शमादिसाधनैरात्मानं साक्षात्कु-
 र्यादित्युक्तत्वात्कथं शमादीनां जिज्ञासासाधनत्वमवगम्यत इति वाच्यम् ।
 उक्तश्रुतां शमादीनामात्मसाक्षात्कारसाधनत्वोक्तावपि तेषां जिज्ञासासाधनत्व-
 स्यानिपेधात् । आत्मज्ञानमनूयेत्यपि न सम्यक् । एवंशब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्श-
 कत्वेन ' एवंवित् ' इत्यस्य ' आत्मा कर्मनत्फलसंबन्धशून्यः ' इत्यापाततो
 जानन्नित्यर्थात् । किंच ' भ्रशान्तचिचाय श्रमान्विताय ' (मु० १ । २ । १३)

इतिश्रुतां श्रवणात्पूर्वभावित्वं शमादीनां स्पष्टमेवोच्यते । तेन च तेषामात्मविचारोपेक्षया पूर्ववृत्तत्वं सिध्यति । आत्मविचारश्च श्रवणादिरूपः । श्रवणादिकाले तदुत्तरमपि च शमादय आवश्यका एवेति त्वन्यत् ।

यत्तु 'उद्गीथाद्युपासनानां कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता' (श्रीभा० पृ० १३ प० १३) इत्युक्तं तदस्तु नाम । तथापि कथं जैमिर्निवृत्तपूर्वमीमांसाया आत्मविचारोपेक्षया नियमेन पूर्ववृत्तत्वं संभवति । तामन्तरेणापि सामान्यतः कर्मस्वरूपाधिगमसंभवान् । उद्गीथादिविचारस्य भासङ्गिकत्वाद्य न तेन पूर्ववृत्तत्वं निश्चेतुं शक्यमित्यपि प्रागुक्तं (पृ० ६० प० ४) न विम्प्यते ॥ ६ ॥

ग्रन्थजिज्ञासायां साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी प्रदर्शितः । तेन च मोक्षसिद्धयर्थमात्मज्ञानं संपादनीयम् । तत्र कीदृश आत्मेति चेत्—उच्यते ।

आत्मा प्रोक्ते निर्विशेषो माया तच्छक्तिरीरिता ।

जीवस्तत्प्रतिषिम्बः स्वादीशः सोपाधिकः स्मृतः ॥ ७ ॥

यथा च स्वश्रोतस्य तेज आदित्यं प्रकाशयितुमसमर्थं तथा सर्वप्रकाशक आदि-
त्योऽपि परं ब्रह्म प्रकाशयितुमसमर्थः । एतदभिप्रायेणैव श्रुता 'ज्योतिषां ज्योतिः'
(वृ० ४ । ४ । १६) इत्युच्यते ।

परं ब्रह्म स्वाभिन्नशक्तिमत् स्वापेक्षयाऽभिन्ना या शक्तिस्तदाश्रयम् । शक्ते-

आत्मशक्तिर्माया

रनुद्भूतत्वादीदृशं तादृशमिति वक्तुमशक्यं निर्गुणं
निर्विशेषमेकं सद्रूपम् । सृष्टिकाले च सा शक्तिः

स्वाश्रयमुपजीव्योद्भूताम्बुनः सकाशाद्बुद्बुदवद्भिन्नेव भवति । अतस्तत्प्रतिवि-

जीवेश्वरौ

भित्तो जीवः स्वमपि परमात्मनः सकाशाद्भिन्न-
मात्मानं मन्यते । एवं तादृशशक्तिपरिणामभूतं
जगच्च परमात्मनः सकाशाद्भिन्नं मन्यते । उद्भू-

तशक्तिमद्ब्रह्मैवैश्वर्यपदवाच्यम् । अयं चेश्वरः सगुणः सविशेष उद्भूतशक्त्या
कल्पितः । ननु किमर्थमयं शक्त्या कल्पित इति मन्यते । अयमेव मुख्योऽस्तु न

तु तदतिरिक्तं निर्गुणं निर्विशेषं विंचित् । जगदुत्पत्तिस्थितिलयानां तेनैव सिद्धे-

आत्मनो निर्गुणात्मम्

रिति चेन्न । परमात्मस्वरूपं हि श्रुत्येकसमधिगम्य
यथाश्रुत्येवाङ्गीकार्यम् । श्रुतां च क्वचिन्निर्गुणं
क्वचित्सगुणं च वर्ण्यते । द्विविधश्रुतिनिर्वाहायो-

क्तरीतिरेव साधीयसी । ननु निर्गुणश्रुतेर्हेयगुणराहित्ये तात्पर्यमस्ति चेन्न ।

गुणशब्दस्य सामान्यमुखप्रवृत्तस्य संमुचितार्थत्वे मानाभावात् । किं च निर्गुण-

श्रुत्या परमात्मानि गुणानां निषेधः प्रतिपाद्यते । निषेधस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वा-

त्परमात्मानि गुणमाप्तिर्वक्तव्या । सा च न प्रत्यक्षेण । परमात्मनः प्रत्यक्षविषय-

त्वाभावात् । किं त्वनुमानेन । परमात्मनो जगत्सर्गस्थितिलयनृत्वं ज्ञात्वा तेन

हेतुना सर्गाद्युपयोगिनां सर्वज्ञत्वादीनां गुणानां तत्रानुमानं संभवति । न तु हेय-

गुणानां केनापि प्रकारेण तत्रानुमानसंभवः । तथा च हेयगुणानां प्राप्यभावेन

कथं तन्निषेधे निर्गुणश्रुतेस्तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यते । किंच यो यो विशेषः स
स सामान्यप्रकृतिको यथा घटश्चरावाद्यस्तत्सामान्यभूतमृत्प्रकृतिका इतिव्याप्ति-

मूलकेनानुमानेनापि निर्विशेषमेव सिध्यति । तदुक्तं व्यासचरणैः 'सामान्यमात्रोपसं-
हारे च कृतोपक्षयपनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थम्' (योगसू० भा० १ । २५)
इति । निर्विशेषशुद्धब्रह्माङ्गीकारादेव 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह'
(तै० २ । ४) इति श्रुतिसंगतिः । अन्यथा ब्रह्मणः सगुणत्वेन वाग्विषयत्वा-
त्तथा रामानुजीयैरङ्गीकाराच्च तदसंगतिः स्यात् । न च गुणानामसंगत्यत्वेनेय-

यो यो विशेषः स स सामान्यप्रकृतिकः, यथा घटशरादादयस्तत्सामान्यभूतमृत्प्र-
कृतिरूपा इति व्याप्तिस्तु सर्वत्रान्यभिचारितैव । लौकिकं ज्ञानं मनोवृत्तिविशेषरूपं
साश्रयं सविषयं सविकल्पकं च विशेषरूपम् । तदपेक्षया साश्रयं सविषयं निर्वि-
कल्पकं सामान्यम् । तदपेक्षया निर्विषयं साश्रयं सामान्यम् । ज्ञानं हि प्रथमत आश्र-
यमपेक्षते ततो विषयम् । तदपेक्षयापि निराश्रयं सामान्यम् । अत्र च धियो धीत्वं
वर्तते । तदपेक्षयापि सद्रूपं सामान्यम् । यत्र च धीत्वमपि न विद्यते । एतन्मूलरू-
पवानुभूतिरेव सतीति सिद्धान्तः । प्रसिद्धाश्रयं निर्विशेषानुभवस्तुरीयावस्थायाम् ।

यच्च ' केनचिद्युक्त्वाभासेन सविशेषान्निष्कृष्यमाणो निर्विशेषोऽनुभवः
सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्कृष्टव्य इति निष्कर्षेतुभूतैः
सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते ' (श्रीभा०
पृ० २८ प० ७) इत्युक्तं तदपि चिन्त्यम् । निष्कर्षो हि पृथक्करणम् । यथा
पक्षिणः सराशात्पद्मोः । तच्च पशुत्वेन, पक्षाभावेन वा भवति । न हि निष्कर्षो
भावरूपेणैव केनचित्स्वभावेन भवतीति राजाज्ञास्ति । तत्र पक्षाभावेन सविशे-
षत्वं पशोर्न वक्तुं शक्यते । पशुत्वेन तदस्तीत्यन्यदेतत् । तथा च निर्विशेषानु-
भवस्य विशेषाभावेन पृथक्करणे सविशेषत्वं कथमापाद्यते । नीरूपस्य वायोस्ते-
जोवन्नापेक्षया रूपाभावेन निष्कर्षे कृते सति तत्र रूपाभावेनैव रूपयत्वं
चालोऽपि न प्रत्येति । विशेषाभावेनापि विशेषवत्त्वेऽङ्गीकृते त्वभावस्य भावत्वापरा-
स्वरूपहानिरेव स्यात् । अत्र एव श्रीमद्व्यासचरणैर्द्योगसूत्रभाष्ये (पा० १ सू० ९)
' अनुत्पत्तिर्मा पुरुष इत्युत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमगम्यते न पुरुषान्ययो धर्मः '
इत्युक्तम् । न च विशेषप्रकृतिभूतत्वेन मायावाद्यभिमतया निर्विशेषानुभूतेर्विशे-
षप्रकृतित्वरूपो विशेषोऽवर्जनीय इति वाच्यम् । विशेषप्रकृतित्वस्य विशेषरूपत्वे
पुनरपि तादृशविशेषप्रकृतित्वमन्यो विशेष इत्यनवस्थापातात् । तथा च यथा
रामानुजमते ब्रह्मणः सविशेषत्वेऽपि सविशेषत्वमेव विशेषथेत्तादृशविशेषसहित-

मायावादिमतेऽपि विशेषप्रकृतित्वं न विशेष इत्य-
धीत्यादयो न विशेषाः ङ्गीक्रियते । अथ सविशेषत्वं न विशेषः किंतु

विशेषपराहित्याभावमात्रमिति चेद्विशेषप्रकृतित्वमपि
भासमानविशेषानधिष्ठानत्वाभावमात्रमिति गृहाण । एवं धीत्वं न भावरूपो
धर्मः । किंतु जडत्वाभावमात्रम् । तथा स्वयंप्रकाशत्वमपि परमनाश्रयत्वा-

भावमात्रमेव । एतेन ' धियो हि धीत्वं स्वयंप्रकाशता च ' (श्रीभा० पृ० २८ प० १२) इति सविशेषत्वापादनमपास्तम् । एवं नित्यत्वं विनाशाभावमात्रम् । एकत्वं द्वितीयाभावमात्रमिति बोध्यम् । ' निर्गुणम् ' (चू० ७ । २) ' निरञ्जनम् ' (श्वे० ६ । १९) इत्यादिरागमश्च निर्विशेषे वस्तुनि प्रमाणम् ।

यत्तु ' शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम् । पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् । प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिवन्धनः । पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तु-प्रतिपादनासामर्थ्याच्च निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम् ' (श्रीभा० पृ० २८ प० १९) इत्यनेन ग्रन्थेन निर्विशेषवस्तुनः

निर्विशेषस्यापि शब्दात्प्र- शब्दप्रमाणकत्वाभावप्रतिपादनं तत्सर्वं यदा शब्दो
तीतिः वाच्यवृत्त्या विधिमुखेन स्वरूपलक्षणतश्च किञ्चि-

द्वस्तु प्रतिपादयितुं प्रवर्तते तदैव नान्यथा । तथा हि । शब्दस्यार्थप्रतिपादनेऽनेके प्रकारा दृश्यन्ते । शब्दो हि कचिद्विधिमुखेनार्थं प्रतिपादयति कचिन्निपेधमुखेन । तथा कचित्स्वरूपलक्षणेन कचित्तटस्थलक्षणेन । एवं कचिद्वाच्यवृत्त्या कचिल्लक्षणेति । यद्यपि व्यञ्जना वृत्त्यन्तरं तथापि तत्र शक्तिलक्षणान्यतरदावश्य-कमेवेति न तस्या विविक्तं किञ्चिदप्युदाहरणम् । तत्र निर्विशेषं वस्तु ' ईदृशं तादृशम् ' इति वक्तुमशक्यमिति यद्यपि शब्दो विधिरूपेण निर्विशेषं वस्तु प्रतिपादयितुं न शक्नोति तथापि निपेधरूपेण प्रतिपादयितुं शक्नोत्येव । यथा निर्गुणम् (चू० ७ । २) निरञ्जनम् (श्वे० ६ । १९) अशब्दमस्पर्शम् (का० ३ । १५) इत्यादि । अत्र च लक्षणावृत्त्या शब्दो निर्विशेषं ब्रह्म बोधयति । निर्गुणादिपदवाच्यत्वस्यापि वस्तुतस्तत्राभावात् । तथा यद्यपि शब्दो निर्विशेषं वस्तु स्वरूपलक्षणतो न प्रतिपादयति तथापि तटस्थलक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोत्येव । यथा ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' (तै० ३ । १ । १) इत्यादि । यद्यप्येतत्तटस्थलक्षणं सोपाधिकस्य सविशेषस्य ब्रह्मणस्तथापि तदुपजीव्यस्य निर्विशेषस्य तद्द्वारा संभवतीति बोध्यम् । आगमप्रतिपाद्यत्वं चैतल्लोकदृष्ट्या बोध्यम् । आगमस्यापि लौकिकत्वात् । श्रुतां परमार्थसत्त्वाभावस्य ' वेदा अवेदाः ' (वृ० ४ । ३ । २२) इति श्रुत्यैव स्वयं प्रतिपादनात् ॥८॥

यत्तु ' प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः ' (श्रीभा० पृ० २९ प० १) इत्युक्तं तत्रोच्यते—

सन्मात्रग्राहि संशोक्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

भेदसंस्थानजातीनां नान्योन्यात्मकता भवेत् ॥ ९ ॥

रामानुजोपरिष्ठीकृतस्य निर्विकल्पकस्य स्वरूपोल्लिखितत्वेन तस्य निर्विशेष-
वस्तुनि प्रमाणभावो मा भूनाम । वस्तुतो निर्विकल्पकं तु विस्मयेन सहितम् ।
विकल्पश्च नामजात्यादिविशेष एवेति तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । यथाऽयं
देवदत्त इति विशेषज्ञानात्माक् तदपेक्षया सामान्यज्ञानमयं ग्राह्येण इति । ततः
माक् तदपेक्षया सामान्यज्ञानमयं मनुष्य इति । ततोऽपि पूर्वं तदपेक्षया सामान्य-
ज्ञानमयमुन्नतः पदार्थ इति । ततोऽपि पूर्वमिदं किञ्चिदिति । अत्र यथारुचिच्छ-
ब्देन प्रदर्शनीयमित्येव किञ्चिच्छब्दापन्यासः । न तु तज्ज्ञानस्य किञ्चित्त्वधर्म-
कारकत्वम् । प्रायमिरुक्ताने कोऽपि धर्मो न
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य भासत इत्येवेदं किञ्चिदिति शब्दप्रयोगतात्पर्यम् ।
सन्मात्रग्राहित्वम् तथैवानुभवात् । इदमेव हि वस्तुतो निर्विकल्प-
कम् । अस्य च निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः
संभवत्येव । तुरीयावस्थायां हि तथैव प्रत्यक्षम् । सुप्तोत्थितस्य ह्यहमिदमिति
विशेषज्ञानात्माक् क्षणं योऽनुभवो यत्र ज्ञातृज्ञेययोरपि ज्ञानात्पार्थक्येन न प्रतीति-
स्तद्रूपं हि तत् ।

यत्तु 'निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् । द्वितीयादिपिण्डग्रहणं
सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वा-
निष्प्रकारकमेव निर्वि- देरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते । द्वितीयादिपिण्डग्र-
हणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः' (श्रीभा० पृ० २९ प०
९) इत्युक्तं तदयुक्तम् । इदं किञ्चिदित्यादिनिर्विशे-

प्रतीतिः प्रसिद्धाया अपलापायोगात् । निर्विकल्पकशब्दे विस्मयशब्दस्यानुवृत्त्य-
र्थकत्वे प्रमाणाभावाच्च । किञ्च तादृशप्रत्यक्षभेदद्वयस्य निरनुवृत्तिरसानुवृ-
त्तिरुक्त्याभ्यामेव व्यवहारो युक्तो न तु निर्विकल्पकसविकल्पकशब्दाभ्याम् ।
किं च प्रथमप्रतीतिजन्यः संस्कारो यस्य नष्टस्तस्य द्वितीयप्रतीतायानुवृत्तिर्न
प्रतीयत इति द्वितीयप्रतीतिरपि निर्विकल्पकत्वं स्यात् । अपि च गगानदेः प्रथमप्र-
तीतावेव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सरूपगोच्यस्य लोकि रूपप्रत्यक्षमिति वैशेषि-
करीत्यभ्युपगमे तस्य सविकल्पकत्वं स्यादिति यन्निर्दिष्टम् ।

यत्तु 'प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षाद्विदृष्टमन्यमिष्टविषयत्वात्-

अनुमानेन निर्विशेष-
वस्तुसिद्धिः.

जुमानमपि सविशेषविषयमेव' (श्रीभा० पृ०
३० प० १९) इत्युक्तं तदपि चिन्त्यम् । यो
यो विशेषः स सामान्यप्रकृतिको यथा घटशरा-
वादयो भेदास्तत्सामान्यभूतमृत्प्रकृतिका इति प्रा-

गुक्त (पृ० ७१।प० १) व्याप्तिस्तत्त्वादिशेषे सामान्यप्रकृतिरूपत्वेऽनुमिते निर्विशेषस्य
सामान्यस्य सिद्धत्वात् । ये तु 'वस्तुगतस्वभावविशेषस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति
वदञ्जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञावत् स्ववाग्विरोधित्वमपि न जानाति' (श्रीभा० पृ० ३१
प० २) इत्युपहासं कुर्वन्ति तैरयमुपहासः कस्य कृत इति त एव प्रष्टव्याः । माया-
वादिनस्तु भासमानविशेषानधिष्ठानत्वाभावमात्रेण निर्विशेषं वस्तु वदन्ति न तु
केनचिदपि स्वभावविशेषेणेति । तादृशं च निर्विशेषं ब्रह्म तुरीयावस्थायां निर्विक-
ल्पप्रत्यक्षेण गृह्यत इत्यनुपदमेवोक्तम् । अत्र च ज्ञातृज्ञेययोरप्यनवभास एव ।
किं त्विदं प्रत्यक्षं सन्मानग्राहि । न तु भेदविषयम् । अत्र च ग्राह्यग्राहकभेदोऽपि नास्ति
किमुत विषयगतो भेदः । सन्मात्रग्राहीत्युक्तिरौपचारिकी । तथा 'निर्विशेषं ब्रह्म
निर्विकल्पप्रत्यक्षेण गृह्यते' इत्युक्तिरप्यौपचारिकी । एतदेवाद्वैतं 'सदेव' (छा०
६ । २ । १) इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इति ब्राह्मप्रत्यक्षयोरविरोध एव ।
निर्विशेषानुभूतिरूपमिदं ब्रह्मोद्भूतयाऽनाद्यविद्यारूपतच्छब्दत्वा रूपान्तरं प्राप्त-
मिव ज्ञातृज्ञेयसहितं यद्भासते तदेवेदं किंचिदित्यादिकं लौकिकं निर्विकल्पका-
दिकं प्रत्यक्षम् । घटोऽयं न पट इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षे तु ग्राह्यग्राहकभेदो घट-
पटादिभेदश्च भासन एव ।

ननु भेदो विकल्पासहत्वाद्गुणिरूपः । तथा हि-भेदस्तावन्न वस्तुनः स्वरूपम् ।

वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत्सर्वस्माद्भेद-

भेदस्य दुर्निरूप्यम्

व्यवहारप्रसक्तेः । न च स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न

इति व्यवहारस्य प्रतियोगिसव्यपेक्षत्वात्तत्स्मर-

णाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति वाच्यम् । स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि

प्रतियोगिसव्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा । स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात् ।

यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात् । हस्तः

कर इतिवद्घटो भिन्न इति पर्यायत्वं च स्यात् । नापि धर्मः । धर्मत्वे सति

तस्य स्वरूपाद्भेदोऽवयवाश्रयणीयः । अन्यथा स्वरूपमेव स्यात् । भेदे च तस्यापि

भेदस्तद्धर्मस्तस्यापीत्यनवस्था । भेदान्तराल्पने तु प्राथमिको भेदः स्वाश्रया-

द्भिन्न इति व्यवहारो न स्यात् । स्वस्मिन्स्वरूपव्यवहारहेतुत्वासंभवात् । किं च

जात्यादिधर्मविशिष्टस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणं भेदग्रहणे सति जात्यादिधर्मवि-

शिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयः । एवं च भेदो दुर्निरूप इति चेदस्तु ।

न च दुर्निरूपत्वे घटोऽयं न पट इत्यादिभेदप्रतिभासः कथमुपपद्यत इति
 वाच्यम् । न हि प्रतिभासे परमार्थसद्वस्तुनोऽपेक्षा । नुक्तिरजताग्रवभासानुपपत्तेः ।
 'बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्' (श्रीभा० पृ० ५६ प० १७) इति वदता
 त्वयापि तथैवाङ्गीकृतम् ! किं चेद भेदस्य दुर्निरूपत्वं तस्याविद्याभार्यत्वं प्रत्या-
 ययति । यत्तु भेदो न दुर्निरूप इत्याशयेन 'संवेदनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहार-
 विशेषहेतोः स्वस्मिन्नापि तद्व्यवहारहेतुत्वं मायावादिभिरभ्युपेतं भेदस्यापि संभव-
 त्येव' (श्रीभा० पृ० ३१ प० ९) इत्युक्तं तत्र । वैपण्यात् । रूपं हि स्वाश्रये
 घटे चाक्षुषत्वं जनयत्स्वस्मिन्नापि चाक्षुषत्वं जनयति । परं तु तदेव रूपं स्वाश्रये
 घटे रूपवानिति व्यवहारं जनयदपि न स्वस्मिन्नादृशं व्यवहारं जनयति । एवं
 ज्ञानमपि स्वविषये घटे प्रकाशमानत्वे स्वस्मिन्प्रकाशमानत्वे च कारणं भवति ।
 परं तु तदेव ज्ञानं स्वाश्रय आत्मनि ज्ञानवानिति व्यवहारं जनयदपि न स्वस्मि-
 न्नादृशं व्यवहारं जनयति । आश्रयाश्रयिभावस्य भेदार्थिनस्य स्वस्वन्धारोहणव-
 त्स्वस्मिन्संभवात् । तथापि घटगतः पटप्रतियोगिको भेदः स्वाश्रये घटे पटाङ्गिन्न इति
 व्यवहारं जनयन्नपि न स्वस्मिन् भिन्न इति व्यवहारं जनयेत् । भिन्नो नाम
 भेदवानेव ।

यत्तु 'संस्थानमेव जातिः' (श्रीभा० पृ० ३२ प० १३) 'गोत्यादिजातिरेव
 भेदः' (श्रीभा० पृ० ३२ प० १५) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । संस्थानस्य जातिव्य-

संस्थान जातिश्च	ह्यस एव जातिः । अणूना महतां दीर्यग्रीवा-
पृथगेन	णामुन्नतमुखानां विस्तीर्णोदिराणां च शिथिलानां
	घटानां संस्थानस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नस्यानुभवात् ।

संस्थानानां मिथः केनचिद्धर्मेण सान्ध्यमस्तीत्यन्यदेतत् । द्वयोः कार्पाषणयोः
 संस्थानस्यात्यन्तसान्ध्यैऽप्यवकाशाभावात् । एकस्मिन्कार्पाषणे छिन्ने तदीय एवाकार-
 शिच्छो भवति नान्यकार्पाषणीयः । कार्पाषणत्वजातिस्तु सर्वेषु कार्पाषणेष्वेव ।

जातिरेव भेद इत्यपि न सत्यम् । जातेर्भेदोऽङ्गत्वेन तदपेक्षया पार्थक्यात् ।

जातिर्भेदबोधिदा	नुपपत्तिः । घटत्रयेनैव घटत्वजातेरतत्त्वेन पुन
न तु भेद	स्तदर्थमनञः प्रयोगायोगात् । किञ्च १ गोत्रं, भेदः,

अभेदनिवृत्तिश्चेत्येते त्रयोऽर्था मिथो भिन्नाः क्रमेण
 प्रापन्ते, उत २ त्रयमप्येवमेव, अथवा ३ गोत्रं भेदार्थोऽभेदनिवृत्तिः
 पृथक्, आहोस्विद् ४ भेदोऽभेदनिवृत्तिश्चेत्यनयोरेकं गोत्रं पृथक् । तदप्येव

चेत्वारः कल्पाः । तत्र प्रतीतिशरणैस्त्रयोऽप्यर्था भिन्नाः स्वीक्रियन्त इत्याद्यः
 कल्पः । 'एक एवार्थः । लाघवात् । प्रतीतिस्तु शब्दस्वाभाव्यात्तथा तथा
 भवति' इति द्वितीयः । प्रतीतिर्लाघवं चेत्युभयानुसारिणां तृतीयचतुर्थौ ।
 तत्र रामानुजीयानां तृतीयः । गोत्वादिरेव भेदः (श्रीभा० पृ० ३२
 प० १५) भेदग्रहणेनैव ह्यभेदनिवृत्तिः (श्रीभा० पृ० ३३ प० १)
 इति वदद्भिः स्पष्टमेव तथाङ्गीकारात् । परं तु तदपेक्षया चतुर्थो युक्तः ।
 अभेदो हि भेदाभावः । तदभावोऽभेदनिवृत्तिः । भेदाभावाभावा इति यावत् ।
 अभावाभावस्य प्रतियोगिचरूपत्वं सर्वजनीनमेव । तत्र भेदस्याभेदनिवृत्त्या
 सहैक्यं प्रसिद्धं परित्यज्य गोत्वस्य भेदेन सहैक्यमप्रसिद्धमपि स्वी क्रियत इति
 कोऽयं रामानुजीयानां पन्थाः । किं च जातेः प्रतियोग्यनपेक्षत्वेन भेदस्य च
 प्रतियोगिसापेक्षत्वेन भेदस्यावर्जनीयत्वमेव । न च यथैकस्यैव देवदत्तस्य
 देवदत्तशब्दवाच्यत्वे प्रतियोग्यनपेक्षत्वं पिनादिशब्दवाच्यत्वे च तत्सापे-
 क्षत्वं दृश्यते तद्वदत्र स्यादिति वाच्यम् । तत्र व्यक्तेरेकत्वेऽपि देवदत्त-
 त्वपितृत्वयोरुपाध्योर्भेदात् । अत्र त्वेकस्यां घटव्यक्तौ घटभिन्नशब्दप्रवृत्ति-
 निमित्तयोर्घटत्वभेदयोरुपाध्योरेवाभेदस्त्वयेष्यते । तथा च घटभिन्नशब्दयोः
 पर्यायता स्यात् । किंच जातिमात्रभेदवाटिनो हि प्रतियोगिसव्यपेक्षा नोत्प्रेक्षितुं
 क्षमा । किंच घटत्वादिजातिरेव भेदश्चेत्तस्य भेदस्य प्रतियोग्यपेक्षायां कः प्रति-
 योगी । घटत्वावच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नो बोभयं वा । आद्ये पटाद्भेदप्रतीतिर्न
 स्यात् । घटत्वमेव भेद इति तत्प्रतियोगित्वस्य घटत्वावच्छिन्ने वक्तुमशक्यत्वाच्च ।
 अत एव न तृतीयः । द्वितीये त्वेकस्माद्घटाद्घटान्तरे भेदप्रतीतिर्न स्यात् ।

यत्तु 'अपि च सन्मानग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्ति-
 विरुध्यते । यदि च सन्मानातिरेकित्वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण
 न गृहीतः, विमित्यन्वार्थी महिषदर्शनेन निवर्तते । सर्वान्मु प्रतिपत्तिषु सन्मानमेव विष-
 यश्चेत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एव प्रतिपत्तिषु विमिति न स्मर्यन्ते ।
 किं चाश्वे हस्तिनि, च संवेदनयोरेकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वाद्विशेषा-
 भावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात् । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशि-
 ष्टविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति । सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायामेवैतत् संवेदने-
 नाशेषप्रवृत्त्यादन्धप्रधिराद्यभावश्च प्रसज्येत । न च चक्षुषा सन्मानं गृह्यते । तस्य
 रूपरूपिरूपैकार्थसमयेतदपदार्थग्राहित्वात् । नापि त्वचा । स्पर्शवद्भ्यस्तुविषयत्वात् ।
 श्रोत्रादीन्वपि न सन्मानविषयाणि । किं तु गन्धरसगन्धलक्षणविशेषविषया-

ण्येव । अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते' (श्रीभा० पृ० ३१ प० १४-पृ० ३२ प० ७) इत्युक्तं तद्विष्फलम् । अलौकिकप्रत्यक्षस्य सन्मात्र-
ग्राहकस्पोक्तत्वात् । लौकिकप्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वं त्वस्माभिरङ्गी कियत
एवेति किमर्थं तत्प्रदर्शनार्थमियान्विस्तर इति ॥ ९ ॥

यत्तु ' निर्विशेषसन्मात्रस्य च प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषय-
कत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात् । सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च ' (श्रीभा० पृ० ३२
प० ७) इत्युक्तं तथाह—

सन्मात्रं न प्रमेयं स्याज्जगतोऽपरमार्थता ।

संविदेव सती सा च न परेण प्रकाशते ॥ १० ॥

निर्विशेषसन्मात्रं द्यलौकिकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षसिद्धं न तु लौकिकेन सवि-
कल्पकेन निर्विकल्पकेन वा प्रत्यक्षेण दृश्यते । तथाभूतं च तच्चादृशप्रत्यक्षात्माग-
ज्ञातमेव शास्त्रेण बोध्यत इति शास्त्रस्य नानुवादकत्वम् । भवन्मतेऽपि सर्वान्तर्या-
मित्वेनाज्ञात एव परमात्मा 'य आत्मनि तिष्ठन्' (श्र० ब्रा० १४।६।७।३०)
इत्यादिशास्त्रेण ज्ञाप्यत इति सममेव । अलौकिकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षं च प्रमातृममेय-
भावरहितमेवेति न सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभाव इति प्रागुक्तं (७४ । ११) मेव ।

यत्तु घटादीनामपारमार्थ्यमसहमानैरुक्तं ' द्वयोर्ज्ञानयोर्हि विरोधे बाध्यवाध-
कभावो बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव
नास्ति । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सद्भावः प्रतिपद्यस्तस्मिन् देशे
तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपद्यथेत्तत्र विरोधाद्व्यवहृतौ बाधकत्वं बाधितस्य
च निवृत्तिः । देशान्तरकालान्तरसंन्यतयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभाव-
प्रतीतिरिति कथमत्र बाध्यवाधकभावः । अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र
निवृत्तिर्वा कथमुच्यते । रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसंन्यतयैवाभावप्रतीतिर्विरोधो
बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावृत्तमानत्वं पितृया-
त्रव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानतत्प्राप्त्यपारमार्थ्यं हेतुः' (श्रीभा० पृ०
३३ प० ६) इति, तत्रेत्यमुच्यते—जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदविषये ब्रह्मणः सविशे-
पत्वनिर्विशेषत्वविषये च रामानुजीयानामायावादिना च मतभेदेऽपि चित्तपदार्थः
स्वरूपेणापरिणामी नित्यश्चेति निर्विवादम् । तथा भूतप्रतीतिरिति न दृष्टपदार्थः
स्वरूपेण परिणाम्यनित्यश्च । तथा स्वप्नस्थयादयः शुक्तिरजतादयश्च तदा एव

जगन्मिथ्या

तत्तत्कालावसायिनस्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्या इत्य-
पि निर्विवादम् । एवं वस्तुस्थितावविवादे सति
केवलं नाममात्रे विवादः । स यथा—चित्, जडाः,

स्वप्नस्थरथादयश्चेति त्रयोऽप्यपरमार्थशब्दवाच्या उत त्रयोऽपि परमार्थशब्दवाच्या
अथवा त्रयाणां मध्ये कश्चित्परमार्थशब्दवाच्योऽन्योऽपरमार्थशब्दवाच्य इति ।
तत्राऽऽद्यः कल्पः शून्यवादिनां माध्यमिकानाम् । स च न युक्तः । किं नामापर-
मार्थत्वम् । परमार्थभिन्नत्वमिति चेत्किमस्ति किञ्चिदस्तु परमार्थशब्दवाच्यम् ।
सति हि कस्मिंश्चित्परमार्थे वस्तुनि परमार्थशब्देन नञः समास उपपद्यते
नान्यथा । किञ्च शून्यवादे केनापि क्वचिदपि किञ्चिदपि न दृश्येतेति सर्वस्य
लोकव्यवहारस्य लोपः प्राप्नोति । आकस्मिकोत्पत्तिवादश्च न युक्तिसहः । द्वितीयः
कल्पो रामानुजीयानाम् । सोऽपि न युक्तः । तथा हि । किं नाम परमार्थत्वम् ।
अविनाशित्वं चेत्परमार्थत्वेन त्वदभिमतेषु घटादिषु स्वप्नस्थरथादिषु चाव्याप्तिः ।
प्रतीयमानत्वं परमार्थत्वं चेत्प्रतीयमानत्वापरपर्यायं परमार्थत्वं घटादिषु स्वप्न-
स्थरथादिषु चास्तां नाम न नः किञ्चिच्छिद्यते । प्रतीयमानमेवास्माभिरपरमार्थ-
शब्देनोच्यते । यद्यपि ब्रह्मापि प्रतीयमानं तथापि प्रतीतिरूपमेव तत्परमार्थम् ।
प्रतीयमानं सविशेषं त्वौपाधिकमपरमार्थं जीवस्वरूपवत् । 'अविज्ञातं विज्ञानताम्'
(कं० ११) इति श्रुतेः । अथ सत्यत्वं परमार्थत्वं चेत्किं नाम सत्यत्वम् ।
असत्यत्वाभावाधेदसत्यत्वज्ञानाधीनं सत्यत्वं सत्यत्वज्ञानाधीनं चासत्यत्वमि-
त्यन्योन्याश्रयः । अथ मिथ्यात्वाभावः परमार्थत्वमिति चेत्किमिदं मिथ्यात्वम् ।
बाधितत्वमेव मिथ्यात्वमिति चेद्रज्जुसर्पस्थले सर्पज्ञानस्य बाधितत्वं 'रज्जुसर्पा-
दिषु तु' (श्रीभा० पृ० ३३ प० १३) इति ग्रन्थेन त्वयैवोक्तमिति सर्पज्ञा-
नस्य मिथ्यात्वापत्तिः । इष्टापत्त्या तु 'रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव
भयादिहेतुः' (श्रीभा० पृ० ५६ प० १२) उति त्वदीयैवोक्तिर्विरुध्यते ।
किञ्च रज्जुसर्पस्थले विषयस्य सर्पस्य बाधितत्वमिष्यते न वा । आद्ये त्वदभिमता
सत्त्व्यातिस्तत्र न सिध्यति । अन्त्ये विषयाणामेव मिथ्यात्वम् (श्रीभा० पृ०
५६ प० ६) इत्युक्तिविरोधः । किञ्च सत्स्यातिवादिनमस्तव मते रज्जुसर्पादि-
स्थले सर्पादिरपि सत्त्वेन मिथ्यात्वाभावान्मिथ्यात्वस्य क्वापि प्रसिद्धत्वाभावेन
मिथ्यात्वाभावो दुर्वचः । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिसापेक्षत्वात् । तथा च
मिथ्यात्वाभावरूपं परमार्थत्वं दुर्वचम् । किञ्च 'न व्यावर्तमानत्वमात्रमपार-
मार्थ्यं हेतुः' (श्रीभा० प० ३३ प० १६) इति वदतस्तव व्यावर्तमानत्ववि-

शेषोऽपारमाथ्यं हेतुत्वेनेष्ट एव । व्यावर्तमानत्वविशेषश्च तद्देशकालसंबन्धितयैव व्यावर्तमानत्वरूपः । स च रज्जुसर्पादेरिति कथं सत्स्यातिः सिध्यति । किंच रज्जुज्ञानसर्पज्ञानयोर्विरोधो विषयद्वारं वाच्यः । स न संभवति । त्वन्मते बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमेन बुद्धेस्तद्विषयास्तित्वावश्यंभावानपेक्षत्वात् । द्वयोर्ज्ञानयोरेकक्षणवृत्तित्वासंभवेन विरोध इति चेत् 'रज्जुज्ञानमेव बाधकं सर्पज्ञानमेव बाध्यम्' इत्यत्र विनिगमनाविरहः । किंच रज्जुसर्पादौ घटादौ च को विशेषः । रज्जुसर्पः पूर्वं नाभूत् पश्चाच्च भविष्यति । केवलं मध्ये प्रतीयते, घटादिरपि तथैव । रज्जुसर्पः पश्चात् 'नायं सर्पः' इति बाध्यते । घटादिरपि नाशोत्तरं कपालाद्यवस्थायां 'नायं घटः' इति बाध्यते । ननु पश्चाज्जायमानेन नायं सर्प इति बाधेन 'प्रतीतिकालेऽप्ययं सर्पः नाभूत्' इत्येवं प्रातीतिकालिकोऽपि बाध्यते न तथा घट इति चेत्तस्याः प्रातीतिकालिकसत्तायाः क्षणिकतुल्यत्वेन न तथा घटादेः पारमार्थिकत्वं शक्यं निश्चेतुम् । वस्तुतस्तु प्रातीतिकालिकस्यापि घटादेस्तत्त्वज्ञानदृष्ट्या बाधोऽस्त्येव । यद्धजीवदृष्ट्या बाधो नास्तीति चेत्—किं तेन । रज्जुसर्पस्थलेऽपि भ्रान्तदृष्ट्या बाधाभावस्य सत्त्वात् । किं च रज्जुसर्पदृष्ट्या भयादिनाऽन्यत्र गमने बाधो नास्तीत्येतावता स किं सर्पः सत्यो भवति । षट् तत्र बाधयोग्यताऽस्त्येव, केवलमन्यत्र गमनेन रज्जुयाथार्थ्यज्ञानं नास्तीत्यतो न बाधस्तीति यद्धस्य परमात्मयाथार्थ्यज्ञानं नास्तीत्यतो न बाध इति तुल्यम् ।

ननु तत्त्वज्ञानिदृष्ट्या घटादेर्बाधोऽस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदुच्यते । प्रातीतिकालिकोऽपि हि सर्पः पश्चात्तज्जायमानबाधविषयो भवतीत्यत्र कारणं हि प्रातीतिकालेऽपि सर्पस्य सर्पस्वरूपेणासत्त्वम् । सर्पस्य सत्ता हि रज्जुसत्तत्र नान्या ।

जगतो बाध

तथा मृत्सत्तैव घटसत्ता नान्या । नहि सत्ताद्वयं प्रतीयते । न वा घटकाले मृत्सत्ताया अभावो वक्तुं शक्यः । एवं मृदादिसत्तापि हि तत्कारणसत्तातो नातिरिक्ता भवति । तथा च प्रातीतिकालिकस्यापि घटादेर्बाधो युक्त एव । किं च रज्जुसर्पेभ्यस्ते प्रातीतिकालिकः सर्प एव बाध्यते न तु सर्पप्रतीतिर्बाध्यते । तस्याः सत्यत्वस्य त्वयैवोक्तत्वात् (श्रीभा० पृ० ५६ प० १२) । घटादिविषये तु न केवलं तत्त्वज्ञानोत्तरं घटादेर्बाध्यते किंतु घटादिप्रतीतिरपि बाध्यते । यतो यदप्रतीतिर्नाम घटाकारोऽन्तःकरणपरिणामः । तस्य च तादात्म्येन ब्रह्मस्वरूपमाप्तात्कारोत्तरमसत्त्वात् । तथा च यत्र केवलं विषयो बाध्यते तत्र तस्यापरमार्थत्वं चेन्न प्रतीत्या सह विषयो बाध्यते तत्र तस्य परमार्थत्वं सुतर्कं न म्यात् । किं चापरमार्थ

वस्तु किञ्चिदस्ति न वा । आद्यं दुर्वचम् । त्वन्मतेऽस्तित्वस्य परमार्थत्वव्याप्त-
त्वादपरमार्थत्वस्य क्वाप्यसंभवात् । द्वितीये 'अनाशी परमार्थश्च' (वि० पु०
२ । १४ । २४) इत्यादौ परमार्थशब्दोक्त्या किमधिकं कृतं स्यात् ।

मायावादिनां तु तृतीयः कल्पः । निर्विशेषं ब्रह्म परमार्थमन्यदपरमार्थमिति ।

यतस्तदेव परमार्थं यन्न कचिदपि कदाचिदपि
परमार्थत्वनिर्वचनम् निषिध्यते । 'अनुवर्तमानत्वात्सत्परमार्थ इति
सिद्धमेव' (श्रीभा० पृ० ३३ प० १६) इति

त्वयाप्युच्यत एव । सद्रूपेऽर्थे परमत्वं च निरवधिकातिशयवस्त्वम् । यत्सत्तायाः
कचिदपि कदाचिदपि न निषेधः । 'पटो न घटः, घटो न पटः' इत्येवं सर्वेषां
घटादीनां निषेधप्रतियोगिता दृश्यते । यस्य लेशतोऽपि न निषेधस्पर्शस्तदेव वस्तुतः
परमार्थशब्दभागिति तद्व्यतिरिक्तं सर्वं प्रतीयमानमपरमार्थमेव । तथाच व्यावर्त-
मानत्वमात्रमेवापरमार्थ्ये हेतुरिति सिद्धम् । एतेन 'न व्यावर्तमानत्वमात्रमपा-
रमार्थ्ये हेतुः' (श्रीभा० पृ० ३३ प० १६) इति परास्तम् । निषेधस्पर्शेनापि
परमत्वहानेर्दुर्वारत्वात् । निषिध्यमानस्यापि परमार्थत्वं वदता परमार्थशब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तमेव न ज्ञायते ।

यत्तु 'अनुभूतिसद्विशेषयोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद-
बाधितत्वाच्चानुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम्' (श्रीभा० पृ० ३३ प० १८) इत्युक्तं
तत्रोच्यते—अनुभूतिसद्विशेषयोर्विषयविषयिभावेन भेदो हि लौकिकप्रत्यक्षसि-

द्धोऽस्माभिरङ्गी कियत एव । या च लौकिकप्रत्यक्ष-
सदनुभूत्योरैक्यम् रूपानुभूतिः सैव सतीति नास्माभिरुच्यते ।

लौकिकप्रत्यक्षस्य काल्पनिकत्वात् । न हि रज्जु-
सर्पस्थले सर्प एव रज्जुः । किंतु तादृशसर्पाधिष्ठानं रज्जुः । तथा च सकललौकि-
कसविषयानुभूत्यधिष्ठानभूता या निर्विषयानुभूतिः सैव सती । किंच—'अनुभूति-
सद्विशेषयोर्विषयविषयिभावेन' इति वदताऽनुभूतिसत्सामान्ययोर्विषयविषयिभावः
स्वीक्रियते न वा । आद्ये सद्विशेषयोरिति विशेषपदोक्तिर्वैयर्थ्या स्यात् । द्वितीयेऽ-
नुभूतिसत्सामान्ययोर्विषयविषयिभावाभावे त्वन्मतानुसारेण सत्सामान्यस्या-
नुभूतिरूपत्वाभावे च सत्सामान्यस्य प्रमाणसिद्धत्वं न स्यात् । तदेव हि प्रमाण-
सिद्धं यत्प्रमाणविषयं स्वयं प्रमाणं वा । अथ सत्सामान्यस्याप्रमाणत्वमिष्टमेवेति
चेत्तथात्वं सद्विशेषयोरिति विशेषपदोक्तेर्वैयर्थ्यं तदवश्यमेव । किं चानुभूतिसत्सा-
मान्ययोर्विषयविषयिभावाभावे को हेतुः । प्रायशः सर्वं यस्त्वनुभूतिविषयभावं

भजते । एवं सत्यपि यतः सत्सामान्यमनुभूतिविषयभावं न भजतेऽतस्तत्र तस्य सत्सामान्यस्यानुभूत्या सहाभेद एव कारणमित्यनिच्छताप्यच्छमतिना स्वीकार्यम् । किं चेयं सद्भिषेपविषयानुभूतिः स्वयं सद्रूपाऽसद्रूपा वा । आद्येऽनुभूतिरेव सतीति स्वीकृतं स्यात् । अन्त्ये स्वयमसती कथं सद्भिषेपे प्रमाणभावं भजते ।

यत्तु 'विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनोऽनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वेऽपि न सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति । परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानु-

अनुभूतेः स्वप्रकाश-
त्वम्

मानज्ञानविषयत्वात् । स्वानुभवस्याप्यतीतस्याज्ञा-
सिपमिति व्यवहारदर्शनाच्च' (श्रीभा० पृ० ३४
प० १) इत्युक्तं तन्निष्फलम् । न हि मायावादिभिरलो-

कित्वाः सविषयानुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वनियम उच्यते येनैतत्त्वण्डनं युज्येत । तथा न तस्याः सविषयानुभूतेरनुभाव्यत्वाभावनियमः । किं तु सर्वाधिष्ठानभू-
ताया ब्रह्मशब्दवाच्याया निर्विषयानुभूतेर्न कदापि परप्रकाश्यत्वं न च कदाचि-
दप्यनुभाव्यत्वमित्येव । एतेन 'स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानु-
भाव्यत्वेनानुभूतित्वप्रसङ्गात्' (श्रीभा० पृ० ३४ प० ६) इत्याहुक्तमपास्तम् ।

यदपि 'अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि
प्रसज्यत एव' (श्रीभा० पृ० ३४ प० २०) इत्युक्तं तत्रानुभाव्यत्वाज्ञा-
नाविरोधित्वयोर्व्याप्तिर्न निश्चेतुं शक्यते । अनुकूलतर्काभावात् । दृष्टान्तथायुक्तः ।
धर्मिभूतं गगनकुसुममेव न ज्ञायते दूरे तद्धर्मभूतमज्ञानाविरोधित्वादि । यतोऽ-
ज्ञानाविरोधित्वमज्ञानकालेऽस्ति त्वमेव नान्यत् । तत्र कुसुमस्यैवास्तित्वं
नास्ति कुतस्तद्धर्मस्यास्तित्वं कुतस्तरां तज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

यदुक्तम् 'अनुभूतिप्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते यदुक्तम् ।
अनुभूत्येव ग्रहणात्' (श्रीभा० पृ० ३५ प० ३) इति, तत्राह—

नित्या सामान्यानुभूतिरेका निर्विषया च सा ।

सुप्ता नाहंभावप्रानं मुक्तौ नैव च संसृतिः ॥ ११ ॥

अनुभूतिप्रागभावस्य ग्राहकमनुभूतिसामान्यमनुभूतिविशेषो वा । नायः ।

अनुभूतिसामान्यम्वरूपव्याघातान् । त्रिचिद्विषय-

अनुभूतेर्न प्रागभाव

ग्राहिकाया अनुभूतेरनुभूतिविशेषत्वात् । न द्वितीयः ।

किमिदं प्रागभावाग्राहिका विशेषानुभूतिः स्वप्राग-

भावं दृष्ट्वाति सामान्यानुभूतिप्रागभावं वा । आद्य इष्टापात्तिः । न हि विशया-

नुभूतेरनित्यत्वे कथं विषदापः । अन्त्ये सामान्यानुभूतिप्रागभावग्राहिकेयं विशेषानुभूतिः सामान्यानुभूतिं विषयीकृत्यैव तत्प्रागभावं शृङ्खीयात् । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् । सामान्यानुभूतेर्ग्राह्यत्वे तु तस्याः सामान्यस्वरूपव्याघातः । ज्ञानविषयीभूताया अनुभूतेरनुभूतिविशेषत्वात् । किं चानुभूतिसामान्यस्य प्रागभाव एव नास्ति दूरे तद्ग्रहणम् । एतदुक्तं भवति—सर्वाधिष्ठानभूता निराश्रया निर्विषया ब्रह्मशब्दवाच्या याऽनुभूतिस्तदेवानुभूतिसामान्यम् । सामान्यस्य परा काष्ठा । यदपेक्षयाऽप्यतिसामान्यं किञ्चिदपि नास्ति । अत एव तत्र स्वगतसजातीयविजातीयभेदरूपस्त्रिविधोऽपि भेदो ज्ञातोऽज्ञातो वा वस्तुतो नास्ति । यतो भेदजनका विशेषाः । विशेषो हि सामान्यपूर्वक एव । सामान्यं तु विशेषस्य प्रागवस्था । यत्र लेशतोऽपि विशेषो नास्ति तत्र कथं त्रिविधोऽपि भेदोऽस्तित्वं लभेत । एतेनानुभूतिसामान्यस्य नानात्वं प्रत्युक्तम् । तस्य चानुभूतिसामान्यस्य प्रागभावोऽपि न वक्तुं शक्यते । कालतो मर्यादितस्यैव हि प्रागभावः । कालतो मर्यादा च विशेषस्यैव न सामान्यस्य । वस्तुकृतस्यैव देशकृतस्यैव च कालकृतस्यापि विशेषस्य सत्त्वात् । अनुभूतिसामान्ये च वस्तुविशेषरूपः काल एव नास्ति कुतः कालकृतो विशेषः कुतस्तरां तन्मूलकोऽनुभूतिप्रागभावः । अनुभूतिसामान्ये हि न द्यौर्नान्तरिक्षं न भूतलं न पातालं न सूर्यो न विद्युन् चन्द्रतारकं न तपो न उद्योतिर्न वायुर्न दिवसो न रातिर्न संध्ये न कालो न शरीरं नेन्द्रियं न प्राणो न मनो न रूपं न जातिर्न संक्रन्धो न समुद्रो न गिरयो न ज्ञातृत्वं न ज्ञेयत्वं न धर्मो न धर्मो न कोऽपि विशेषः । न तदनुभूतिसामान्यं कस्यचिद्ग्राह्यं नापि कस्यचिद्ग्राहकम् । नन्वेवं सर्वविशेषाणामभावे ‘अनुभूतिसामान्यम्’ इत्यपि व्यवहारो न स्यात् । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वादिति चेत्सत्यमेतत् । निरूपकैस्तद्वस्तु केनचिच्छब्देन प्रदर्शनीयमित्येतावत्तथा व्यवहारो न तु तत्राभिनिवेष्टव्यम् । तथा चानुभूतिसामान्येन कथं स्वप्रागभावः स्वानित्यत्वं स्वानानात्वादिकं वा प्रकाशयेत् । अप्रकाशितं च नास्त्येव । अस्तित्वे प्रमाणाभावात् । अयं तेनानुभूतिसामान्येन स्रानित्यत्वं स्वैकत्वं स्वप्रकाशत्वादिकं चापि न प्रकाशयेत्ति चेदिष्टमेवैतत्संगृहीतम् । न त्रैतायता तस्यानुभूतिसामान्यस्यानित्यत्वादिकं किमपि शङ्कनीयम् । संविन्नित्येत्यस्य ‘नानित्या’ इत्येव तात्पर्यम् । एवं संविदेका स्वप्रकाशेत्यस्य नानात्वाभावे परप्रकाशस्त्वाभावे च तात्पर्यं बोध्यमिति । एतेन ‘योग्यानुपलब्ध्यैव प्रागभावः समर्थितः’ (श्रीभा० पृ० ३५ प० २३) इति निगमम् । अनुपलब्धिप्रमाणस्य गगानुजोर्गनङ्गीकाराच्च । तस्य

प्रत्यक्षेऽन्तर्भूतत्वेऽपि चार्तमानकालिकविषयाभावेन प्रत्यक्षस्यात्रापवृत्तेः । यत्तु 'किं च प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत्तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयद्दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते । तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतं चेत्तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयत इति नित्यः स्यात्' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १) इत्युक्तं तन्निष्फलम् । सविषयाणामनुभूतिविशेषाणां कालपरिच्छिन्नत्वेऽपि बाधकाभावात् । किं चाग्रे 'क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणां संकुञ्चितस्वरूपं ज्ञानं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते । तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम् । इममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते' (श्रीभा० पृ० ४५ प० १७) इति स्वयमेव ज्ञानस्य नित्यत्वं प्रतिपादितमिति पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधः ।

यत्तु 'न च निर्विषया संवित्काचिदस्ति । अनुपलब्धेः । विषयमराशन-स्वभावतयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता समर्थिता' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १०) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । विशेषा हि सामान्यपूर्वका एवेति नियमस्य लोकाप्रसिद्धस्यानुपदमेवोक्तस्यानपलपनीयत्वात् । स्वयंप्रकाशत्वतात्पर्यस्योक्तत्वाच्च ।

यदपि 'स्वापमदमूर्त्तासु सर्वविषयगूण्या केवलैव संवित्परिस्फुरतीति न वान्यम् । योग्यानुपलब्धिपराकृतत्वात् । तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात् । न च तदस्ति' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १५) इत्युक्तं तदसंगतम् । स्वयं निर्विषयाया अग्न्याः संविदः संविदन्तर-

केनलाया समिद
स्वरणम्

विषयत्वाभावेन हि तदनुपलब्धिर्न तु तस्या अभावात् । न हि पिशाचस्य श्रुत्यक्षाविषयस्यानुपलब्धा-
वपि तस्य योग्यानुपलब्धिपराकृतत्वं मन्यन्ते ।
योग्यपदस्य होतृकृत्यम् । तदुक्तं भाषापरिच्छेदे-

‘अस्ति चेदुपलब्धेतेत्येव यत्र प्रसज्यते ।

सा योग्यनुपलब्धिः स्यादभानज्ञानकारणम्' (भा० प० ६२) इति ।

निर्विषयायाः संविदः संविदन्तरविषयत्वाभावेन 'अस्ति चेदुपलभ्येत' इत्येवं प्रसक्त्यभावात् । इयं चानुभूतिर्नानुभूता भवति । अनुभूत्यन्तरविषयत्वाभावात् । तथा च मायावादिभिरस्वीकृतमस्यामनुभूतावनुभूतान्वं दृष्टादारोप्य 'तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात्' इति प्रबोधसमयेऽनुसंधानापादनं कथं संगतिं लभेत । किं चाग्न्या अनुभूतेर्निर्विषयत्वाच्च संस्कारजनस्त्वम् । अनुभूतिर्हि स्वाश्रये म्यविषयसंभारां

जनयति । न ह्यस्या अनुभूतेराश्रयस्तदानीं कोऽपि भाति, नापि विषयः । तत्क-
थमियं संस्कारं जनयेत् । एतेन 'अस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति'
(श्रीभा० पृ० ३६ प० २०) इति प्रत्युक्तम् । अस्मरणनियमस्य संस्कारा-
भावमूलकत्वात् । सविषयज्ञानेष्वपि न सर्वेषां संस्कारजनकत्वनियमः । पथि
गच्छतोदासीनतया दृष्टेषु गृहवृक्षक्षेत्रारामादिषु सर्वेषां स्मरणनियमादर्शनात् ।

यच्च 'न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः । सुप्तोत्थितस्येयन्तं कालं
न किञ्चिदहमज्ञासिपमिति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धेः' (श्रीभा० पृ० ३७ प० १)
इत्युक्तं तन्न सन्न्यक् । सौप्तिकज्ञानस्य सविषयत्वाभावेन तादृशप्रत्यवमर्शोप-
पत्तेः । नवो ज्ञाप्तात्पर्यान्वयेऽपि तत्कर्मणि निषेधपर्यवसानम् । यथा वनं गच्छति

देवदत्ते देवदत्तो न ग्रामं गत इत्यत्र तद्वत् । किं
सुप्ती नाहंभावः च सौप्तिकज्ञाने विषयस्येवाश्रयस्याप्यहमर्थस्य प्राप्ति-
भानं नास्ति । अतोऽपि तादृशप्रत्यवमर्शोपपत्तिः ।

ननु 'अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य चानुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वं न संभ-
वति' (श्रीभा० पृ० ३७ प० ४) इत्युक्तमिति चेद्भ्रान्तोऽसि । अनुभूतिर्हि स्वाश्रये
स्वविषयसंस्कारं जनयित्वैव स्मरणहेतुर्भवति । तथा चानुभूतिर्यस्यार्थान्तरस्यान-
नुभवे यस्य चार्थान्तरस्याभावे सति संस्कारजनन एवासमर्था तादृशार्थान्तर-
स्याननुभवस्तादृशार्थान्तराभावश्चास्मरणहेतुर्भवत्येव । विषयाननुभव आश्रया-
भावे चानुभूतिः कस्य संस्कारं क्व जनयेत् । किं च 'न किञ्चिद्वेदिपम्' इत्या-
कारको ज्ञानप्रत्यवमर्शाभावः सौप्तिकानुभवाभावसाधकत्वेनाभिप्रेत उत 'न किञ्चि-
द्वेदिपम्' इत्याकारको ज्ञानाभावप्रत्यवमर्शस्तत्साधकत्वेनाभिप्रेतः । आद्ये
'प्रबोधसमयेऽनुसंधानं नास्ति' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १७) इत्युक्तमेव पुन-
रुक्तं स्यात् । तथा च न केवलमिति ग्रन्थासंगतिः । द्वितीये ज्ञानाभावस्य प्रत्यव-
मर्शश्चेत्सुपुप्तौ ज्ञानाभावोऽनुभूयत एव । प्रत्यवमर्शो हि स्मरणम् । तच्चानुभूत-
स्यैव । ज्ञानाभावः सुपुप्तावनुभूतश्चेत्सुपुप्तावनुभवः सिध्यतीति प्रत्युत तत्रैव
बाधकम् । सोऽयं घट्टकुटीयभातन्यायः ।

निर्विषयानुभूतेरुत्पत्त्यभावादन्येऽपि विकारा न भवन्ति । विकारान्तराणामुत्प-

त्तिव्याप्तत्वेनोत्पत्त्यभावेऽसंभवात् । यच्च 'प्रागभावे
अनुभूतेर्नित्यत्वम् व्यभिचारात्' (श्रीभा० पृ० ३७ प० १६)

इत्युक्तं तन्न । प्रागभावविनाशस्य विकारत्वाभा-
वात् । अवस्थान्तरापत्तिर्हि विकारः । न चाभावस्यावस्थान्तरं संभवति । किं च

सत्कार्यवादे कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि कारणरूपेण सत्त्वात्मागभाव एव दुर्वचः ।
 कुतस्तत्र व्यभिचारः । सत्कार्यवादश्च रामानुजीयरपि स्वीकृत एव ।
 यत्तु ' भावरूपा मायावाद्यभिमतताऽविद्याऽनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञा-
 नोदयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यम् ' (श्रीभा० पृ० ३७ प० १८)
 इत्युक्तं तदसंगतम् । तथा हि सामान्यानुभूतिरूपं ब्रह्म निर्विशेषम् ।
 तच्छक्तिरविद्यापदवाच्या । सा च न ततो भिन्ना । भेदस्य विशेषमूलरुत्वात् ।
 अत एव ब्रह्मरूपा सा शक्तिर्नित्यैव । तादृशशक्तिपरिणामस्त्वव्यक्तादिः ।
 स च कर्ममूलकः । तादृशशक्तिपरिणामस्य कर्मणश्च मिथः कार्यकारणभावेऽपि
 नान्योन्याश्रयदोष आपादनीयः । तयोर्द्वयोरपि बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादि-
 त्वात् । बीजाङ्कुरयोर्द्वयोरुत्पत्तौ सत्यामप्युत्पत्तौ प्राथम्यं कस्येति नावधार्यते ।
 अतोऽगत्या प्रवाहानादित्वं स्वीकार्यम् । प्रवाहानादित्वं च नोत्पत्त्यभावः ।
 किंतूत्पत्तिकालानवधारणम् । उत्पत्तिकालानवधारणं च द्विविधम् । क्वचित्काल-
 लसत्त्वेऽपि तदज्ञानात् । क्वचिच्च कालाभावादेव तदज्ञानात् । आद्यं बीजाङ्कुर-
 विषये । अव्यक्तादियौ ब्रह्मशक्तिपरिणामस्तद्विषये द्वितीयम् । अव्यक्तमहदहं-
 कारोत्पत्त्यनन्तरमेव दिक्कालादिविशेषवस्तुत्पत्तेः । मोक्षावस्थायामपि नित्या
 ब्रह्मरूपा शक्तिरस्त्येव । अव्यक्तादिस्तत्परिणामो विनश्यति । मोक्षावस्थायाम्
 योऽविद्यानाश उच्यते तत्राविद्यापदेनाव्यक्तादिः शक्तिपरिणामो गृह्यते । तत्त्व-
 ज्ञानेन जायमानोऽव्यक्तादिपरिणामविनाशश्च तादृशपरिणामाभावरूपः । अभानं
 च क्वचिद्वस्तुन एवासत्त्वात् क्वचिद्वस्तुसत्त्वेऽपि तदभानात् । क्वचिच्च वस्तुभावेऽपि
 मिथ्यात्वेन भानात् । भानमपि मिथ्यात्वेन जायमानमभानमेव । आद्यं यथा
 रज्जुयाथात्म्यज्ञानोत्तरं सर्पस्याभानम् । द्वितीयं यथा सुषुप्तौ घटादेरभानम् ।
 तृतीयं यथाऽऽदर्शे स्वमुखभानम् । अव्यक्तादेर्ब्रह्मशक्तिपरिणामस्याभानं च
 जीवन्मुक्तावादर्शे स्वमुखभानवदेव । विदेहमुक्तौ तु सुषुप्तौ घटादेरभानवत् । इत्थं
 सिद्धान्तस्थितौ सत्यां ' यदनुत्पन्नं तदविनाशि ' इति व्याप्तेरविश्रयां व्यभि-
 चारापादनं तत्राविद्यापदेन ब्रह्मशक्तिरभिप्रेयत उत तत्परिणामोऽव्यक्तादिरभि-
 प्रेयते । आद्ये सा नान्तवती । अन्त्ये सा नानुत्पन्ना । ततः कथमत्र व्यभिचारः
 पदमादधीत ।

यत्तु ' यदप्यनुभूतिरजत्वात्स्वस्मिन्निभावं न सहति इति तदपि नोपपद्यते ।
 अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात् । अनादित्वेन चाभ्युपगताया
 अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावस्थाश्रयणीयत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ३८ प०

१) इत्युक्तं तत्सर्वं दत्तोत्तरम् (पृ० ८२) । यथ 'स्वसच्चयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम् । स्वयंप्रकाशता तु स्वसच्चयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता । प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम् । सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम् । एकत्वमेकसंख्यावच्छेदः' (श्रीभा० पृ० ३८ प० १२) इतिग्रन्थेन संवेदनस्य, स्वयंप्रकाशतायाः, प्रकाशस्य, नित्यत्वस्य, एषत्तस्य च स्वरूपभेद उक्तः स विशेषावस्थायां न तु तन्मूलभूतसामान्यस्वरूपे । न हि घटशरावोदञ्चनादिभेदो मृदवस्थायां दर्शयितुं शक्यते ।

यत्तु 'संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वादिमित्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत्' (श्रीभा० पृ० ३८ प० १८) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अभावस्य धर्मरूपत्वाभावात् । धर्मो हि धर्म्यपेक्षया सूक्ष्मं धर्मिणः सामान्यावस्थं सविदो निर्विशेषः रूपम् । अत एवाकाशादिविशेषापेक्षया सूक्ष्मेभ्यस्तत्सामान्यावस्थेभ्यः शब्दतन्मात्रादिभ्यः सकाशादाकाशादिविशेषाणामुत्पत्तिरुक्ता सांख्यशास्त्रे । इतरैः प्रायस्तथाङ्गीकृता च । तथा च कथमभावरूपो धर्म इत्युच्यते । किंच 'संविदि जडत्वादयो ज्ञेयधर्मा न सन्ति' इति वाक्येन न भावरूपः कश्चन धर्मो रिधीयते नाप्यभावरूपः । किं तु जडत्वादयो धर्माः केवलं निषिध्यन्त इत्येव एव तद्वाक्यार्थः । 'घटो नास्ति घटाभावोऽस्ति' अनयोर्वाक्ययोरर्थभेदः प्रसिद्ध एव । पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः । घटो नास्तीत्यत्र घटस्यास्त्यर्थेऽन्वयः । तस्य च नवर्थेन संबन्धः । घटाभावोऽस्तीत्यत्र तु घटस्याभावेऽन्वयः । तस्य चास्त्यर्थे । एवं संसर्गभेदे वाच्यवृत्त्या वाक्यार्थभेदोऽवर्जनीय एव । लक्षणा तु बाधसत्त्व एवेति न लक्षणाप्यत्र वाक्यार्थेऽर्थं शङ्कनीयम् । अत एव 'त्वं नासि' 'त्वदभावोऽस्ति' इत्यत्र पुरुषव्यवस्था, 'घटा न सन्ति घटाभावोऽस्ति' इत्यत्र वचनव्यवस्था च संगच्छते । अत एव च विधिवाक्यान्निषेधवाक्यं पार्थक्येन गणयन्ति वाक्यार्थभिदः । किं चासमस्तनवः क्रियान्वय एव साधुत्वमिति वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धम् । तथा चाहुः—

सबोधनान्त, वृत्तबोर्मा, कारक, प्रथमो वति ।

धातुसबधधिकारनिष्पन्नमसमस्तनव् ॥

तथा यस्य च भावेन पटो चेयुदित द्वयम् ।

साधुप्रगष्टकस्यास्य क्रियैवान्वयार्थताम् । (१० भू० का० १६-१७) इति ।

तथा च कथं घटो नास्तीत्यत्र घटाभावप्रतीतिः । एतेन

‘न वेद्य निश्चित्यर्थं स्यादिति यद्यागुदीरितम् ।

तेनापि सार्धत किञ्चित्प्रतिदोऽस्ति न वा त्वया ।

अस्ति चेत्पक्षपातः स्यान्चेत्ते निष्कटं श्रमः’ ॥ (सं०सि० ३०९, १)

इति सिद्धिप्रयोक्तृमपास्तम् ।

यत्तु ‘संवित्सिद्ध्यति वा न वा । सिद्ध्यति चेत्सधर्मता रयान्नो चेत्तुच्छता गगनकुसुमादिवत् । सिद्धिरेव संविदिति चेत्कस्य कं प्रतीतिं वक्तव्यम् । यदि न कस्यचित् कंचित्प्रति सा तर्हि न सिद्धिः’ (श्रीभा० पृ० ३९ प० १) इत्युक्तं तत्रोच्यते—या च सिद्धिः कस्यचित्कंचित्प्रत्येव वक्तुं शक्यते स व्यवहारानुगुणः सिद्धिविशेषः । यच्च सर्वेषां सिद्धिविशेषाणां मूलभूतं प्राणमदं च सिद्धिसामान्यं सर्वं संवित् । न तस्या आश्रयापेक्षा । नापि निरूपकापेक्षा । सामान्या संविदेवात्मा । न त्वात्मधर्मः संवित् । आधाराधेयभावस्यापि विशेषावस्थायामेव सत्त्वेन सामान्यावस्थायां धर्मधर्मिभावस्य वस्तुपन्नस्यत्वात् । विशेषाणां च सामान्यपूर्वकत्वनियमेनोक्तसामान्यरूपमवस्थाश्रयितव्यमनपलपनीयमेवेति प्रागुक्तं (पृ० ६९) न विस्मर्तव्यम् । एवं च ‘अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति’ (श्रीभा० पृ० ३९ प० ९) इत्यादिना ग्रन्थेनानुभूतेरात्मधर्मत्वादि यदुक्तं तत्सर्वं विशेषावस्थायामस्तु नाम न तु सामान्यावस्थायामिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

संवित्सामान्यमेवात्मा नाहमर्थः स ईरितः ।

अहंभावः कल्पितः स्यान्मोक्षेऽहंभीः सुखं च न ॥ १२ ॥

यत्तु ‘संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न संभवति’ (श्रीभा० पृ० ४० प० ४) इत्युक्तं तत्र । प्रागुक्तं (पृ० ८२) रीत्या निर्विषयाया निराश्रयायाः सामान्यानुभूतेरवश्यं स्वीकार्यत्वात् । किं च कैयं सामान्यानुभूत्यभावासाधिकाऽनुपलब्धिः । प्रत्यक्षज्ञानाभावात्तत्परशरीरगतानां जीवानामप्रत्यक्षत्वेनासत्त्वापत्तिः । अयं नेयमत्यन्तानुपलब्धिः । शरीरचेष्टयाऽनुमानेन तत्र जीवोपलब्धेरिति चेदत्रापि विशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वानियमेनानुमानप्रमाणं कुतस्ते बुद्ध्यारूढं न भवति । या च निर्विषया निराश्रयानुभूतिः सर्वं सर्वेषु लोकेष्वहं जानामीत्यादिप्रत्ययेऽनुवर्तते । ज्ञानसामान्यमनुवर्तते । आश्रयविशेषो विषयविशेषश्च कल्पित एव ।

आमनो ज्ञानरसः । तथा च ज्ञानाश्रयत्वेन भानोऽहमर्थोऽपि कल्पित एवेति न स आत्मा । किं तु निराश्रयो निर्वि-

पयश्चिद्रूप एवात्मा । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । सामान्यं हि विशेषान् व्याप्नोति । यथा घटशरावादीन्मृत्तिका व्याप्नोति । अतः सर्वापेक्षया यत्सामान्यं तदेव परमार्थत आत्मस्वरूपम् । अथ को विशेषः किं च सामान्यमिति चेदुच्यते—
 परमाणवः सामान्यम् । द्रवणुकादयो विशेषाः । रूपरसादयो गुणाः सामान्यम् । गुणी विशेषः । एवमितरत्रापि धर्माः सामान्यं धर्मा विशेषः । सूक्ष्मं सामान्यं स्थूलं विशेषः । आन्तरोऽर्थः सामान्यं बाह्योऽर्थो विशेषः । निराकारं ज्ञानमात्रं सामान्यम् । कल्पितेनाकारेण युक्तं साकारं ज्ञानं विशेषः ।

‘अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्’

इत्युक्तेः । तथा च सर्वापेक्षया यत्सामान्यं स एवात्मा । तथा हि—मृत्तिकारा घटशरावादयो विशेषाः । मृत्तिका सामान्यमिति हि प्रसिद्धमेव । एवं मृदादिषु परमाणवः सामान्यम् । सूक्ष्मत्वात् । परमाणुष्वपि पृथिवीपरमाण्वपेक्षया जलपरमाणवः सामान्यम् । सूक्ष्मतरत्वात् । महाभूतेषु चात्यन्तसूक्ष्मत्वादाकाशं सामान्यम् । आकाशादिमहाभूतापेक्षया तद्गुणाः शब्दस्पर्शादयः सामान्यम् । शब्दतन्मात्रादीनामाकाशाद्यपेक्षयापि सूक्ष्मत्वात् । एवं सकलधर्म्यपेक्षया तद्धर्माः सामान्यम् । तेष्वपि पञ्चमहाभूतेषु तद्धर्मेषु च बाह्यार्थपेक्षयाऽऽन्तरार्थाः सामान्यम् । आन्तरार्थाश्च बुद्धौ कल्पिता इति ज्ञानविशेषा एव ते । तदपेक्षया यज्ज्ञानसामान्यं यदीदृशं तादृशमिति वक्तुं न शक्यते स आत्मा । यत्र धर्मधर्मिभावोऽपि नैव भासते । अत एव निर्विशेषचिन्मात्र आत्मेत्युक्तम् । स एव च सर्वान्बौद्धान्धर्मान्, तद्वारा धर्मिणः, आन्तरद्वारा च बाह्यार्थान्, तेष्वपि सूक्ष्मद्वारा स्थूलान्, तत्रापि च मृत्तिकादिद्वारा घटादींश्च सर्वान् व्याप्नोति । सामान्यस्य च विशेषकारणत्वेनात्मनः सर्वकारणत्वात् ‘जन्माद्यस्य यतः’ (ब्र० सू० १ । १ । २) इति तल्लक्षणं सिद्धम् । बाह्यार्थस्य चान्तरार्थमूलकत्वात्कार्यं च कारणसजातीयत्वकल्पनस्यैवाचित्यात्कारणीभूतस्यान्तरार्थस्येव बाह्यार्थस्य सकलजगतः कल्पितत्वमेव युक्तमित्यपरमार्थत्वं च सिद्धम् । एवं च ज्ञानसामान्यमात्मेति स्थितम् । आश्रयोपाधिका विषयोपाधिकाश्च ये ज्ञानविशेषास्ते सर्वे कल्पिता एवेत्याश्रयो विषयश्च युष्मदर्थ एव । धीविशेषसिद्धो युष्मदर्थ इत्येव वस्तुतो युष्मदर्थस्य लक्षणम् । नायं युष्मदर्थो व्यावहारिकयुष्मदर्थवदस्मदर्थसापेक्षः । तदाग्रे तु विशेषावस्थोन्मुखं धीसामान्यमेवास्मदर्थ इत्युच्यताम् । व्यावहारिकोऽस्मदर्थस्त्वहंप्रत्ययसिद्धो युष्मदर्थश्च युष्मत्प्रत्ययसिद्ध इत्यत्र न विवादः । किं तु व्यावहारिकस्यास्मदर्थस्यापि ‘धीविशेषसिद्धो युष्मदर्थः’ इत्येवं युष्म-

दर्थलक्षणाक्रान्तत्वमस्त्येवेति ' अहं जानामीति सिद्ध्यग्रहमर्थश्चिन्मात्रातिरेकी
युष्मदर्थ एव ' इति मायावायुक्तिनिर्वाधैव । एतेन ' अहं जानामीति सिद्धो
ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वग्येतिव-

अहमर्थो नाम्न द्वाराहवार्थम् ' (श्रीभा० पृ० ४१५०८) इत्यपा-
स्तम् । उक्ताभिप्रायाज्ञानात् । व्यावहारिकस्य

चाहं जानामीति धीविशेषसिद्धस्याहमर्थस्य न वस्तुत आत्मत्वम् । तस्य स्वावि-
शेषव्यापित्वेऽपि स्वसामान्याव्यापित्वेन सर्वव्यापित्वाभावात् । अत एव तस्य न
भूत्यस्तृत्वम् । प्रति अश्नतीति प्रत्यक् सर्वव्यापीत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दात्मशब्द-
पर्याय एव । स्यावरजङ्गमेषु सकलवस्तुत्वात्मन्याहः सत्त्वेऽपि ब्रह्मादिस्थावरास्तेषु
शरीरेषु चित्प्रतिबिम्बभूतजीवरूपेण व्याप्तिरनुभवपथमारोहतीत्यतो लोके जीवः
प्रत्यक्षशब्देनात्मशब्देन च व्यवहियते । स च जीवो ज्ञानव्यञ्जकाहंकारसंनिध्या-
स्त्वयमात्मानमहंभावापन्नं मत्वा ज्ञानारं मन्यते । तेनाहं जानामीति धर्मधर्मितया
जायमाना व्यावहारिकी धीविशेषरूपा प्रत्यक्षप्रतीतिर्न विरुध्यते । एवं च

‘ अहमर्थो न चैवात्मा अन्यक्व चापि तस्य न ’ इति सिद्धम् ।

अव्यक्तपरिणामविशेषस्याहंकारस्याहंकारत्वमप्यत एवोपपद्यते । यतोऽय-

महंकारः स्वसंनिध्याद्वस्तुतोऽहंभावानापन्नमपि
जीवमहंभावापन्नं भासयति । अहंकारशब्दस्य
अहंकारस्वरूपम्
ह्यभूततद्भावेऽर्थेऽप्यप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्भवतापि

मदंशितैव (श्रीभा० पृ० ५३ प० ११) । अहंकारो हि मदत्तत्त्वस्य साक्षात्प-
रिणामः । महत्तत्त्वं हि बुद्धिरूपम् । अहंतेदंते च बुद्धिविशेषौ । अतः स्वभावात्
एवायमहंभावापन्नोऽहंकारः स्वसंनिध्याद्वस्तुतोऽहंभावानापन्नमपि जीवमहंभावा-
पन्नं करोतीति युक्तम् । अयं ' वस्तुतोऽहंभावापन्नो जीवः । वस्तुतोऽहंभावाना-
पन्नश्च देहादिः । अव्यक्तपरिणामविशेषश्चाहंकारो देहादिकमहंभावापन्नजीवसंनि-
ध्यादहंभावापन्नं करोति ' इति चेदव्यक्तपरिणामविशेषस्याहंकारस्याहंभावोऽ-
स्ति वा नवा । नास्ति चेत्तोऽव्यक्तपरिणामविशेषः कथं स्वस्मिन्नसन्तमहंभाव
जीवनिष्ठं देहादौ प्रदर्शयेत् । न हि हरिद्रा स्वस्मिन्नसन्तं रत्तिमानं जपावुमुमस्यं
जपावुमुमसंनिहितेऽपि स्फटिने प्रदर्शयितुं प्रभवति । अस्तिचेत्तोऽहंभावः स्वाभा-
विको नैमित्तिको वा । आग्ने नैव जीवे देहादौ चाहंभावोपपत्तौ निमित्तिकेन
जीवनिष्ठेनाहंभावेन । जीवेऽव्यक्तपरिणामविशेषाहंकारे चैवुभयत्रापि स्वाभावि-
काहंभावरूपत्वेन गौणम् । किं च तथासति देहादौ मानि यादिनिमित्तयत्तादृश्य-

मानोऽहंभावो वस्तुतोऽव्यक्तपरिणामविशेषनिष्ठ एव न जीवनिष्ठ इत्यत्र नियाम-
काभावः । तथात्वे तु जीवोऽप्यहंकारपदवाच्यः स्यात् । तच्च तवाप्यनिष्ठम् । इष्टत्वे
तु मोक्षेऽहंकारविलयस्य त्वत्संमतत्वेन जीवविलयापत्तेः । नैमित्तिकश्चेत्सोऽहंभावो
जीवसांनिध्यादिति वक्तव्यम् । तादृशनैमित्तिकाहंभावविशिष्टोऽव्यक्तपरिणामवि-
शेषो यद्देहादावहंभावं प्रदर्शयति तत्किं वास्तविकाहंभावाश्रयजीवसांनिध्ये तदसां-
निध्ये वा । आद्ये जीवनिष्ठ एव देहादावहंभावः प्रदृश्येत किं मध्ये गडुभूतेनाव्यक्त
परिणामविशेषेण । अन्त्ये स्वस्मिन्नेवाविद्यमानमहंभावं कथं देहादां प्रत्याययितुं
प्रभवेत् । अहंकारपदवाच्यत्वानुपपत्तिश्च । किं च जीवासांनिध्येऽहंकारस्यापि न
स्थितिः । प्रेतीभूते देहेऽहंकारादर्शनात् । किं चास्मिन्नापि पक्षे जीवोऽहंकारपदवाच्यः
स्यादिति प्रागुक्तदोषस्तदवस्थ एव । किंच जीवनिष्ठोऽहंभावः कस्मिंश्चिदेवाव्यक्तप-
रिणामविशेषे प्रतीयते न सर्वेष्वित्यत्र नियामकाभावः । तस्मादिदं भाववदहंभावोऽपि
बुद्ध्यैव कल्पित इति वस्तुतोऽव्यक्तपरिणामविशेषनिष्ठ एव सोऽङ्गीकर्तव्यः ।
तादृशाहंभावाश्रयोऽव्यक्तपरिणामविशेष एवाहंकारः । स एव च देहादाविव
जीवेऽप्यहंभावं प्रदर्शयति । युक्तं चैतत् । महत्त्वं ह्यव्यक्तपरिणामः । महत्त्वं
च बुद्धिः । अहंतेदंते च बुद्धिविशेषभूते इति न जीवात्मनि वास्तविकाहं-
भावो युक्तः ।

मोक्षावस्थायां चाहं जानामीत्यपि प्रतीतिर्न भवत्येव । तादृशप्रतीतिः

प्रतीतिविशेषत्वेन कल्पितत्वात् । किं चाहं

मोक्षे नाहंभावं

जानामीति प्रतीतिर्धर्मधर्मिभारसापेक्षा । मोक्षे तु

धर्मधर्मिभावोऽपि नास्त्येव । यतो धर्मधर्मिभावे

स्वगतो भेदो भासते । भेदस्य च भयजनकत्वव्याप्यत्वनियमः प्रसिद्ध एव । भयं
च तारतम्येन कचिन्महत्कचिन्मध्यमं कचिन्न्यूनं कचिन्न्यूनतरं कचिदुद्भूतं कचि-
दनुद्भूतमित्यन्यत् । परं तु भेदस्थले भयलेशोऽपि नास्तीति दुर्बचम् । यतः पुत्रा-
दपि भयं दृश्यते । स्वशरीरस्थादपि दन्तनखादेः समाशाद्वयमनुभूयते । स्वश-
ब्दादपि च भयं दृश्यते । यथा 'नगाभिनिविष्टस्य मम मुखात्के शब्दा निर्ग-
च्छन्तीति न जाने । अतस्तत्र गमनमेव न युक्तम्' इति हि लोके प्रतीतिः । 'द्विती-
याहं भयं भवति' इत्युक्तिश्चात एव संगच्छते । मोक्षावस्थायां तु 'अभयं वै जनक-
प्राप्तोऽसि' (वृ० ४ । २ । ४) इति श्रुतिर्भयगन्धोऽपि नास्तीति दर्शयति ।
तस्मात्तत्र धर्मधर्मिभावो वक्तुमशक्यः । अत एव तत्र ज्ञाननृपेयभावो विषयविष-
यिभावाश्च न । नन्वेवं तत्र सुखानुभयोऽपि न स्यात् । तत्प्रतीतिः ह्यनुभूत्यनुभ-
वित्रोर्धर्मधर्मिभारः, सुखानुभवित्रोर्द्रव्यज्ञानृपाश्च, सुखानुभूत्याविषयविषयिभावाश्च

विद्यत इति चेत्सत्यमेतत् । किं तर्हि तत्र सुखलेशोऽपि नास्ति । को ब्रूतेऽस्तीति । मोक्षावस्थाया निरतिशयोत्कर्षे किं निमित्तमिति चेद्दुःखात्यन्ताभाव इति गृहाण । तत्र सुखोक्तिस्तु 'भारापगमे सुखी संवृचोऽहमितिवद्दुःखाभावे सुखमुपचर्यते' इत्यभिप्रायेण बोध्या । मोक्षार्थं प्रवृत्तिस्तु दुःखनिवृत्त्यर्थेव । एतेन

निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दमाह स्वराट् ।

भवेयमिति मोक्षार्थं श्रवणादौ प्रवर्तते ॥

इत्यपास्तम् । मुमुक्षोर्नियमेन तादृक्संकल्पस्यादर्शनात् । क्वचित्ताथा संकल्पो दृश्यत इत्याग्रे तु दुःखात्यन्ताभावस्योपचारिकसुखत्वेन तत्रानन्तानन्दभ्रान्त्या स योजनीयः ।

नन्वेवमपि प्रागुक्तरीत्या मोक्षेऽहमर्थानुवृत्त्यभावेन 'अहमनन्तानन्दभावभवेयम्' इति संकल्पः कथमुपपद्यत इति चेद्भ्रान्तोऽसि । ईदृशसंकल्पोपपादनाय संकल्पकालेऽहत्वेन प्रतीतस्य वस्तुनो मोक्षकाले सत्त्वमेव केवलमपेक्ष्यते न तु मोक्षकालेऽहत्वेन प्रतीत्यपेक्षा । प्रतीतेरेव नापेक्षा किमुताहत्वेन । तथा च संकल्पकाले प्रतीतस्याहमर्थस्य मोक्षावस्थायापनुवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः । 'अहमनन्तानन्दभावभवेयम्' इत्येव संकल्पः । न तु 'तदानीमहं तथाविधमात्मानमनन्तानन्दभावत्वेनानुसंदध्याम्' इति । लोकेऽपि निद्रातः प्राक् 'अहं निद्रासुखमनुभवेयम्' इति क्वचित्संकल्पो दृश्यते । परं तु तत्रापि सुषुप्तिशाले 'अहमिदानीं सुखमनुभवामि' इत्यनुसंधानं न दृश्यते । एवं च मोक्षे नाहमर्थानुवृत्तिः । प्रागुक्तरीत्या मोक्षे भेदस्य कथमप्यभावेन धर्मधर्मिभारस्य वक्तुमशक्यतयाऽहमर्थानुवृत्तेर्दुरपपादत्वाच्च । तथा च दुःखात्यन्ताभावार्थेव मोक्षे प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ।

लोकेऽपि पञ्जरस्थाः शुभादयो योग्यकाले स्वाद्वर्गं भक्षयन्तोऽपि वने कस्मि-

न्नपि काले स्निमपि फलं प्राप्स्यतीति संभावना-

मोक्षशब्दार्थं

मात्रेण पञ्जरान्मोक्षमिच्छन्ति तत्र वन्धदुःखनिवृ-

त्त्यर्थमेव प्रयत्नो दृश्यते । ईदृशी च मोक्षावस्था

मुञ्च्य मोक्षेण इति धात्वर्थानुगुणैव । मोक्षो हि मुक्तिः । सा च कस्मादप्यपसर-

णरूपा । न तु तत्र कस्याचेदन्यस्य प्राप्तिः । किं च वन्धमोक्षयोः परस्परप्रति-

द्वन्द्विभूतत्वेन तादृश एव मोक्षपदार्थो वक्तव्यो यो वन्धप्रतिद्वन्द्विभूतः । वन्धश्च

दुःखनियत इति दुःखविरोधिभूतदुःखात्यन्ताभावानियतो मोक्षः । न हि सुखं

दुःखविरोधि । सुखदुःखयोः सामानाधिकरण्यदर्शनान् । अत एव वैशेषिकैः

सुखदुःखयोर्द्वयोरपि गुणत्वेन पृथङ्निर्देशः कृतः । अन्यथा तमसस्तेजोऽभाव-
रूपत्वमिव सुखस्य दुःखाभावरूपत्वं दुःखस्य वा सुखाभावरूपत्वं तैः कल्पितं
स्यात् । दुःखात्यन्ताभावश्च लेशतोऽपि दुःखसत्त्वे न संभवतीति स एव दुःख-
विरोधी । तस्मादर्थस्वाभाव्यादपि दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः सिध्यति । दुःख-
निवृत्तिश्चानुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्यतिः । रामानुजैरपि तथैव
व्याख्यातम् (श्रीभा० पृ० १२९ प० ५) । अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरह-
श्चानुकूलस्य प्रतिकूलस्य च स्वद्वितीयस्य वस्तुन एवाभावेन वा, तादृशवस्तुनः
सत्त्वेऽपि तत्संयन्धाभावेन वा, संयन्धसत्त्वेऽपि संयन्धप्रतिभासाभावेन वा भवति ।
तत्र द्वैतिनां मते मोक्षे द्वितीयस्य वस्तुनोऽभावो दुरूपपादः । तत्र 'द्वितीयाद्वै भयं
भवति' इति न्यायेन भयसंभावनायामपि मोक्षे भयात्यन्ताभावः 'अभयं वै जनक
प्राप्तोऽसि' (वृ० ४ । २ । ४) इति श्रुत्येकशरणतया श्रद्धाजाड्येन कल्पनीयः
स्यात् । अद्वैतिनां तु मते श्रुतिप्रतिपादितो मोक्षे भयात्यन्ताभावो युक्त्यैवोपपा-
दितो भवति । द्वितीयाभावेन भयसंभावनाया अप्यसत्त्वात् । तथा च द्वितीय-
वस्तुनोऽभावास्याभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति श्रुत्यनुगुणतया कथं मोक्षे सुखाति-
शयरूपना युज्येत । सुखस्य द्वितीयसापेक्षत्वात् । किं च मोक्ष उत्कर्षातिशयो
यथा दुःखात्यन्ताभावेन वक्तुं शक्यते न तथा सुखातिशयेनापि । यतोऽल्पेनापि
दुःखेन महदपि सुखमभिभूयत इति प्रसिद्धं लोके । तर्थापचारिकेणापि दुःखेन
सुखाभिभव इतिहासादिषु प्रसिद्धः । औपचारिकं दुःखं च सुखाभावरूपम् ।
तादृशेनौपचारिकेणाप्यनपत्यताजन्यना दुःखेन वक्षरथः श्रीरामचन्द्रोत्पत्तेः प्रारू-
सर्वमपि राज्यादिविभवमं व्यर्थं भावितवान् । अर्थापचारिकमपि स्वरूपमपि च
दुःखं यत्र नास्ति स एव सुखातिशय इति चेदेवं तर्हि सुखातिशयनिरूपणस्य
दुःखात्यन्ताभावनिरूपणाधीनतयोभयसंमतेन दुःखात्यन्ताभावेनैवोपपत्तां किं
तत्रातिरिक्तसुखातिशयरूपनया । तदेवं मोक्षावस्थाया द्वैतगन्धस्यापि वस्तुम-
शक्यतया तत्राहमर्थानुवृत्तिर्दुर्घटा । अहमर्थप्रतीतिर्भेदमूलरूपधर्ममिभावसापेक्ष-
त्वात् । मोक्षे प्रवृत्तिस्तु न सुखार्था किं तु दुःखनिवृत्त्यर्थेवेत्युपपादितमेव ।
यथा पाटे कण्टरेन विद्धस्य तद्भि सारणे प्रवृत्तिस्तदत् । इयाम् तु विशेषः-कण्ट-
कनि.सारणोत्तरं दुःखनिवृत्तिः प्रतीयते । मोक्षे तु सापि नेति । एतेन दुःख-
निवृत्त्यर्थाया प्रवृत्तापि मोक्षे दुःखनिवृत्तेः प्रतीततया तदानीं ज्ञातृज्ञेयभयोऽस्तीति
भेदो दुर्निवार इत्यपाम् । किं च न हि दुःखनिवृत्तिस्तु कल्पेति प्रार्थ्यते । किं
तु दुःखं प्रतिकूलमिति तन्निवर्तयितुमिष्यते । 'दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृ-

तिरिष्टा भवति नानुकूलतया ' (श्रीभा० पृ० १२९ प० ४) इत्युक्तवतस्तत्रा-
प्येतत्संमतमेव । एतेन

अहमर्थो न चेदामा प्रत्यक्षं नात्मनो भवेत् (श्रीभा० पृ० ४० प० १३)

इत्याद्युक्तं स्वकपोलकल्पनाजालमपास्तम् ॥ १२ ॥

यत्तु

‘ स्वसंश्रिततया ह्यस्या सत्ताभिज्ञितादि च ।

स्वसंश्रितयोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति ।

छेत्तुच्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धित् । ’ (श्रीभा० पृ० ४० प० २१)

इत्यनेन ग्रन्थेनाश्रयभूताहमर्थोपेक्षयैव ज्ञानस्य ज्ञानत्वमस्तित्वं चेत्युक्तं तत्रोच्यते—

संदिदो नाश्रयापेक्षा न ज्ञातृत्वं तथात्मनः ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा ज्ञात्रन्तःकरणं भवेत् ॥ १३ ॥

व्यावहारिकज्ञानविशेषविषये ज्ञानस्याश्रयापेक्षास्तु नाम । यच्च सर्वज्ञान-
मूलभूतमनुभूतिसामान्यं तस्याश्रयापेक्षा सुतरां न संभवति । आश्रयापेक्षया
तत्सिद्धिश्चेज्ज्ञानसामान्यस्वरूपभङ्गापत्तेरित्यसदृशवेदितम् । किं च व्यवहारेऽपि

सृष्ट्यारम्भोत्तरं शब्दतन्मात्रादिभ्यस्तदाश्रयाणां
सत्रिजिह्वाश्रया महाभूतानामुत्पत्तिः सार्वभौतिका भवतापि स्वीकृता
च । तत्र कथमाश्रयानपेक्षया तेषां सिद्धिः । अथ

शब्दादयो गुणाः, न तथा ज्ञानम् । ज्ञानं तु छेदनादिवत्क्रियेति चेत्तथासति
क्रियाया अनित्यत्वनियमेन ज्ञानस्याप्यनित्यत्वापत्तौ ‘ नित्यज्ञानाश्रय ईश्वरः ’
इति त्वदीय एव सिद्धान्तो विरुद्धः स्यात् । यत्तु

‘ अतोऽहमर्थो ज्ञातेन प्रत्यगाभावेति निश्चितम् ’ (श्रीभा० पृ० ४१ प० २)

इत्युक्तं तत्र प्रत्यगात्मपदेन किं जीवात्मा
आत्मनो न ज्ञातृत्वम् विवक्षितोऽयमेव उक्त निर्विज्ञेपचिन्मात्रं ब्रह्म ।
आद्ये द्वितीये च सिद्धसाधनम् । जीवेश्वरयोग्य-

क्तपरिणामादिशेषाहंकारसांनिध्येनाहंकाराश्रययोर्ज्ञातृत्वस्यास्माभिर्गम्यङ्गीकार्यम् ।
न तृतीयः । त्वया तदनङ्गीकारात् । तस्य निर्विशेषत्वेनाहंकाराश्रयव्यवधाना-
देरसंभवाच्च । ज्ञातृत्वादेः कल्पितत्वेन ज्ञातृस्वरूपस्य विनाशिन्यात्र ब्रह्म ज्ञातृ-
स्वरूपम् । यत्तु ‘ विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ’ (बृ० २।४।१४, ४।५।
१५) इति श्रुतिप्रामाण्यो विज्ञातृत्वमाहोति तत्र विज्ञातृत्वं श्रुतिद्वारेण श्रुतिज्ञा-

यविषयीभूतम् । कल्पितज्ञानतृत्वविशिष्टस्यापि ज्ञानं न केनापि साधनेन संभवति
 किमुत शुद्धस्य ज्ञानतृत्वादिरहितस्येति । ज्ञानतृत्वस्य सत्यत्वे 'विज्ञानं ब्रह्म' (वृ०
 ३ । ९ । २८) इति श्रुतिविरोधः स्यात् ।

यत्तु 'यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते... .. एवमात्मा चिद्रूप
 एव चैतन्यगुणः' (श्रीभा० पृ० ४१ प० १४) इत्युक्तं तत्रोच्यते—एकमेवे-

त्यस्यैकजातीयमित्यर्थ उक्तैकत्वसंख्यावच्छि-
 द्धानद्वयसंभरः समिति । आद्ये तेजस्त्वेनैकजातीयं तेजो यथा

दीपस्तत्प्रभा चेत्युभयरूपं दृश्यते तथा ज्ञानत्वे-
 नैकजातीयं ज्ञानमात्मा तदुणधेत्युभयरूपमित्यर्थः स्यात् । तथा सत्युभयोर्धर्मधर्मि-
 णो ज्ञानयोरेकजातीयत्वेन धर्मभूतज्ञानस्यैव धर्मिभूतज्ञानस्याप्याश्रयो विषयश्च
 वक्तव्यः । द्वितीयां मते विषयस्य यथंचिद्वक्तुं शक्यत्वेऽप्याश्रयो दुरूपपाद एव ।
 ज्ञानस्य आश्रय आत्मैव वक्तव्यः । तथा च धर्मिभूतज्ञानमात्मत्वरूपं तदाश्रय-
 आत्मेत्यात्माश्रयः । आश्रयभूतस्यात्मनो ज्ञानस्यरूपात्मनश्च भेदे तु त आश्रय-
 भूत आत्मा ज्ञानस्यरूपो वा जडो वा । आद्ये तस्यापि ज्ञानस्य पुनरन्य आश्रय
 इत्यनवस्था । अन्ये स्वप्नप्रच्युतिः । गुणभूतज्ञानस्यात्मस्वरूपभूतज्ञानस्य च
 विजातीयत्वे तु 'एकमेव' इत्युक्तिविरोधः । किं च भिन्नजातीयत्वाङ्गीकारेण
 धर्मिभूतस्यात्मस्वरूपभूतज्ञानस्य निराश्रयस्य स्वीकारे निराश्रयनिर्दिष्टज्ञान-
 वादिभिर्मायावादिभिः विमपरादयम् । किं च 'अनुभूतिरिति आश्रयं प्रति स्वत-
 ज्ञात्वेनैव यथंचिद्वस्तुना व्यवहारानुगुण्यापादनस्य भावो ज्ञानाय गतिसंविदाद्यपर-
 नामा मयर्धनोऽनुभूतिरनुगम्यनो धर्मविशेषो यदमहं जानामीममर्थमयमज्ञामि
 यदमहं मंदिर्दीपि मरेपामात्ममाधिरः प्रमिदः' (श्रीभा० पृ० ३९ प० ९) इति
 प्रत्येन यज्ज्ञानस्य आश्रयत्वं साधितं तन्मतेनैव धर्मिभूतज्ञानं निराश्रयं स्वीकृ-
 त्वेनो विरुद्धं स्यात् । किं च विषोविच्छेदज्ञानद्वयस्वीकारे तदुभयानुगतैव-
 प्रवृत्तिनिमित्ताभावाज्ज्ञानप्रत्यक्षं नानार्थेनापत्तिः । किं च गुणभूतं ज्ञानमा-
 त्मनः स्वाभाविकं नित्यं न च सर्वथा धर्मिणः मया प्राप्तिव्यम् । तथा च तेनैवा-
 त्मनो जडत्वाभावे मिदं विमर्शं पुनस्तस्याऽऽत्मस्वरूपभूते ज्ञानं स्वीकृतम् ।
 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ० ३ । ९ । २८) इति श्रुत्युपपत्तयेऽप्यस्या स्वी वि-
 द्यत इति चेन्न विच्छेदकत्वं तर्हि तेनैव मिदं कृतं गुणभूतज्ञानेन । श्रुतो यतो यदे
 श्रुतो गुण इत्युभयविरचयदानं यथैवेनैव यद्व्यवहारिणोऽनुभूतेन श्रुतगुणेनोप-
 पत्तये नदत् । किं च यदि गुणभूतज्ञानं धर्मिभूतज्ञानं चैक्यवद्वयं ज्ञानप्रत्यक्षं

श्रुतेरभिप्रेतं स्यात्तद्वि निःसंशयप्रतिपत्तय उभयत्रैक एव ज्ञानशब्दो न प्रयुक्तः स्यात् । तस्माद्धर्मभूतज्ञानं पृथग्, धर्मभूतज्ञानं च पृथगिति भेदो न श्रुतिसंमतः । अथैकमेवेत्यस्यैकत्वसंख्यावच्छिन्नमित्यर्थश्चेत्तत्र धर्मधर्मिभावः कल्पित इत्यापतति । ततश्च धर्मधर्मिभावो वास्तविक इति त्वत्तिसिद्धान्तो विरुद्धः स्यात् ।

यत्तु 'संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संवन्धिशब्दा इति शब्दार्थप्रतिदः । न हि लोके वेदयोर्जानात्यादेरकर्मस्स्याकतृकस्य च प्र
अस्मा ज्ञानस्वरूप एव योगो दृष्टचरः' (श्रीभा० पृ० ४३ प० ४)
इत्युक्तं तत्तुञ्जम् । तथा सति स्वरूपभूतज्ञाने
ज्ञानशब्दप्रयोगो न स्यात् । रूढ्या चेन्ममापि तथैव । निविशेषानुभूतिरेवात्मेति
प्रागुक्तमेव । प्रयोगश्च सविदात्मा, अजडत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादि-
रिति केवलव्यतिरेकी हेतुः । अजडत्व चानन्याधीनप्रकाशस्वरूपत्वम् ।
घटदीपसुखादयश्च न प्रकाशस्वरूपाः । प्रकाशश्च तेषां ज्ञानधीनः । ज्ञातापि न
प्रकाशस्वरूपः । प्रकाशश्च तस्य कल्पितज्ञानाश्रयत्वमूलकः । अतः सोऽपि नात्मा ।
किं तु ज्ञानरूप एवात्मा । ज्ञाता तु ज्ञानाश्रयत्वेन कल्पितो ज्ञानव्यञ्जकोऽहं
कार एव । एतेन 'स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्तथासति दीपादिष्वनैरा-
न्त्यम्' (श्रीभा० पृ० ४३ प० ८) इत्यादिग्रन्थेनाजडत्वस्य व्याख्यानतर
कल्पयित्वा कृतं तत्त्वण्डनं प्रत्युक्तम् । एवं च जानान्यहमित्येवमात्मनिपयिणी
प्रतीतिर्भ्रम एव । देहात्माभिमानवत् एव प्रतिभासनाऽज्ञातृत्वं मिथ्यैव ।
अनुभूतिः परमार्थतो निविषया निराश्रया च सती भ्रान्त्या ज्ञातृतयाऽप्रभासते
रजततयेव शुक्तिः । यत्तु 'एतदयुक्तम् । तथासत्यनुभवसामानाधिकरण्ये
नानुभविताऽहमर्थः प्रतीयेतानुभूतिरहमिति । पुरोवस्थितभासरद्रव्याग्राहारतया
रजतादिरिव । अत्र तु पृथगवभासमानवैयमन्युभूतिरर्थान्तरमहमर्थं विशिनाष्टिदण्ड
इव देवदत्तम् । तथा ह्यनुभवान्यहमिति प्रतीतिः । तदेवमहमर्थमनुभूतिरिति
प्रकाशयन्ननुभवान्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी देवदत्त इतिप्रत्ययद्विशेष
णभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत' (श्रीभा० पृ० ४४ प० ५)
इत्युक्तं तदापाततः । न हि भ्रमराले 'अनुभूतिरहम्' इतिप्रतीत्यापादनं
युज्यते । भ्रमरालेऽधिष्ठानस्य स्वरूपेण प्रतीत्यभावात् । तथाऽनुभवसामाना-
धिकरण्येनानुभविताऽहमर्थः प्रतीयेत्यप्युक्तम् । अधिष्ठानसामानाधिकरण्ये
नैवारोप्यस्यानुभवविशिष्टाहमर्थस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा ह्यनुभवान्यहमिति
प्रतीतावधिष्ठानभूतानुभूतिर्वैयधिकरण्येनानुभवितुमहमर्थस्य प्रतीतिरिति कथ-

कमस्तीति तस्य स्वप्रकाश्याहंकारेण कथमभिव्यक्तिरिति वाच्यम् । यत्ते-
यमपि न नियमो यत्स्वप्रकाशयेन स्वस्य नाभिव्यक्तिरिति । अन्धकारावृतेऽ-
परके केनचित्सूक्ष्मरन्ध्रेण प्रविष्टानां रविकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलेनाभि-
व्यक्तिदर्शनात् । यत्तु 'करतलप्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटत-
रमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम्' (श्रीभा०
पृ० ४७५०८) इति तत्र । करतलस्य चिरधारणेऽपि रश्मिबाहुल्याननुभवात् । रश्मयो
हि 'बाधुपप्रत्यक्षविषयः' । अतस्तद्बाहुल्यसत्त्वे तस्य बाहुल्यस्य प्रत्यक्षं स्यादेव ।
उत्तरोत्तरमसङ्गता तु सूक्ष्मच्छिद्रद्वारा करतले रश्मीनां प्रवेशाधिक्येन भवति । अस्तु
वा बाहुल्यम् । तथापि बाहुल्यसंपादनद्वारैव करतलस्य रश्म्यभिव्यञ्जकत्वमक्षत-
मेव । यत्तु 'अस्य संविद्रूपस्यात्मनोऽहंकारनिर्वर्त्याभिव्यक्तिः किंरूपा । न तावदु-
त्पत्तिः । स्वतःसिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यताभ्युपगमात् । नापि तत्प्रकाशनम् । तस्या
अनुभवान्तराननुभाव्यत्वात्' (श्रीभा० पृ० ४७५०११) इत्युक्तं तत्र । संविद्रूप-
स्यात्मनोऽभिव्यक्तेरस्माभिरनभ्युपगमात् । मनोवृत्तिविशेषरूपस्य ज्ञानस्य चानुभ-
वान्तरानुभाव्यत्वमस्येवेति तत्प्रकाशनरूपा तदभिव्यक्तिः सुलभैव । यथाऽपरके
केनचिद्रन्ध्रेण प्रविष्टा अपि सूर्यरश्मयो यावन्निराश्रितास्तावन्न प्रकाशिता
भवन्ति, यथा वा शब्दतन्मात्रादयो निराश्रिता न प्रकाशन्ते किं तु साधया
एव तथेदं मनोवृत्तिविशेषरूपं ज्ञानमपि । यथा च करतले स्वयमेव सूर्यरश्म्या-
श्रयो भूत्वा तैरेव स्वयमभिव्यक्तं सत्त्वान्प्रकाशयति तथा मन एवाहंकाररूपेण
तादृशज्ञानाश्रयो भूत्वा तैरेव ज्ञानेन स्वयमभिव्यक्तं सत्त्वज्ञानं प्रकाशयति ।
तद्विद्रमभिव्यक्तं ज्ञानं चोद्भूतं कल्पमपनयति । कल्पं चेदं न सर्वजगन्मूल-
भूतभावरूपाज्ञानरूपम् । किं तु तर्क्यं ये परिणामविशेषा अल्पात्पास्तच्छ-
लभूता इव येष्विन्द्रियाविशेषाः सर्वाभासरारणीभूतरज्जुज्ञानादयस्तद्रूपम् ।
एतद्विषयविशेषनिरासं रज्जुज्ञानादिकं ज्ञानमपि मूलभूतभावरूपाज्ञान-
परिणामविशेष एव । यथा स्वप्नान्तरस्थद्वितीयस्वप्ननिरासिका जागृतिरपि
प्रथमस्वप्नान्तर्गतैव तद्वत् । तथा च यथा प्रथमस्वप्नान्तर्गतमपि जागृतिर्द्वितीयस्वप्न-
निरासे समर्था तथा प्रातिभासिजगदन्तर्गतमपि मनोवृत्तिविशेषरूपं लक्ष्यं
ज्ञानमाधुनिरायेऽविद्याप्रकृतिविशेषाभ्यन्तधिरासे समर्थमेव । तस्यास्य लक्ष्यज्ञा-
नस्यायमहंकार आश्रयो भूत्वाऽभिव्यञ्जक इत्युक्तम् । स्वाश्रयतयाऽभिव्यञ्जन-
मभिव्यञ्जकानां स्वभावः । यत्तु 'नायमभिव्यञ्जकानां स्वभावः । प्रदीपादिप्र-
दर्शनात्' (श्रीभा० पृ० ४८५०१९) इत्युक्तं तत्र । न हि प्रदीपो घटाभिव्य-
ञ्जकः । किं तु नयमा । ननुक्तं—

‘स्वस्यैव भासको दीपः स्वस्य चान्यस्य च प्रभा’ इति ।

दर्पणादिरपि स्वात्मस्थतयैव मुखादीनभिव्यनक्ति । यत्तु ‘न च दर्पणादि-
मुखादेराभिव्यञ्जकः । अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः’ (श्रीभा० पृ०
४८५०/२१) इत्युक्तं तन्न । चाक्षुषतेजःप्रतिफलनद्वारा मुखाद्यभिव्यञ्जकत्वस्या-
क्षतेः । एवमहंकारस्य ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञानव्यञ्जकत्वाज्ज्ञातृत्वम् । जीवस्याप्यहं-
कारसंनिध्येनैवाहमर्थत्वं ज्ञातृत्वं च न तु वास्तविकम् । आत्मा तु ज्ञप्तिमात्र-
मेव । यत्तु ‘अहंभावविगमे ज्ञप्तेर्न प्रत्यक्षत्रसिद्धिः’ (श्रीभा० पृ० ४९ प० ८)
इत्युक्तं तन्न । ज्ञप्तावहंभावाभावेन स्वस्मै प्रकाशमानत्वाभावेऽप्यनन्याधीनम-
काशस्वरूपत्वरूपप्रत्यक्षत्वस्य विद्यमानत्वात् ।

किं चाहंभावो नात्मनः स्वरूपम् । सुषुप्त्यादां व्यभिचारात् । सुषुप्तां ज्ञानस-
त्त्वेऽप्यहमर्थाभावेन ज्ञानस्य निराश्रयत्वाच्च स्फुटप्र-
तिभासः । न च सुषुप्तावहमर्थसत्त्वेऽपि विपर्ययाहि-
त्याच्च स्फुटं प्रतिभास इति वाच्यम् । प्रमाणाभा-
वात् । अज्ञानरूपविषयस्य सत्त्वाच्च । अहमर्थस्य ज्ञानाश्रयस्य विषयानपेक्षत्वाच्च ।

ज्ञानं ज्ञाश्रयविषयावपेक्षते न त्वाश्रयः साक्षाद्विषयमपेक्षते । किं च ज्ञानं प्रथमत
आश्रयमपेक्षते ततो विषयमित्यनुभवाद्विषयसंबन्धात्प्राग्भासमान आश्रयः कथं
विषयापेक्षप्रतीतिकः स्यात् । न च सुषुप्तीत्यतस्य ‘सुखमहमस्वाप्सम्’ इति
परामर्शात्सुषुप्तावहमर्थः सिध्यतीति श्रमितव्यम् । यतोऽनेन परामर्शेन परामर्श-
कालेऽहमर्थत्वेन प्रतीतस्य जीवस्य सुषुप्तिकाले सत्त्वं सिध्येन्न तु तदानीमहमर्थ-
त्वेन तस्य प्रतीतिः सिध्येत् । शिखण्डिना जन्मान्तरे भीष्मवधाय तपस्तप्तमित्यु-
क्ताबुत्तरस्मिञ्जन्मनि शिखण्डित्वेन प्रतीतस्य पूर्वस्मिञ्जन्मनि तपश्चर्याकाले सत्त्व-
मात्रं दृश्यते न तु तदानीं तस्य शिखण्डित्वम् । किं च ‘न किञ्चिदहमज्ञासि-
पम्’ इति परामर्शेन सुषुप्तिकालेऽहमर्थस्यापि प्रतीतिविषयत्वाभावः सिध्यति ।
न किञ्चिदिति कृत्स्नप्रतिषेधात् । यत्तु ‘न किञ्चिदिति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे
भवदभिमताऽनुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात्’ (श्रीभा० पृ० ५० प० ३) इत्युक्तं
तन्न । अनुभूतेरपि सुषुप्तां वेद्यत्वेन प्रतिषेध इष्यत एव । न हि सुषुप्तावनुभूते-
रनुष्यवसायविषयत्वमनुभूयते । न किञ्चिदिति निषेधो हि सामान्यमुखप्रवृत्तो
घटादीनहमर्थं ज्ञानमज्ञानं चेति सर्वानेव ज्ञानविषयत्वेन निषेधाति । सुषुप्तां कस्यापि
ज्ञानविषयत्वं नास्तीति यावत् । अत एव ‘मामप्यहं न ज्ञातवान्’ इत्येवमहमर्थ-
स्यापि तदानीमननुसंधानं प्रतीयते । एतेन ‘मामप्यहं न ज्ञातवान्’ इत्यस्य

‘रर्णाश्रमादिनिशिष्टरूपेण न ज्ञातवान्’ इत्यर्थकल्पनया यथार्थचिदुपपत्ती रामानुजीयकृता (श्रीभा० पृ० ५० प० १४) परास्ता । एवं च ‘सुपुत्तिसमयेऽप्यनुसंधीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहमिति परामृश्य न किंचिदवेदिमिति वेदने तस्य प्रतिपिध्यमाने तस्मिन्काले प्रतिपिद्यमानाया रिक्तेः सिद्धिमनुवर्तमानस्य ज्ञातारमर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किंचिदहमवेदिमिति परामर्शेन साधयंस्तमिममर्थं देवानामेव प्रियः साधयतु’ (श्रीभा० पृ० ५० प० ४) इति ग्रन्थेन कृत उपहासः प्रत्युत स्वस्यैवोपहासाय भवतीति मुनियो विभावयन्तु ।

यत्तु ‘सुपुत्तायात्माऽज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति मायागादिमन्त्रिया । साक्षित्वं

च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । न ह्यज्ञानतः साक्षित्वम् ।

आत्मसाक्षिणोपपत्ति

ज्ञातारं लोभवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते न ज्ञान-

मात्रम् । स्मरति च भगवान्पाणिनिः ‘साक्षाद्द्र-

ष्टरि संज्ञायाम्’ (पा०सू० ५।२।११) इति साक्षाज्ज्ञातार्यं साक्षिशब्दम् । स

चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न

प्रतीयेत’ (श्रीभा० पृ० ५० प० १९) इत्युक्तं तत्रोच्यते-सुपुत्तायात्माऽज्ञानसा-

क्षित्वेनास्त इति सत्यमेव । परं तु तत्र साक्षित्वम् ‘इदमज्ञानम्’ इत्येवमज्ञान-

विषयकानुसंधानवत्स्वरूपं नास्ति । किं तु ‘न किंचिदवेदिमम्’ इत्येवरूपमेव ।

लोके ह्यभावसाक्षी द्विविधो भवति । चैत्रमैत्रयोर्वाकलहमात्रमभूत् । न केनचि-

त्कोऽपि ताडित इत्यत्र ‘चैत्रमैत्रयोर्वाकलहमात्रमेतन्न कोऽपि कमपि ताडयति’

इत्येवं वाकलहकाले ताडनाभावानुसंधाता देवदत्तादिस्ताडनाभावासाक्षी भवति ।

फचिस्त्वेवं वाकलहकालेऽनुसंधानाभावेऽपि वाकलहकाले ‘अयममुं ताडयति’

इत्येवं ताडनानुसंधानं नाभूत् । एतावतैव साक्षी भवति । तथा सुपुत्ता ‘इदम-

ज्ञानम्’ इत्येवमनुसंधानाभावेऽपि ‘इदममुकम्’ इत्येवं तदा कस्यापि विषयस्या

नुसंधानं नास्ति । एतावतैव तस्याज्ञानसाक्षित्वं सुपुत्ता । यद्यपि मूलाज्ञानं भाव-

रूपं तथापि तदज्ञानपरिणामविशेषस्य सुपुत्तिस्यस्यावरणशक्तिमत्त्वेनैव सत्त्वा-

दुक्तसाक्षित्वं सूयपादम् । एवमज्ञानसाक्षित्वोपपत्तौ सुपुत्ता ज्ञातृत्वं नास्त्येवेति

तदानीमहमर्थप्रतीतिर्दुस्वरूपादेव । मोक्षदशाया

मुक्तौ नाहभाव

विदेहमुक्तावहमर्थप्रतीतिः सुतरा नास्त्येव । तत्र

ज्ञातृज्ञेयभाव एव नास्ति कुतोऽहमर्थप्रतीतिः ।

जीवन्मुक्तदशाया तु यद्यप्यहमर्थो भासते तथापि स इतरदृष्ट्येव । तद्दृष्ट्या तु

भासमानोऽप्ययं जीवेऽहभावोऽहंकारसंबन्धमूलक एव न स्वाभाविक इति निश्च-

याच्च तस्य वद्धस्येव बाधको भवति । लोकैः सह व्यवहारस्तु लोकदृष्ट्येव

वर्तव्य इति तथा व्यवहारस्तेषाम् । ननु व्यवहार एव न संभवतीति चेत्किं कारणाभावाद्वा प्रयोजनाभावाद्वा तदसंभवं ब्रूये । नाद्यः । प्रारब्धकर्मणो ज्ञाने-
नाविनाशात्पूर्वसंस्कारानुरोधेन मरणपर्यन्तं बुद्ध्याद्युपाधीनां सत्त्वात् । प्रयोजना-
भावस्त्विष्ट एव । तथापि लोकासंग्रहायैव केवलं कृपावशतया व्यवहारः । नन्वेवं
जनकादीनां यथा व्यवहारो दृश्यते न तथा शुक्रादीनामिति कुतो भेद इति
चेद्यथा वक्ष्येऽपि केचिदेव परेषां सन्मार्गदर्शकाः केचिदुदासीनाः केचिच्च प्रत्यु-
त्तासन्मार्गदर्शका इति पूर्वसंस्कारानुरोधेन भेदो दृश्यते तथा मुक्तेष्वपि
मरणपर्यन्तं संस्कारस्याविनाशेन भेदो युक्त एव । ये च वद्धाप्रस्थायामसन्मा-
र्गदर्शकास्ते तत्त्वज्ञानानधिकारिण एवेति ज्ञानिषु जीवन्मुक्तेषु केचित्परेषां
सन्मार्गदर्शकाः केचिदुदासीना इत्येवं द्विविध्यमेव । इत्थं च वामदेवादीनाम्
'अहं मनुरभवम्' इत्यादिरहंभाव उपपन्नो भवति । यथा बालानां आपयैव तैः
सह व्यवहारः प्रौढानां तथैव जीवन्मुक्तानामीश्वरस्य च लोकासीत्यैव व्यवहार
इति 'इन्ताहमिमस्मिन्नेव देवताः' (छा० ६ । ३ । २) इत्यादिभ्रुतिषु,
'यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्' (गी० १५ । १८) इत्यादिस्मृतिषु च प्रतिपादि-
तोऽहंभावपूर्वको व्यवहार उपपद्यते । मुमुक्षुदशायामहंभावपूर्वकसंकल्पस्तु न
मोक्षदशायामहंभावसाधक इति श्रौतं (पृ० ९१ । १०) उपपादि-
तम् । एतेन 'भोक्तेऽहमर्पानिनवृत्तावात्मनाश एव प्रसारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात्'
(श्रीभा० पृ० ५१ पं० ८) इत्याहुक्तमपास्तम् । यत्तु 'स च प्रत्यगात्मा
मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशने स्वस्मै प्रकाशमानत्वात्' (श्रीभा० पृ० ५२ पं०
१) इत्युक्तं तद्विदेहमुक्ता नैव संभवति । देहाद्युपाधित्यागेन प्रसादप्रसादनभा-
वस्यैवाभावात् । जीवन्मुक्तो तथाचेत्-अस्तु । किं तु तत्रापि परं सह व्यवहाराय
परदृष्ट्यैवाहंभावोच्छेदेन न तस्य पुनः संसारापादकत्वम् । विदेहमुक्ता तु न
कथमपि भेदप्रतिभासः ॥ १४ ॥

शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म शास्त्रं प्रत्यक्षवाचकम् ।

असत्यादपि सत्या धीः शास्त्रं स्वस्मिन्प्रवर्तते ॥ १५ ॥

'नेह नानास्ति किंचन' (वृ० ४ । ४ । १९, पा० ४ । ११) इत्यादि-
शास्त्रमप्येतदेव ब्रह्माद्वैतं प्रतिपादयति । ननु भेदस्य सर्वथाऽसत्त्वे मतिपात्रमतिपाद-
कभावरूपं शिष्यशासित्रादिभावरूपं च भेदं
ब्रह्माद्वैते शास्त्र प्रमाणम् । गृहीत्वा प्रवृत्तं शास्त्रं स्वयमसन्मार्गगतमेव स्यादिति
चेदन्मु । तथासति कथं शास्त्रं प्रमाणं भवे-

दिति चेदित्यम्—यथा चैत्रमैत्री प्रयागं गन्तुं प्रवृत्तौ । तत्र चैत्रोऽग्रतो गतः
पाथे मार्गद्वेभ्यो भ्रमेण प्रयागागामिनाऽसत्येन मार्गेण प्रवृत्तो दूरं गतः । तं च
दूरतो दृष्ट्वा तेनैव मार्गेण प्रवृत्तो मैत्रः केनचिन्मार्गज्ञेन ' नायं प्रयागगामी
मार्गः ' इत्येवं बोधितश्चैत्रस्य सन्मार्गे प्रत्यानयनाय मैत्रः स्वयमसत्यत्वेन
ज्ञातेनापि तेनैव मार्गेण गत्यन्तराभावात्प्रधाव्य चैत्रसमीपं गत्वा तमसत्यान्मार्गा-
न्निवर्तयति तथाऽसत्येन मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तान् न केवलं प्रवृत्तानपि त्वतीव
दूरतरं गतान् बद्धाञ्जीवानसत्यान्मार्गान्निवर्तयितुं शास्त्रं जीवप्रतिबोधनाय
तत्समीपे गमनाय गत्यन्तराभावादसत्यमपि भेदं स्वयं गृहीत्वा जीवसमीपे
समागत्य तान् प्रति बोधयति । उपदेष्टा हि तादृशो विरलः । यः स्वनिष्ठान्
दोषान् विख्याप्योपदिशति । अत्र हेतुस्तु दोषज्ञानेनोपदेक्ष्यो दोषेष्वौदासीन्यं
कृत्वाऽन्यं सर्वं तदीयं मार्गमनुसरेदिति । तथा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपं शिष्य-
शास्त्रादिभावरूपं च भेदं वस्तुतोऽसत्यमपि गृहीत्वा सन्मार्गप्रदर्शनाय प्रवृत्तं
शास्त्रं स्वस्मिन्नसत्यत्वरूपं दोषं ' वेदा अवेदाः ' (वृ० ४।३।२२) इति स्वमुखे-
नैव प्रख्याप्याद्वैतं बोधयति । तत्र हेतुर्मुमुक्षोः शास्त्रीयमार्गानुसरणम् । तत्त्वज्ञानिना
तु शास्त्रमप्यसत्यत्वेन भावनीयमेव । अन्यथाऽद्वैतभावना स्थिरा न स्यात् । तथा
च शास्त्रस्य मोक्षद्वारपर्यन्तमेव गतिर्न तु मोक्षावस्थायाम् । प्रमाणशिरो-
मणोर्वेदस्येयं स्थितिस्तत्र का वार्ताऽन्येषां प्रमाणानाम् । सर्वेषां प्रमाणानां
प्रमाणत्वं मोक्षद्वारपर्यन्तमेवेति । शास्त्रप्रमाणसिद्धं चैतदद्वैतं युक्त्याप्यनुसृतं भवति ।
घटशरावादिविशेषाणां मृतसामान्यपूर्वकत्वस्य लोके दृष्टत्वात्सर्वविशेषाणां मूल-
भूतं निर्विशेषं ब्रह्म सिध्यति । तदेवं शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वं
निश्चितं भवतीति तेन सकलभेदावलम्बि प्रत्यक्षं बाधितं भवति । एतेन
' शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनाया दोष-
त्वनिश्चयो भेदवासनाया दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेष-
वस्तुबोधित्वनिश्चयः ' (श्रीभा० पृ० ५४ प० ११) इत्यन्योन्याश्रयापाद-
नमसंगतं वेदितव्यम् । यत्तु ' यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वं
शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन वृथा स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ५४ प० १३) इति दोषा-
पादनं तदयुक्तम् । मोक्षद्वारपर्यन्तमेव शास्त्रप्रामाण्यापेक्षणात् । पश्चाच्छास्त्रवैयर्थ्येऽपि
न क्षतिः । किं च शास्त्रस्य भेदवासनामूलकत्वेऽपि न विपरीतार्थत्वम् । विपरी-
तार्थत्वं नाम वस्तुतोऽसत्यस्यार्थस्य सत्यत्वेन ज्ञापकत्वम् । यथा लौकिकस्य
घटादिप्रत्यक्षस्य । शास्त्रं तु न किञ्चिदपि तथा ज्ञापयति । भेदवासना तु शास्त्रम-

वृत्त्यर्थमपेक्षते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धं शिष्यशासितादिभावरूपसंबन्धं चान्तरेण शास्त्रमवृत्त्ययोगात् । संबन्धप्रतीतिश्च भेदवासनामूलकत्वात् । तथा च शास्त्रस्य अवृत्त्यर्थमगत्या भेदवासनापेक्षत्वेऽपि न विपरीतार्थत्वम् । न च 'यः सर्वज्ञः' (मु० १ । १ । ९) इत्यादिश्रुते सत्यत्वेनासंमतसगुणब्रह्मज्ञापकत्वेन विपरीतार्थत्वमिति वाच्यम् । सगुणब्रह्मप्रतिपादकश्रुतीनां निर्गुणब्रह्मज्ञापन एव तात्पर्यतः पर्यवसानात् । एरूपदे निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारासंभवेन ।

‘असतो कर्त्तुमिदं शिष्या ततः सत्यं समीहते’

इति न्यायेन प्रथमतः श्रुतीनां कर्मज्ञापने प्रवृत्तिः । ततः सगुणब्रह्मज्ञापने । ततो निर्गुणब्रह्मज्ञापने । नैतावता कर्मप्रतिपादनेन सगुणब्रह्मप्रतिपादनेन वा श्रुतेर्विपरीतार्थत्वम् । श्रोतृसुखबोधाय स्थूलसूक्ष्मतीन्यायेन लोकानामपि तथा प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात् । सगुणब्रह्मवादिनाऽपि ‘अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्’ (न० ३।२) इत्यादिश्रुतेरीदृश्येव गतिः शरणीकरणीया । न ह्यन्नं ब्रह्म कस्यापि

द्वैतप्रत्यक्ष शास्त्रबाधम्

संमतम् । एवं च दोषमूलत्वेन संभाव्यमानान्यथासिद्धिप्रत्यक्षमनन्यथासिद्धेन पश्चादुपस्थिति-

केन परेण चाद्वैतशास्त्रेण बाध्यते । यत्तु ‘दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वमकिंचित्करम् । रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तमये सति भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नापं सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिर्दर्शनात् । शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलायामेव ज्ञातम्’ (श्रीभा० पृ० ५४५०१८) इति तत्र । भेदानायनेरुविधत्वेन शास्त्रं स्वोपजीव्यभेदेतरान् सर्वान् भेदान् दूरीकर्तुं प्रभवत्येव । शास्त्रोपजीव्यभूतो भेदस्त्विदतरान्दूरीकृत्य सद्यः स्वयमेव निवर्तते । ‘विदा अवेदाः’ (बृ० ४।३।२२) इति शास्त्र एवोक्तत्वात् । यथा कलुषमले स्वच्छतासंपादनाय प्रक्षिप्तं कतमरजोमलेन सह स्वयमयो गच्छति तद्वत् । न हि मार्गदर्शकेन सर्वथा निर्दुष्टेनैव भाव्यमित्यस्ति कश्चिन्नियमः । पट्टुरपि वधिराऽपि चान्धस्य मार्गदर्शको भवति । मलविशेषेणैव कतकरजसा जलस्यो मलो दूरी क्रियते । तथा चोपदेशस्योपदेश्यार्थविषयेऽभ्रान्तत्वमपेक्ष्यते । न तु सर्वविषये तदावश्यम् । भ्रमशानेन कविधो दृश्यते । स्वयादिविरहसर्वस्वापहारपिशाचावेशपित्तादीनां निमित्तानामनेकत्वात् । तत्र पित्तजो भ्रमो न वस्तुविषयः किं तु तद्वतरूपविषयः । पीतः शङ्ख इति भ्रमो हि न शङ्खविषयः किं तु तदीयपीतरूपविषय एव । तथा च पित्तजभ्रमवता भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेनापि नैकचित् ‘नापं सर्पो मा भैषीः’ इत्युक्ते भयानिवृत्तिर्दृश्यत एव । वस्तुविषये तस्याभ्रान्तत्वात् । एवं

चाद्वैतशास्त्रं प्रवृत्तौ भेदापेक्षमपि प्रतिपाद्याद्वैतविषये निर्दुष्टत्वात्प्रमाणभावमर्हति । स्मृतीतिहासादिपुरुषवचसां मूलप्रमाणभूतायाः सृष्ट्यादौ परमेश्वरेण स्मर्यमाणाया अनादिसिद्धायाः श्रुतेर्दोषलेशोऽपि न संभवति । प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषम् । रज्जुसर्पादौ तथानुभवात् । रामानुजीयैरभ्येवमेव स्वीकार्यम् । इतरथा चिदचितोः परमात्मशरीरत्वं श्रुतिप्रतिपादितत्वेन तेषां संमतमपि प्रत्यक्षेण तथाऽननुभवात्कथं विश्वसनीयं स्यात् । तथा तैः सर्वत्र सत्ख्यात्यङ्गीकारादसतः प्रतीत्यर्थं यद्यपि दोषानपेक्षा तथापि रज्जुसर्पादिप्रतीतौ सतो रज्ज्वादेः प्रतीत्यभावो दोषमूलकस्तै-
रुक्त एवेति प्रत्यक्षं संभाव्यमानदोषमित्यपि तेषां संमतमेव । एतेन 'अपि चेदं शास्त्रमसंभाव्यमानदोषं प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषमिति केनावगतं त्वया' (श्रीभा० पृ० ५५ प० १) इत्याद्युक्तमपास्तम् । उभयोः समत्वात् । तदु-
क्तमभियुक्तः—

‘यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तत्समः ।

नैकतत्र नियोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे’ इति ।

तदेवं प्रतिपाद्यविषये लेशानोऽप्यसंभाव्यमानदोषेण शास्त्रेण प्रतिपादि-
तमद्वैतमेव तत्त्वं पर्यवसाने यद्यपि सिद्धं तथापि मोक्षद्वारपर्यन्तं भेदप्र-
तिभासस्य सत्त्वेन तावत्पर्यन्तं व्यावहारिकः प्रमाणप्रभेयभावोऽवाधित एव ।
शास्त्रविषयस्य सद्वितीयस्य ब्रह्मणः पथात्तनवाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूति-
मात्रं ब्रह्मैव तु परमार्थः । यच्च ‘एतदयुक्तम् । अवाधितस्यापि दोषमूल-
स्यापारमार्थ्यनिश्चयात्’ (श्रीभा० पृ० ५५ प० १४) इत्युक्तं तत्र शास्त्रस्य
कया विधया दोषमूलत्वं केन वा प्रकारेण तस्य प्रामाण्यं तत्सर्वमनुपदमेवोक्त-
मिति न पुनरिहोच्यते । एतेन ‘विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्याऽविद्यावदुत्प-
न्नज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या मिथ्याज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवत् ।
ब्रह्म मिथ्याऽसत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवदेव’ (श्रीभा० पृ० ५५ प० २१)
इत्येवमुक्ताः प्रयोगाः प्रत्युक्ताः । हेतोरप्रयोजकत्वाद्ब्रह्मविचारित्वाच्च । असत्यादपि

सत्यप्रतीतेर्लोकैर्दर्शनात् । स्वामं हस्त्यादिज्ञान-

असत्यादपि सत्यप्रतीतिः असत्यमपि परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तेः कारणं

भवति । यच्च ‘स्वामज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् ।

तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम् । तेषामेव हि चाधो दृश्यते न ज्ञानस्य’

(श्रीभा० पृ० ५६ प० ६) इत्युक्तं तत्र । स्वामस्य हस्त्यादिप्रत्यक्षज्ञानस्य

जागृतावभावात् । प्रतिबुद्धो हि स्वामान्दस्त्यादीन्स्वामं हस्त्यादिप्रत्यक्षज्ञानं

वा स्मरत्येव केवलम् । न त्वनुभवति । यद्यपि स्वप्ने जायमानं ज्ञानं स्मरणात्मकमेव जागृतिस्थस्मरणस्येव स्वप्नज्ञानस्यापि संस्कारसापेक्षत्वात् । तथापि तत्स्मरणं भिन्नम् । जागृतावनुभूतार्थस्य स्वप्नार्थस्य वा जागृतौ जायमानं च स्मरणं भिन्नम् । उभयोः स्मरणत्वेन साम्येऽपि स्वप्नज्ञानं स्मरणात्मकं तदानीं स्मरणत्वेन न प्रतीयते । जागृतौ जायमानं स्मरणं तु स्मरणकालेऽपि स्मरणत्वेन प्रतीयत इति विशेषात् । तथा च स्वप्नज्ञानस्य जागृतावभावादसत्यत्वमेव । रामानुजीयैः स्वप्ने प्रत्यक्षज्ञानस्यैव स्वीकाराच्च । किंच स्वप्नं ज्ञानं न ज्ञानत्वेन शुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुः । किं तु तत्तद्विषयविशेषसाहितत्वेनैव । तादृशं विषयविशेषसहितं च तज्ज्ञानं जागृतौ न दृश्यत इति सुतरामसत्यमेव । किंच स्वप्नज्ञानस्य सत्यत्वे तस्यासत्येभ्यः स्वप्नहस्त्यादिभ्य एवोत्पत्तेरसत्यात्सत्यप्रतीतिरवर्जनीयत्वमेव ।

यत्तु 'हस्त्यादीनामभावे कथं तद्वबुद्धयः सत्या भवन्तीति । नैतत् । बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात् । अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव सालम्बनत्वेऽपेक्षितम् । प्रतिभासमानता चास्त्येव दोषवशात् । स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते । अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैव' (श्रीभा० पृ० ५६ प० १६) इत्युक्तं तत्र । सालम्बनत्वमात्रनियमादित्यत्र सालम्बनत्वं न साधयत्वं तत्राभिमतम् । बुद्धेः साधयत्वोपपादनस्य विषयप्रतिभासानपेक्षणात् । त्वया त्वर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव सालम्बनत्वेऽपेक्षितमित्युच्यते । किंच सालम्बनत्वमात्रनियमादित्यत्र मात्रपदेन सविषयत्वं व्यावर्त्यते न वा । आद्ये 'न च निर्विषया संवित्काचिदस्ति । अनुपलब्धेः' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १०) इति त्वदुक्तिविरोधः । अन्त्ये 'हस्त्यादीनामभावे कथं तद्वबुद्धयः सत्या भवन्ति' इति प्रश्नस्योत्तरमेतन्न घटते । अथ सालम्बनत्वं सविषयत्वमेवेति चेत्सालम्बनत्वमात्रनियमादित्यत्र मात्रपदेन साधयत्वं व्यावर्त्यते विषयसत्यत्वापेक्षा वा व्यावर्त्यते । आद्ये 'संविद्याम फाचिन्निराश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न संभवति' (श्रीभा० पृ० ४० प० ४) इत्युक्तिविरोधः । अन्त्ये सत्यस्यार्थस्याभावेऽप्यर्थप्रतिभासमात्रेण बुद्धेः सविषयत्वं चेत्स प्रतिभासः सत्योऽसत्यो वा । आद्येऽसत्यादर्थात्सत्या प्रतीतिरङ्गीकृता स्यात् । विषयस्य प्रतीतिकारणत्वानङ्गीकारे त्वसत्यापि घटादौ सदा घटादिज्ञानं स्यात् । अन्त्ये त्वसत्यात्मप्रतिभासात्सत्या शुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभूता बुद्धिरङ्गीकृता स्यात् । किं च 'अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव सालम्बनत्वेऽपेक्षितम्' (श्रीभा० पृ० ५६ प० १८) इत्युक्तिर्न संगच्छते । यतः प्रतिभास एव बुद्धिर्न तु

तदोत्तरिक्ता काचित् । अनुपलब्धेः । किं च 'स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते'
(श्रीभा० पृ० ५७ प० १) इत्युक्तिः सत्स्यातिवादिनस्तत्र मते न संगच्छते ।

असत्यात्सत्यप्रतिपत्तेरिदमपरमुदाहरणं रेखारूपादसत्यादक्षरात्सत्याक्षरप्रति-
पत्तिर्दृश्यते । यद्यपि रेखा सत्यैव तथापि न सा रेखात्वेन वर्णबुद्धिहेतुः । किं
तु वर्णात्मकतयैव । वर्णात्मता त्वसत्यैव । यत्तु 'वर्णात्मताया असत्याया
उपायत्वायोगात् । असतो निरूपारूपस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च' (श्रीभा०
पृ० ५७ प० ५) इत्युक्तं तन्न । असत्यस्योपायत्वायोगे कश्चिद्वेतुरस्ति न वा ।
न चेत्किं तथा केवलोक्तया । अस्ति चेत्को हेतुः । काप्यदर्शनं हेतुश्चेन्न । अत्रैव
दर्शनात् । स्वप्ने च तथा दर्शनस्यानुपपदमेवोक्तत्वात् । 'न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम' इति
न्यायेनानुपपत्तेरप्यभावात् । नन्वत्रासत्यादेर सत्या प्रतिपत्तिर्जातेति कथं निश्चि-
तमिति चेत्—असत्याश्चैव जातेति निश्चयस्त्वयापि कथं कृतः । तस्मादत्र तथा-
दर्शनविषय एव बाधः प्रस्तुत इति 'असतो निरूपारूपस्य ह्युपायत्वं न दृष्ट-
मनुपपन्नं च' इत्युत्तरं न संगतं भवति । निरूपारूपमपि शशशृङ्गादि तत्कल्प-
नाया हेतुर्मयस्यैव । अथ 'पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसंकेतवच्चक्षुर्ग्राह्यरेखा-
विशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसंकेतवशाद्रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति सत्यादेव
सत्यप्रतिपत्तिः । रेखायाः संकेतस्य च सत्यत्वात्' (श्रीभा० पृ० ५७ प० ११)
इत्युच्यते तर्हि 'अयं कवणोऽयं त्ववर्णः' इत्येवं रेखाविशेषे वर्णतादात्म्यानुभव-
विरोधः । किं च पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसंकेतवदिति बहुक्तदृष्टान्तेऽप्य
सत्यात्सत्या प्रतिपत्तिरर्जनीया । यतो देवदत्तादिशब्दाः शब्दस्वरूपेण
सत्या अपि तत्तत्पिण्डविशेषेनादात्म्यतयाऽसत्या एव । तादृशा एव तै
तत्तत्पिण्डविशेषयोगका भवन्ति । अन्यथा किमिति घटपदान पटप्रति-
पत्तिः । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतोऽपि शब्दार्थयोस्तादात्म्यारोपा-
भिप्रायक एव । भगवान्पाणिनिरपि 'बृद्धिरादेच्' (पा० सू० १ । १ । १)
इत्यादिसंज्ञानूत्रेषु शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगं कुर्वन्तादात्म्यारोपमेवा-
भिप्रेति । लोके च क्वचिच्चिद्विशिष्टोच्चारणे मुखे रसोत्पादो दृश्यते । यद्यपि
बहिःशब्दोच्चारणे मुखं न दृश्यते तथाप्यारोपितस्यार्थत्रियाकारित्वनियमाभा-
वात् दोषः । शब्दनित्यत्वादिनशोचरिताद्ध्वनिविशेषादसत्याऽऽद्यान्नित्यश-
ब्दप्रतिपत्तिं मन्यमाना असत्यात्सत्यप्रतिपत्तिं स्वीकुर्वन्त्येव । यत्तु 'रेखागत्यादपि
सत्यनयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना' (श्रीभा० पृ० ५७ प० १५) इत्युक्तं
तत्र । रेखागत्यादृश्यं सत्यनयं योगयन् कश्चिदेतत्सदृश इत्युपदिशति । यथि-

चायं गवय इत्युपादिशति । तत्र द्वितीयेऽस्त्यात्सत्यप्रतिपात्तिरस्त्येव । गवय-
तादात्म्यविशष्टरेखाविशेषस्यासत्यत्वात् ।

किं च न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम् । प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिवोध्यत्वात् ।

उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने हासत्यत्वं शास्त्रस्य । न तदा

शास्त्रस्य न तुच्छत्वम् शास्त्रं निरस्तानिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः ।

यदोपायस्तदाऽस्त्येव 'शास्त्रमस्ति' इति बुद्धिः ।

यस्त्वेतदुपन्यस्य 'नैवम्' । असति शास्त्रेऽस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात् । ततो
मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम्
(श्रीभा० पृ० ५८ प० ६) इत्युक्तं तत्र । यथा 'स्वप्ने हि विषयाणामेव
मिथ्यात्वम् । तेषामेव हि बाधो दृश्यते न ज्ञानस्य' (श्रीभा० पृ० ५६ प० ६)
इति ग्रन्थेन विषयाणामसत्यत्वेऽपि तद्विषयकज्ञानस्य सत्यत्वं त्वयैवोक्तं तथात्र
शास्त्रस्यासत्यत्वेऽपि शास्त्रमस्तीति ज्ञानस्य सत्यत्वमेव स्यात् । मिथ्याभूतज्ञानवि-
षयत्वेन ब्रह्मणो मिथ्यात्वापादनमपि न युक्तम् । न हि ब्रह्म करिमिथिदपि
ज्ञाने विषयीभूतं भवति । निराश्रयनिर्विषयनिर्विशेषानुभूतिमात्रं हि ब्रह्म । शास्त्रं
तु दूरत एव स्थित्वा केवलं तादृशब्रह्मस्वरूपप्रकाशमार्गं प्रदर्शयति । न तु
स्वजन्यज्ञाने ब्रह्म विषयीकरोति । मार्गधाविद्यानिरासोपायः । सोपाधिक-
ब्रह्मणः शाब्दं यत्परोक्षज्ञानं तादृशपरोक्षज्ञानादिकथायमुपायः । शास्त्रं तत्प्रद-
शित उपायश्चेति द्वयं मिथ्याभूतमप्यविद्यानिरासे समर्थमेव । अविद्याया अपि
मिथ्याभूतत्वात् । कष्टकेन कण्टकोन्मूलनवत् । एतावतैव शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति
प्रागुक्तमेव (पृ० १०२) । या च 'यथा धूमबुद्ध्या गृहीतवाष्पजन्याग्निज्ञानस्य
मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्निरपि मिथ्यात्वम्' (श्रीभा० पृ० ५८ प० ९) इत्येवं दृष्टा-
न्तोक्तिः साप्यसंगता । अग्निज्ञाने हि न धूमः करणम् । किं तु धूमज्ञानम् ।

‘ अनुमायां ज्ञापमानं लिङ्गं तु करणं न हि ’ (भाषा प० २० ६७)

इत्युक्तत्वात् । लिङ्गज्ञानं च हेतुतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानम् । तत्र धूमेनाग्न्यनु-
मितौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकं ज्ञानम् । धूमत्वप्रकारकं ज्ञानं च यदि धूम-
विशेष्यकं तर्हि तत्सत्यमेवेत्यत्र न विवादः । यदि बाष्पविशेष्यकं तर्हिपि तदस-
त्यमिति त्वया सत्ख्यातिवादिना वक्तुमशक्यम् । धूमसदृशे बाष्पे धूमांशानां
त्वन्मते विद्यमानत्वात् । किं च 'विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिवि-
ज्ञानं सत्यमेव भवादिरहेतुः' (श्रीभा० पृ० ५६ प० ११) इति वदता त्वया
बाष्पेऽपि ज्ञापमानं धूमज्ञानं सत्यमेवेति वक्तव्यम् । तथा च धूमज्ञानस्य सत्यत्वे

कथं तदग्निज्ञानासत्यत्वस्य कारणं भवेत् । कथंतरां तद्विषयीभूताग्न्यसत्यत्वे हे-
तुर्भवेत् । अग्रेरसत्यत्वं च न तज्ज्ञानासत्यत्वेन ज्ञायते । 'प्रतीतिकालेऽपि
तद्भासीत्' इत्येवं यत्र पश्चाद्बाधो दृश्यते तत्र तद्बाधितं वस्त्वसत्यं भवति ।
अतो बाधितोऽग्निरसत्य इति निश्चीयते । एवं गुर्वादिना कस्मिंश्चिदर्थ उपदिष्टे
शिष्यादिनाऽज्ञातेऽपि 'ज्ञातोऽर्थः' इत्येवमनुव्यवसायरूपा प्रतीतिर्यत्र शिष्यादेर्भ-
वति, पश्चाच्च पुनरुपदिष्टे 'इदानीमयमर्थो ज्ञातो न तु पूर्वम्' इत्येवं पश्चात्प्रती-
तिर्भवति तत्र पूर्वज्ञानं 'ज्ञातोऽर्थः' इत्येवमनुव्यवसायविषयीभूतं प्रतीतिकालेऽपि
पश्चाद्बाधदर्शनादसत्यं भवति । रज्जुसर्पादिस्यले सर्पज्ञानं तु स्वरूपमात्रेण
सत्यमेव । विषयवैशिष्ट्येन त्वसत्यम् । प्रागुक्तस्यले 'ज्ञातोऽर्थः' इत्येवमनुव्यव-

द्विविधमसत्यत्वम्

सायरूपं ज्ञानमप्येवमेव । तथा च ज्ञानं कचित्स्व-
रूपेणैवासत्यं क्वचिच्च स्वरूपेण सत्यमपि विषयवै-
शिष्ट्येनासत्यमिति द्विविधमसत्यत्वम् । धूमबुद्ध्या

गृहीतवाष्पजन्याग्निज्ञानस्य तु स्वरूपेण सत्यत्वाद्विषयवैशिष्ट्येनैवासत्यत्वं वक्त-
व्यम् । विषयवैशिष्ट्येनासत्यत्वं च विषयासत्यत्वमूलकम् । तथा चाग्निज्ञानास-
त्यत्वमग्न्यसत्यत्वमूलकमिति न तदग्न्यसत्यत्वमग्निज्ञानासत्यत्वमूलकम् । अन्यो-
न्याश्रयापातात् । तथा च 'अग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन' तद्विषयस्याग्रेरपि मिथ्या-
त्वम्' (श्रीभा० पृ० ५८ प० ९) इत्युक्तिरसंगता ।

यत्तु 'शास्त्रविषयस्य सदद्वितीयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तन्वाधादर्शनेन निर्वि-
शेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थः' इत्यद्वैतवादिमतं खण्डयता 'पश्चात्तन्वाधादर्शनं
चासिद्धम् । शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात्' (श्रीभा० पृ० ५८
प० १०) इत्युक्तं तत्र । इदं वाक्यं नापौरुषेयम् । श्रुतावदर्शनात् । पौरुषेय-
वचसां प्रामाण्यं तु श्रुतिमूलकमिति प्रमाणाध्याये जैमिनिना प्रतिपादितम् ।
तथा चैतदर्थिका श्रुतिर्यावन्न प्रदर्श्यते तावदेतद्वाक्यं कथमिव प्रमाणं भवेत् ।
स्वयमप्रमाणं च तच्छास्त्रप्रतिपादितनद्वितीयं ब्रह्म बाधितं न प्रभवति । किं
च शून्यपदार्थो भावरूपोऽभावरूपो वा । आद्येऽपि विशेषरूपः सामान्यरूपो वा ।
विशेषरूपत्वे द्रव्यगुणादीनां सर्वविशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वात्सर्वसामान्यपरा-
काष्ठाभूतं ब्रह्म कथं तेन बाधितं भवेत् । सामान्यरूपत्वे तु ब्रह्मैव तदिति
नाममात्रे विवादः । अभावरूपत्वे तु तन्न तत्त्वशब्दोक्तिरसंगता । तदेव हि तत्त्वं
यदस्तीति वक्तुं शक्यते बाधितं च न भवति । शून्यमस्तीति वक्तुं शक्यते
चेद्भावरूपत्वमेव स्यात् । किं च 'शून्यमेव तत्त्वम्' इति वाक्यं स्वेनैव स्वयं

बाधितं भवति न वा । आद्ये बाधितेनानेन वाक्येन कथं ब्रह्म बाधितं
शक्यते । ननु यत्र वस्तुभूतायां रज्जां सर्पभ्रमो जातः । ततो नायं सर्पो भूदलन-
मेतदिति श्रयः । ततो नेदं भूदलनं किं तु रज्जुरेवेति ज्ञानमभूत्तत्र बाधितेनापि
भूदलनेन यथा सर्पो बाध्यते तथा बाधितेनाप्यनेन वाक्येन ब्रह्म बाधितं
शक्यत इति चेन्न । वैषम्यात् । बाधकालं हि बाधकमबाधितमेवापेक्ष्यते ।
सर्पबाधकाले भूदलनं न बाधितमिति तदा भूदलनेन सर्पो बाधितं युज्यते ।
अनयैव रीत्या 'आत्मा वा अरे' इत्यादिशास्त्रं मिथ्याभूतमपि तत्त्वज्ञानमार्गोपायप्र-
दर्शनकाले न बाधितमिति तन्मार्गं बोधयितुं समर्थमेव । अत्र तु 'द्रुम्यमेव
तत्त्वम्' इति वाक्यं स्वयं स्वेनैव बाधितमिति ब्रह्मबाधकालेऽपि तद्बाधितमेव भव-
तीति न कथमपि तेन ब्रह्म बाधितं शक्यते ।

नन्वेवं 'नेह नानास्ति किञ्चन' (वृ० ४ । ४ । १९, का० ४ । ११) इति

वाक्यमपि स्वयं स्वेनैव बाधितमिति न तेन
शास्त्रस्य स्वस्मिन्प्रवृत्तावपि न क्षतिः ।
बाधकम् । किं त्विह यत्किञ्चिद्दृश्यते तदात्मभिर्भ

नास्तीति बोध्यते । आत्माधिष्ठानकं सर्वमात्मन्येव प्रतिभासत इति यावद् ।
तथा च नेह नानेति वाक्यस्य स्वस्मिन् प्रवृत्तावपि प्रातिभासिकत्वं तस्य
स्यान्न शशशृङ्गवचुच्छत्वम् । अतस्तत्प्रवृत्तस्य प्रातिभासिकत्वबोधने समर्थ-
मेव । अथ द्रुम्यमेव तत्त्वमित्यनेनापि प्रातिभासिकत्वमेव बोध्यत इति चेत्त्वद-
संमतमायावादापातः । तुच्छत्वमुच्यते चेत्स्वस्यापि तुच्छत्वं स्यादिति न
तद्वाक्यं ब्रह्मबाधने समर्थम् । अर्थतद्वाक्यं स्वयं स्वेन न बाध्यत इति द्वितीयः
पक्षः स्वी क्रियत इति चेद्वाधाभावे को हेतुः । आत्माश्रय इति चेद्भ्रान्तोऽस्ति ।
यत्र वाक्यार्थोपयोगिनी वाक्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र स्वस्य स्वस्मिन्प्रवृत्तिरात्माश्रयाद्य
भवति । प्रवृत्तिर्हि वाक्यार्थोत्तरभाविन्येव । ततश्च वाक्यार्थोत्तरं स्वस्य स्वस्मि-
ञ्जातापि प्रवृत्तिः कथं वाक्यार्थोपयोगिनी भवेत् । वाक्यार्थस्य प्रवृत्तेः पूर्वमाव-
श्यकत्वेनात्माश्रयदोषप्रस्तत्वात् । अतस्तत्र सा निष्कलं । अत एव व्याकरणेऽ-
णुदित्सूत्रस्य न स्वस्मिन्प्रवृत्तिः । अणुदित्सूत्रं हि संग्रान्नास्त्रम् । संग्रान्नास्त्रस्य
च प्रवृत्तिर्वाक्यार्थोपयोगिन्येव । यत्र त्वन्यत्किञ्चिद्बोधयितुं प्रवृत्तिर्न तु वाक्यार्-
थोपयोगिनी तत्र वाक्यार्थोत्तरं जायमानायाः प्रवृत्तेरन्यत्रैव स्वस्मिन्पुण्ययोगसं-
भवोऽस्तीति प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अन्यस्येव तस्याप्युद्देश्यतावच्छेदनाक्रान्तत्वाविदे-
पात् । अत एव व्याकरणे भगवता पाणिनिना सप्तश्लोको रः, (सा० सू० ८

२ । ६६) खरवसानयोर्विसर्जनीयः, (पा० सू० ८ । ३ । १५) प्रत्ययः
 (पा० सू० ३ । १ । १) इत्यादीनां सूत्राणां स्वस्मिन्नेव प्रवृत्तिः कृता । अनयैव रीत्या
 ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' ' नेह नानास्ति किञ्चन ' (बृ० ४ । ४ । १९ का०
 ४ । ११) इत्यनयोः श्रुतिवाक्ययोः स्वस्मिन्प्रवृत्तिर्भवति । किञ्च शून्यमेव
 तत्त्वमिति वाक्येन स्वस्य वाधाभावे शून्यव्यतिरिक्तमेतदेव वाक्यमवशिष्टमस्तीति
 शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यार्थो विरुद्धः स्यात् ॥ १५ ॥

यत्तु ' एकविज्ञानेन ' (श्रीभा० पृ० ५८ प० १७) इत्यादिना ग्रन्थेन
 ' सदेव सोम्य ' (छा० ६ । २ । १) इत्यादिश्रुतीनां सविशेषार्थप्रतिपादकत्वं
 साधितं तत्रोच्यते—

सदेव सोम्याथ परा सत्यं ज्ञानमथापि च ॥

सविशेषब्रह्मपरा नैताः श्रुतय ईरिताः ॥ १६ ॥

' सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' (छा० ६ । २ । १) इति च्छान्दो-
 ग्योपनिषदि पठ्यते । ' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ' (मु० १ । १ । ५)
 इति मुण्डकोपनिषदि पठ्यते । ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (तै० २ । १ । १) इति
 तैत्तिरीयोपनिषदि पठ्यते । तत्र सदेवेति श्रुतौ

सदेवेति श्रुतेर्निर्विशेष-
 र्थकत्वम्

सदित्यनेनास्तितामात्रं वस्तुच्यते । यदपेक्षया न
 किञ्चिदपि सामान्यं यत्र सामान्यस्य परा काष्ठा
 तत्स्वरूपं हि तत् । अत एवेदं तादृशमिति

वक्तुमशक्यम् । अत एव च तदत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतम् । इदं दृश्यमान-
 मखिलं जगदग्र उत्पत्तेः पूर्वं सदेवासीदित्यादिरर्थः । इदमग्र आसीदित्युक्त्या
 जगतः प्रागवस्थाऽनया श्रुत्या बोध्यते । नन्विदं जगदुत्पत्तेः प्रागवस्थापक्षं
 सच्छब्दवाच्यं वस्तु किमात्मनोवाच्यं तदन्यत् । आद्ये तस्यैवायं जगद्रूपेण परि-
 णाम इत्यात्मनो विकारित्वापत्तिः । अन्त्ये ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद् '
 (ऐ० १ । १) इत्यनेन ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' (बृ० १ । ४ । १०)
 इत्यनेन च जगदुत्पत्तेः प्रागवस्थाबोधकेन श्रुत्यन्तरेण सह समानार्थत्वं न
 लभ्यते । तत्र शात्मशब्दो ब्रह्मशब्दश्चोपात्तः । तदनुरोधेनात्रापि सच्छब्दे-
 नात्मैव ग्रहीतुमुचित इति चेदुच्यते—' आत्मा वा इदमेक एवाग्र
 आसीत् ' (ऐ० १ । १) इति ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' (बृ० १ । ४ । १०)
 इति च स्पष्टतरं प्रतिपादयन्ती श्रुतिश्छान्दोग्ये सच्छब्दमात्मार्थकमेव प्रयोक्तुम-
 र्हतीति निर्विवादम् । आत्मनो विकारित्वं तु नापादनीयम् । ' स वा एष महा-

नज आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (वृ० ४ । ४ । २५) इति श्रुत्याऽऽत्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादनात् । श्रुत्येकशरणं यथाश्रुत्येव सर्वं स्वीकार्यम् ।

ननु श्रुतिरपि मिथो विरुद्धमर्थं कथं ब्रूयात् । विरोधे भासमाने त्वन्यतरा गौणार्थप्रतिपादकतया नेया । तत्र निर्विकारत्वश्रुतिर्गौणार्थकृतया नेतुं न शक्यते । विचारित्वेऽनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गेन 'नित्यो नित्यानाम्' (श्वे० ६ । १३) इत्यादि-
बहुश्रुतिव्याफोपापत्तेः । किं तु निर्विकारत्वश्रुत्यनुरोधेनात्मनो जगदुपादानकार-
णत्वश्रुतिर्गौणार्थप्रतिपादिका भवतु । साक्षाज्जगदुपादानकारणं सूक्ष्मं प्रधानम् ।
तद्द्वारा परमात्मा जगदुपादानकारणमिति 'यतो वा' (तै० २ । १ । १) इत्या-
दीनां जगदुपादानकारणत्वप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्यम् । न च साक्षाज्जगदु-
पादानकारणस्य सूक्ष्मस्य प्रधानस्य परमात्मना सह कः संगमो येन तद्द्वारा
परमात्मा जगदुपादानकारणमित्युच्यत इति वाच्यम् । शरीरशरीरिभावरूपसंब-
न्धस्य रामानुजाङ्गीकृतस्य सत्त्वात् । 'सदेव' (छा० ६ । २ । १) इति प्रकृत-
श्रुतौ च सच्छब्देनास्पष्टनामरूपं साक्षाज्जगदुपादानकारणं सूक्ष्मशरीरविशिष्टमेवो-
च्यत इति चेदुच्यते—उपादानकारणं द्विविधम् । परिणाम्युपादानं विवर्तोपादानं
च । तत्र परिणाम्युपादानकारणत्वमात्मनः स्वीक्रि-

अत्मा विवर्तोपादानम् यत्ते चेन्निरविकारत्वश्रुत्या विरोधः स्यान्न विवर्तोपा-
दानत्वस्वीकारे । एवमविरोधेनोपपत्तावन्यतरम्या

गौणार्थत्वकल्पनमन्यायम् । किं च जगत्प्रागवस्थाप्रतिपादिकयोः 'आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ० १ । १) 'सदेव सौन्येदमग्र आसीत्' (छा० ६ । २
१) इतिश्रुत्योः समानार्थत्वभङ्गस्तदवस्थ एव । आत्मशब्देन शरीरान्तः-
स्थस्य केवलस्यात्मनो ग्रहणात् । सच्छब्देन च शरीरविशिष्टस्य ग्रहणात् । यद्यपि
शरीरशरीरिणोरभेदप्रतीतिर्लौकिके निरुद्धा तथापि सद्रात्मशब्दयोरेकार्थत्वं नोप-
पद्यते । तथाहि—आत्मा शरीरी, चिदचिच्च तस्य शरीरम् । एवं शरीरशरीरि-
भावं स्वीकर्तुं मते कः सद्रात्मशब्दयोरेकोऽर्थः । चिदचिद्वृषशरीरविशिष्टः पञ्चलो-
या । विशिष्टश्चैदमसिद्ध आत्मशब्दार्थः रल्पः स्यात् । शरीरमतिमंसन्ध्यर्थं आत्म-
शब्द इति हि तेषां मतम् । तथा च यथा पुत्रप्रतिसंगम्यर्थः पितृशब्दः पुत्र-
व्यतिरिक्तमेवार्थं ब्रूते तथात्मशब्दोऽपि शरीरव्यतिरिक्तमेवार्थं प्रतिपादयेत् । न च
शरीरात्मनोरवयववाच्यविभाव एव संगमोऽस्तिनि वाच्यम् । नान्यन्मि तथाऽ
मसिद्धेः । किं च विशिष्टस्यात्मतरे ज्ञानत्याग्यदेवगुणान्वं म्यान्न कृत्स्नात्मगुण-
त्वम् । न चेष्टापत्तिः । 'यावदान्यभास्त्रिनात्' (व० सू० २ । ३ । ३०) अने

सूत्रेण विज्ञानगुणस्य कृत्स्नात्मव्यापित्वस्योक्तत्वात् । ननु यावदात्मभावि-
 त्वादित्यनेनात्मवत्तद्गुणभूतज्ञानस्य नित्यत्वं बोध्यते न तु व्यापित्वमिति चेत्ता-
 वतापि विशिष्टस्यात्मत्वे विकारित्वादिदोषप्रसङ्गे दुर्वार एव । किं च विशिष्ट-
 स्यात्मत्व आत्मनो ज्ञानगुणकत्वस्य भवत्संमतस्यैकदेशदृष्टित्वेनोपपत्तावपि 'विज्ञा-
 नघनः' (वृ० २।४।१२) इति श्रुत्युक्तस्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वस्यानुपपत्तिः ।
 तत्तु भवतापि स्वीकृतमेव । किं च विशिष्टस्यात्मत्वे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः'
 (वृ० २।४।५) इत्यादिविध्यानर्थक्यम् । अयत्नसिद्धत्वादात्मदर्शनस्य ।
 आत्मशब्दस्यात्मैकदेश इत्यर्थे तु लक्षणा स्यात् । अयत्तदोषपरिनिहीर्यया केवल
 एव शरीरान्तःस्थः सदात्मशब्दयोरर्थ इति चेन्नतिज्ञाहानिः । श्रुतौ (छा० ६ ।
 १।३) 'एकेनात्मना ज्ञातेनान्यत्सर्वं ज्ञातं भवति' इत्युच्यते । तत्र परमात्मज्ञानेन
 जीवानां जडानां च ज्ञानं न संभवति । न हि चिदाचिद्रूपं शरीरं मृदो घट इव
 परमात्मनः परिणामः । अत एव मृदादिदृष्टान्ताननुरूप्यं च । किं च 'प्रकृतिश्च'
 (ब्र० सू० १।४।२३) इति सूत्रे प्रतिपादितं परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं
 केवलस्यात्मत्वे न संभवति । प्रकृतित्वं हि द्विविधम् । विवर्तवादेन परिणामवादेन
 च । आद्यं प्रातिभासिकसर्पप्रकृतित्वं रज्ज्वाः । अन्त्यं घटादिप्रकृतित्वं मृदः ।
 तत्रार्थं रामानुजमते परमात्मनो न संभवति । रामानुजीयैर्विवर्तवादानभ्युपगमात् ।
 नापि द्वितीयम् । शरीरस्य परिणामेऽपि तदन्तःस्थस्यात्मनः केवलस्य परिणामा-
 भावात् । अन्तःस्थितिमात्रेण प्रकृतित्वं तु दुर्वचम् । भृत्पिण्डान्तःस्थितस्याकाशस्य
 घटप्रकृतित्वाभावात् । तथा सूक्ष्मशरीरप्रकृतिकस्य स्थूलशरीरस्य जीवप्रकृति-
 कत्वं न केनाप्यभ्युपेयते । किं च केवलस्यात्मत्वे सृष्टेः प्रागजगत्प्रकृतिभू-
 तस्य सूक्ष्मस्य परमात्मशरीरस्य परमात्मव्यतिरिक्तस्य सत्त्वेन 'सदेव सोम्ये-
 दमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इति श्रुतिविरोधः । 'इदं सर्वं यदयमात्मा'
 (वृ० २।४।५) इति श्रुतिप्रतिपादितसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च । इदंपदेन
 परामृष्टस्य दृश्यमानस्य जगतः परमात्मशरीरत्वेऽपि परमात्मस्वरूपत्वाभावात् ।
 शरीरशरीरिणोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादौ दर्श-
 नेऽपि वस्तुतस्तयोस्तादात्म्याभावात् । सृष्टेः प्रागस्पष्टनामरूपावस्थमत्यन्तसूक्ष्ममपि
 जगत्परमात्मशरीरमिति परमात्मनः सकाशाद्वस्तुतो भिन्नमेव त्वदर्शने । न चेदं-
 पदस्यैतदन्तर्यामिरूपेऽर्थे लक्षणा । यद्वा सच्छब्दस्यात्मशब्दस्य च तच्छरीररू-
 पेऽर्थे लक्षणा । तथा च सामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणायां
 मानाभावाद्वाच्यम् ।

किं च 'सदेव' (छा० ६ । २ । १) इति वाक्यं हि 'येनाश्रुतं श्रुतं मन्वत्य-
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६ । १ । ३) इति पूर्वमतिज्ञाताथोपपाद-
नायोपात्तम् । तत्र येनेत्यनेन 'तमादेशमप्राक्ष्यः' (छा० ६ । १ । २) इति-
पूर्ववाक्यस्थस्य तच्छब्दान्वितस्यादेशस्य परामर्शः । आदेशश्चन्द्रस्य भावसाधन
उपदेशवाची । कर्मसाधनशोपदिश्यमानात्मरूपवस्तुवाची । करणसाधनशोप-
देशसाधनीभूतशास्त्रवाची । त्रिषाप्यर्थोपपत्तावपि र्मसाधन एवात्र ग्रहीतुमु-
चितः । यत उपदेशस्तत्साधनं शोपदेशज्ञानं जनयित्वैव सर्वविज्ञानं जनयेत् ।
किं च कर्मसाधने गृहीते सत्येवैतत्तात्पर्यकेण श्रुत्यन्तरस्येन 'आत्मानि खल्वरे
दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' (बृ० ४ । ५ । ६) इत्यनेन वाक्येन
समानार्थत्वं लभ्यते । तत्र गुपदिश्यमानात्मरूपवस्तुज्ञानजन्यं सर्ववेदनमिति
स्पष्टमेवोक्तम् । तदनुरोधेन 'येनाश्रुतम्' (छा० ६ । १ । ३) इति च्छान्दोग्य
स्यवाक्येऽपि येनेत्यनेनोपदिश्यमानस्यात्मनो ग्रहण आत्मविज्ञानजन्यं सर्व
विज्ञानमित्येवं समानार्थस्यमुपपद्यते । कर्मसाधनस्यादेशश्चन्द्रस्य ग्रहण एव गुप
दिश्यमानात्मरूपवस्तुनो येनेत्यनेन परामर्शो लभ्यते नान्यथा । अत एव च
'कस्मिन् भगवो विहाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु० १ । १ । ३) इति
मुण्डकश्रुतिरप्यनुसृता भवति । तत्र हि र्मिन्विज्ञात इत्येवं सर्वविज्ञानसाधनी-
भूतज्ञानरूपैव पृष्टम् ।

अथ 'येनाश्रुतं श्रुतम्' (छा० ६ । १ । ३) इत्यत्र यच्छब्दनिर्दिष्टात्साधन
ज्ञानरूपीभूतादात्मनः सकाशात्साध्यविज्ञानरूपीभूतं श्रुतं मतं विज्ञातमिति शब्दे-
रुक्तं सर्वं वस्तुजातमनन्यदन्यद्वा । अनन्यत्वे न किमप्यनेन शस्येन मतिपादिनं
भवति । न हि घटेन विज्ञातेन घटो विज्ञातो भवतीत्युच्यमाने स्मिप्युक्तं भवति ।
अन्यत्वे तु मिथो भिन्नयोः पदार्थयोर्मध्य एकस्य विज्ञानेनान्यस्य विज्ञानं दुष्प-
रम् । न हि घटेन विज्ञातेन पटो विज्ञातो भवति । मिथः संसर्गयोरपि वस्तुनो
भिन्नयोरेवमेव । न हि देवदत्ते विज्ञाते वत्पुत्रो विज्ञातो भवति । न वा दण्डे
विज्ञाते घटो विज्ञातो भवति । यद्यपि दण्डे घटस्त्वरणत्वेन रूपेण ज्ञाते घटो दण्ड
कार्यत्वेन रूपेण ज्ञातो भवति तथापि न तज्ज्ञानं वस्तुस्वरूपपरिचायरम् ।
स्वरूपपरिचायकं च यज्ज्ञानं तदेव विज्ञानशब्देनोन्यने । स्वरूपपरिचायकं ज्ञान
हि सर्वज्ञानमूलभूतम् । स्वरूपपरिचयं विनेतरसंश्लिष्टत्वेन ज्ञानासंभवाद् । घट
कारणत्वेन दण्डे ज्ञातेऽपि कन्नुग्रीवादिना म्यस्येणापरिचितो घटः प्रचक्षते
दृष्टोऽपि न दण्डकार्यत्वेन ज्ञातुं शक्यते । श्रुतौ च विज्ञानं भवन्त्युच्यते । नया

विदधातुः स्वरूपपरिचायकज्ञानवाच्येव । 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' (मु० १।१।९)
 'ब्रह्मविदामोति परम्' (तै० २।१) इत्यादौ तथा दर्शनात् । अत एवोक्त-
 वृहदारण्यकश्रुतौ 'इदं सर्वं विदितम्' (वृ० ४।५।६) इत्युच्यते । तदेवं
 साधनसाध्यज्ञानकर्मणोरन्यत्वानन्यत्वरूपकल्पद्वयस्यापि वक्तुमशक्यतया 'येना-
 श्रुतम्' (छा० ६।१।३) इति श्रुतेः का गतिरिति चेत्—

अत्रोच्यते । साधनज्ञानकर्मभिूतादात्मनः सकाशात्साध्यज्ञानकर्मभिूतं सर्वं
 वस्तुतोऽनन्यदेव सदन्यत्वेन प्रतिभाति । अन्यत्वेन प्रतिभानसत्त्वान्न 'घटेन
 विज्ञातेन घटो विज्ञातो भवति' इति वाक्यस्येवानर्थवयम् । अन्यत्वेन प्रतिभान-
 काल एव चोक्तप्रतिज्ञावाक्यार्थपेक्षा न तत्त्वज्ञानोत्तरम् । नाप्यन्यत्व-
 कल्पोक्तो दोषः । सर्ववस्तूनामात्मनः सकाशाद्वस्तुतोऽनन्यत्वेनात्मज्ञानस्यैव
 घटपटाद्यखिलवस्तुस्वरूपपरिचायकज्ञानत्वात् । यद्यप्यात्मज्ञानेन घटपटादि-
 वस्तूनां कन्बुग्रीवादिमत्त्वादिना तत्तद्वस्तुस्वरूपेण परिचयो न भवति
 तथापि न दोषः । यतो घटस्य कन्बुग्रीवादिमत्त्वं स्वरूपं यल्लोरुदृष्ट्या
 सत्यतया भासते तन्न परमार्थतः सत्यम् । किं तु सत्यं घटस्वरूपं मृदेव ।
 तथा च दृष्टान्ते 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छा० ६।१।४) इत्युक्तम् । तदनु-
 रोधेन दार्ष्टान्तिकेऽपि सर्वस्य वस्तुनः संप्रति भासमानं स्वरूपं न सत्यमित्या-
 स्येयम् । मृत्स्वरूपस्यापि सत्यत्वं तत्कार्यभूतयदाद्यपेक्षया । कारणापेक्षया तु न
 सत्यत्वम् । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तिस्तु प्रसिद्धचनुरोधेन यदादिकार्यापेक्षया
 बोध्या । एवं स्थिते 'येनाश्रुतम्' (छा० ६।१।३) इति प्रतिज्ञातोऽर्थः
 श्रुत्या मृदादिदृष्टान्तान्प्रदर्श्य संभवदुक्तिरूनां नीतः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्'
 (छा० ६।२।१) इत्यनेनोपपाद्यते । 'जगत्सत्यं परमात्मनः सकाशा-
 द्विन्नं परमात्मप्ररीरभूतम्' इत्येवंवादिनां रामानुजोयानां तु मते सदेवेति
 श्रुतौ सत्तद्वस्तुस्येदंश्रुतस्य वा लक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तायापि पूर्वमति-
 ज्ञातार्थो नोपपादितो भवति । आत्मज्ञानेन जगन्स्वरूपपरिचायकज्ञानोत्पत्त्य-
 संभवात् । नापि मृदादिदृष्टान्तानुगुण्यम् । न हि यदो मृदः शरीरम् । यद्यप्य-
 द्रवैवादिमते जगन्न 'ब्रह्मणः परिणामः । ब्रह्मणो निर्गिरागन्तात् । किं तु
 विवर्तः । यदाद्यस्तु मृदः परिणामाः' इत्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं तथापि
 न क्षतिः । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वांशेन सान्यमपेक्ष्यते । तथात्वे हि
 कस्यापि कोऽपि दृष्टान्तो न स्यात् । सर्वशेन नान्यं हि स्वस्य स्मर्त्तव्यानि
 न तु परेण । किंतु येनांशेन दृष्टान्तः पानिपिपादायिपितम्बेनांशेन सान्यमपेक्ष्यते ।

मकृते तु 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्र हेतुश्च साधनज्ञानरूपाभूतस्य सत्यत्वं साध्यज्ञानरूपाभूतस्य त्वसत्यत्वमेवेति' इत्यास्मन्नंशे दृष्टान्तो विवक्षितः । 'श्रुतिरेत्येव सत्यम्' इत्येवशब्दघटितवाक्येन तथा श्रुतितात्पर्यस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । एवं च कार्यगतसत्याशङ्कानं तदीयोपादानकारणस्वरूपज्ञानाधीनं यथा मृदयटादिषु दृश्यते तथा जगत्सत्त्वाशङ्कानं जगदुपादानकारणज्ञानाधीनमिति प्रदर्शयितुं जगदुपादानकारणज्ञानाय जगत उत्पत्तेः प्रागवस्था 'सदेव' इति श्रुत्या प्रदर्श्यते । जगति भासमाना येऽखिला विशेषास्तदपनयनपूर्विका या सामान्यावस्थाऽस्तित्वमात्ररूपा सामान्यस्य परा काष्ठा सा सच्छब्देनोच्यते । तदेव च निर्विशेषसन्मात्ररूपं ब्रह्म । एवकारेण च सर्वे विशेषा निरस्पन्त इति निर्विशेषसन्मानब्रह्मबोधनमेवैतद्वाच्यम् । यथा यथा जगदुत्पत्तिस्तथा तथा विशेषाः प्रतिभासन्त इति ब्रह्मणः सविशेषत्वमौपाधिकमेव । तत्प्रतिपादकानि सविशेषवाक्यानीति न कापि श्रुतिर्विरोध्यते ।

केचित्तु सदेवेत्यत्र सच्छब्देन जगदुपादानकारणमव्याकृतनामरूपत्वस्य सूक्ष्मं प्रधानमेवोच्यते । एवशब्देन चाधुना दृश्यमानस्य व्याकृतनामरूपत्वस्य व्यावृत्तिरित्याहुः । तत्र । सच्छब्दो ह्यसंभूतोः श्रुतप्रत्ययेन साधितः । तस्य चास्तित्वमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तम् । न त्वव्याकृतनामरूपत्वस्वरूपस्तद्विशेषः । न च श्रुतावयव इत्युच्यते । तस्य चोत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः । तदानीं चास्पष्टनामरूपत्वमेवेत्यग्रेऽप्यसमभिव्याहारेणाव्याकृतनामरूपत्वस्वरूपविशेषार्थावगतिरिति वाच्यम् । तथाप्येवकारेण व्याकृतनामरूपत्वस्य व्यवच्छेदनापत्तिः । व्युत्पत्तिसिद्धौ ह्ययं नियमो यत्स्यान्वयिपदशक्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नमेवैवकारेण व्यरच्छिद्यतेऽपिशब्देन च तदेव समुच्यते । न ह्ययं ब्राह्मण एवेत्यत्र प्रकरणादिना देवदत्तादिब्राह्मणविशेषावगताव्येवकारेण यद्भूततो व्यरच्छिद्यते । तस्यापि ब्राह्मणपदशक्यतावच्छेदकीभूतब्राह्मणत्वरूपधर्मरश्मिभूतत्वात् । तथा प्रकृते व्याकृतनामरूपस्य सत्पदशक्यतावच्छेदकीभूतास्तित्वावच्छिन्नत्वेन यथं तस्य सदेवेत्येवकारेण व्यावृत्तिः । एवं च सच्छब्दोऽस्तित्वमात्रवाचीति सदेवेति श्रुतेर्निर्विशेषब्रह्ममतिपादकत्वं सिद्धम् ।

'अथ परा' (मु० १।१।५) इति श्रुतेरपि निर्विशेषब्रह्ममतिपादकत्वं ।

अथ परेतिशुनेर्निर्विशेषा-
शक्तत्वं

अथ परा यथा तदधरमधिगम्यते । अत्र द-
विशेषाव्ययमधरमित्युच्यते । न धरतीन्यधरम-
विनाशि । अतश्च तस्यादिनाशिर यद्वृत्तिनि-
मित्तम् । विनाशाभास इति यास्व । नञ् च पर-

विद्याप्राप्यस्य वस्तुनो निषेधमुखेनैव प्रथमत उल्लेखः । अनेन तद्वस्तु निर्वि-
शेषमिति सूच्यते । ततः कथंभूतं तद्वस्तिवत्यपेक्षायामाह—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥

अद्रेश्यं प्रत्यक्षागोचरम् । अग्राह्यमनुमानाद्यगोचरं कर्मेन्द्रियागोचरं वा । अगो-
त्रमनामकम् । अवर्णं नीलादिवर्णरहितम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् ।
अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । चक्षुःश्रोत्रशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि पाणिपादशब्देन
कर्मेन्द्रियाणि चोपलक्ष्यन्ते । एवं चरणद्वयेन प्राप्यवस्तु निषेधमुखेन प्रतिपादितम् ।
यद्यपि कस्यचिद्वस्तुनो विधिमुखेन वर्णनमीदृशं तादृशमित्येवंरूपेण क्रियमाणं यथा
वस्तुस्वरूपपरिचायकं भवति न तथा निषेधमुखेन वर्णनामिति विधिमुखेन
वर्णनमेवादावुचितं तथापि प्रकृते परविद्याप्राप्यस्य वस्तुनो विधिमुखेन वर्णनं
वस्तुतो नैव संभवतीति ध्वनयितुं श्रुतेस्तथा प्रक्रमः । उत्तरार्धे यद्यपि नित्यं
विभुमित्येवं तृतीयचरणे विधिमुखेन वर्णनं मुखे भासते तथापि पर्यवसानं
निषेधमुख एव । नित्यं कालतःपरिच्छेदरहितम् । विभुं देशतःपरिच्छेदरहि-
तम् । सर्वगतं वस्तुतःपरिच्छेदरहितम् । अनेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तम् ।
अतो नात्र कश्चिदमो विधिमुखेन बोध्यते । ननु यद्यद्रेश्यमित्यादिना दृश्यत्वा-
दिविशेषपराहित्यमुच्यते, तर्हि तद्वस्तु नैव स्यादिति चेत्तत्राह—सुसूक्ष्ममिति ।
अदृश्यत्वादिषु न तुच्छत्वं हेतुः किंतु सूक्ष्मत्वमित्याशयः । अत्रापि निषेध-
मुखेन प्रवृत्तादेव पर्यवसानम् । अदृश्यत्वे न सूक्ष्मत्वं साक्षाद्धेतुः । किं
त्वदृश्यत्वसमनियतः स्थूलत्वाभावः । दृश्यत्वे स्थूलत्वस्य प्रयोजकत्वात् । तथा
च सुसूक्ष्ममित्यस्य स्थूलत्वादिहित्ये तात्पर्यम् । ननु नित्यं विभुमित्यत्र निषेध-
मुखेन प्रवृत्तौ पर्यवसानेऽपि विधिमुखेन प्रवृत्तिर्मुखे किमर्थं स्वीकृतीति चेन्न ।
सविशेषेश्वरज्ञानप्रणाल्या निर्विशेषवस्तुसाक्षात्कार इत्येतत्सूचयितुं तत्स्वीका-
रात् । सोपाधिक ईश्वरे तस्याः संभवात् । तदेतद्वर्शयति—यद्भूतयोनिमिति ।
भूतयोनिं जगत्कारणम् । जगत्कारणत्वादिविशेषवस्त्वेन यदेतद्वीरेर्दृश्यते तद्वस्तु
वस्तुतो निर्विशेषमेवेति तात्पर्यम् । धीरा धैर्यशालिनः । धैर्यं चैवं क्रमेण नि-
र्विशेषवस्तुसाक्षात्कारो भविष्यतीति बुद्धिदाढ्यम् । जगत्कारणत्वादिविशेष-
मारोप्य सविशेषवस्तुध्यानं निर्विशेषसाक्षात्कारोपाय एव । तथा च ‘अद्रेश्यम्’
‘परिपश्यन्ति’ इत्यनयोर्न विरोधः । वस्तुतोऽदृश्यमेव वस्त्यारोपेण पश्यन्ति ।
न तु ‘निर्विशेषं वस्तु सर्वथा नास्त्येव’ इति भ्रमित्यम् । अद्रेश्यमित्यादि-

श्रुतिविरोधात् । अधीराणामदृश्यं धीराः परिपश्यन्तीति व्याख्यानं तु न चेतासि चमत्कारं विधत्ते । यच्चदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमित्यादिवाक्यप्रवाहस्वारस्यभङ्गापत्तेः । एवं च वस्तु निर्विशेषमिति सिद्धम् । अग्रेऽपि

‘यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान्नाणीशो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्’
(मु० १ । १ । ७)

इति मन्त्रे निषेधमुखेन निर्विशेषमेव वस्तु प्रतिपाद्यते । यद्यप्ययं मन्त्रः सर्वेषु पुस्तकेषु न दृश्यते तथापि केषुचिद्दृश्यते एव । तथा चायं परोति श्रुतेर्निर्विशेष-
ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै० २ । १ । १) इत्यपि श्रुतिर्निर्विशेषब्रह्मपरैव ।

तत्रानन्तशब्दस्याविनाशित्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

सत्यं ज्ञानमिति श्रुते- विनाशाभाव इति यावत् । अभावेन च न वस्तुनः

निर्विशेषार्थकत्वम् सविशेषत्वमिति प्राक् (५० ७१) उक्तमेव ।

सत्यशब्दादपि न सविशेषप्रतीतिः । तथाहि-सच्छ-

ब्दोऽस्तितामात्रप्रवृत्तिनिमित्तको यत्र सामान्यस्य परा काष्ठा तादृशं निर्विशेषं
सन्मात्रं द्रुत इति प्राशुक्तमेव । युक्तं चैतत् । ‘सदेव सौम्य’ (छा० ६ । २ । १)
इति वाक्यं हि जगत्प्रागवस्थाशोधकम् । जगन्मूलकारणीभूतस्य जगत्प्राग-
वस्थापक्षस्य वस्तुनः सविशेषत्वे तस्य मूलकारणत्वं न संभवति । विशेषपाणां
सामान्यपूर्वकत्वेन मूलकारणस्य निर्विशेषस्यावश्यवान्यत्वात् । अस्तित्वेन तु
न सविशेषत्वं वाच्यम् । तथात्वे तस्य विशेषत्वं यत्सामान्यनिरूपितं तस्यैवास्म-
न्मतेऽस्तिशब्दवाच्यत्वात् । निरूपणां क्षयमस्तिशब्दः सर्वसामान्यभूतरस्तुवा-
चकः । ब्रह्मशब्दोऽपि तथैव । बृहणाद्ब्रह्म । बृहणं सर्वव्यापनम् । सामान्येन
हि विशेषा व्याप्ता भवन्ति न तु विशेषेण सामान्यम् । तथा च बृहत्त्वेनापि न
ब्रह्मणः सविशेषत्वम् । बृहत्त्वस्य विशेषरूपत्वे तादृशविशेषनिरूपकं यत्सामान्यं
स्यात्तद्बृहत्त्वाश्रयेण ब्रह्मणा न व्याप्तं स्यादिति ब्रह्मणः सर्वव्यापनत्वासंभ-
वात् । आत्मशब्दोऽप्येवम् । अतः व्याप्नोतीत्यात्मेत्यात्मशब्दव्युत्पत्तेः । एतदमि-
प्रायेणैव श्रुत्या ‘ब्रह्म वा इदम्’ (बृ० १ । ४ । १०) ‘आत्मा वा इदम्’ (ऐ०
१ । १) इत्यत्र जगत्प्रागवस्थारोधके वाक्ये ब्रह्मशब्द आत्मशब्दश्च प्रयुक्तः ।
एवं स्थिते ‘ब्रह्मविदाम्नोति परम्’ (तै० २ । १) इत्युपक्रम्य तादृशप्रमाणो
लक्षणं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता ‘सत्यं ज्ञानम्’ इति श्रुतिः कथं सविशेषं ब्रह्म बोधयेत् ।
तथा च सत्यपदस्यासत्त्वाद्वावृत्तिमन्यर्थ एव तात्पर्यम् । किं च सत्यपदस्य

सत्यत्वमविशिष्टार्थबोधकत्वे व्याघातापत्तिः । विशेषाणां हि मिथो व्यावर्तमान-
त्वान्मिथ्यात्वमिष्यते । यथा घटशरादादीनां तत्सामान्यभूतमृदपेक्षया मिथ्या-
त्वम् । एतच्च 'मृत्तिरेत्येव सत्यम्' (छा० ६ । १ । ४) इति श्रुतिसिद्धम् ।
तथा च सत्यत्वस्य विशेषत्वे तादृशसत्यत्वविशिष्टस्य सविशेषस्य ब्रह्मणो मिथ्या-
त्वमेव स्यादिति सत्यं ज्ञानमित्युक्तिर्व्याहन्यते । किं च सत्यशब्दस्य सवि-
शेषार्थबोधकत्वे यथा मनुष्यः प्राणिविशेषः प्राणिविशेषान्तरात्पदवादेः सवाशा-
द्व्यावृत्तश्च भवति तथा सत्यं कस्य विशेषः कस्माच्च विशेषान्तराव्यावृत्तं भवति
तद्वक्तव्यम् । सद्विशेषः सत्यत्वमिति चेत्तस्मात्सद्विशेषान्तरात्सत्यं व्यावृत्तं
भवति । सत्यं हि मिथ्याभूताद्व्यावृत्तं भवति । मिथ्याभूतं तु न सद्विशेषान्तरम् ।
मिथ्याभूतस्य सत्त्वाभावात् । एवं च यत्सर्वसामान्यमस्तीत्येव केवलं
वक्तुं शक्यते तदेव सत्यमिति केनलास्ति तत्समनियतं सत्यत्वमस्तित्वा-
परपर्याय एवेति सच्छब्दवत्सत्यशब्दोऽपि न सविशेषार्थबोधकः । अस्ति सत्य-
शब्दयोः पर्यायत्वं च 'अत्र सत्यमसत्यम्' (त्रि० पु० २ । १२ । ४५) इति ।
यदस्ति यन्नास्ति (वि० पु० २ । १२ । ३८) इति प्रव्रान्तस्योपसंहारः
(श्रीभा० पृ० १०७ प० '४) इत्युक्तवता त्वयाप्यङ्गीकृतमेव । ज्ञानशब्दोऽपि
न सविशेषार्थबोधकः । निरूपयानिराश्रया याऽनुभूतिस्तस्याः सन्मात्ररूप-
त्वस्य प्रागुपपादितत्वात् (पृ० ८०) । किं च ज्ञानपदस्य सविशेषार्थबोध-
कत्वे किं ज्ञानमेव विशेष उत ज्ञानत्वम् । आद्ये ज्ञानरूपविशेषविशिष्टस्यात्मनो
ज्ञानपदात्प्रतीतिर्भावि्या । सा च न संभाति । व्युत्पत्त्यस्य कर्तर्यविधानात् ।
'अर्शआद्यजन्तो ज्ञानग्रन्धः' इति विषयवाक्यदीपिकासारोक्तिस्तु (वि० दी०
पृ० ३३) श्रुत्यक्षराननुगुणा । तथा सति ज्ञानशब्दं ज्ञानवच्छब्दं वा श्रुतिनि-
दिशेत् । द्वितीये तु ज्ञानपदेन गुणभूतज्ञानग्रहणे ज्ञानत्वरूपो विशेषो गुणभूते ज्ञाने
न तादृशगुणभूतज्ञानाश्रयत्वेन त्वदभिमाने ब्रह्मणीति ज्ञानपदात्सविशेषब्रह्मणः
प्रतीतिर्न संभवति । अथ ज्ञानपदेन ब्रह्मस्वरूपभूतं ज्ञानं गृह्यते न तु ब्रह्मगुणभूतमिति
चेत्तथा सति ज्ञानपदस्य वैयर्थ्यमेव यात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमिति मिलित्वा पदत्रया
त्मकमेवं ब्रह्मलक्षणम् । तत्र ज्ञानपदं नित्यासंयुचितज्ञानार्थकम् । तेन मुक्तव्या-
वृत्तिः । मुक्ता हि मोक्षावस्थातः प्राक्संयुचितज्ञाना एतेति तद्व्यावृत्तिः' (श्रीभा०
पृ० १३५ प० ९) इति हि रामानुजीयानामभिप्रेतम् । ज्ञानपदेन स्वरूपभूतज्ञानस्य
ग्रहणे तु मुक्तव्यावृत्तिर्न स्यात् । स्वरूपभूतज्ञानस्य वद्धावस्थायामपि संशोचा-
भावात् । स्वरूपभूतज्ञानस्य संशोचविनासाङ्गीकारे त्यात्मनो विनारित्वापत्ता-
वनित्यत्वाद्विदोषप्रसङ्गः ।

अद्वैतिनां तु मते सत्यादिवाक्ये त्रीणि लक्षणानि सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्मेति । यत्रपीदं सत्यादिवाक्यं सामानाधिकरण्यानैसार्थप्रतिपादनं वाच्यवृत्त्या भवति तथापि लक्षणत्रयप्रतिपादनेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यमवगम्यते । अन्यथेन पदेन सिद्धाचितरयोर्वैयर्थ्यमसङ्गात् । न हि ब्रह्मव्यतिरिक्तं त्रिचिदापि सत्यमस्ति, न च ज्ञानरूपं, नाप्यविनाशि येन पदमसार्थम्यं स्यात् ।

अथानेकलक्षणप्रणयने को हेतुः । उच्यते—लक्षणं हि क्वचिद्व्यावर्तकं भवति । क्वचित्स्वरूपप्रतिपत्तिरुद्भवति । यथा चैत्र गामानवेत्युक्ते तच्छब्दा चैत्रेणानीतां गा पश्यतोऽत एवायं पशुगोशब्दवाच्य इति जानतश्च देवदत्तस्य चतुष्पदत्वादिसाधर्म्यात्पञ्चतरे गोबुद्धिः स्यात् । तत्र सास्नादिमती गौरिति पल्लक्षणं त्रियते तत्पञ्चन्तरव्यावर्तकं भवति । यस्य च न कथमपि गोव्यक्ते-र्ज्ञानं तस्यायं पशुगोशब्दवाच्य इति ज्ञानाय सास्नादिमती गौरिति लक्षणं स्मिपते । तच्च तस्य स्वरूपप्रतिपत्तिरुद्भवति । यत्रपि व्यावर्तकमपि स्वरूपविशेषप्रतिपत्तिरुद्भवति स्वरूपविशेषप्रतिपत्तिरुद्भवति व्यावर्तकं भवतीति नान्योन्यास-कीर्णमेतद्भेदद्वयं तथापि लक्षणप्रणयनोद्देश्यभूतस्य व्यावर्तकव्यवहाररूपस्य प्रयो-जनद्वयस्य मिथोऽन्तर एव । तथा च यत्र लक्षणप्रणयने मुरयत उद्देश्या स्वरूपविशेषप्रतिपत्तिस्तत्रानेकलक्षणप्रणयनमपि युज्यत एव । यतस्तस्मादधिकं सौकर्यं भवति । प्रकृते तु ब्रह्मणो रूपाद्यभावेन न कथमपि ब्रह्म मत्पक्षेणात्र-गतमिति तत्स्वरूपप्रतिपत्तिप्रतिपत्तयेऽनेकलक्षणप्रणयनं सार्थमेव ।

यच्च 'प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । तत्र सत्यज्ञानादि-पदमुख्यार्थस्तत्तद्गुणविरोध्याभारमत्यनीकार्थैर्वा, एतस्मिन्नेतार्थे पदानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदोऽवश्यमवश्यनीयः' (श्रीभा० पृ० ५९ प० ६) इत्युक्तं तत्र । सामा-

नाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदादितत्पत्तिनिमित्त-
सामानाधिकरण्यम् प्रमाणाभावात् । सत्यादिपदानामसत्यादिरादौ
मित्यागर्थे तात्पर्यस्यानुपपत्त्येवोक्तत्वेन ब्रह्मणः

सत्यत्वादिप्रमेः सप्रतिपत्त्यापन्नं दुर्लभमेव । व्यावर्तकभाररूपतया न तथा कथ-
मपि सप्रतिपत्तिमिन्यापि प्रागुपपादितमेव (पृ० ८६) । यच्च 'भिवप्रवृत्तिनिमित्तानां
राश्यानामेकस्मिन्नेव वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति श्राद्धाः' (श्रीभा० पृ० ५९
प० १६) इत्युक्तं तत्र । श्राद्धिप्रमेः सप्रतिपत्तिमिन्यापि प्रागुपपादितमेव, न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भम् ।
इत्येवं सामानाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदश्राद्धाः स्पष्टमेव स्पष्टितम् ।

व्याकरणमहाभाष्यकारैश्च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (पा० सू० ८।१।७३) इति सूत्रे सामान्यवचनमित्यस्य 'अध्वये देवि सरस्वति' इति प्रत्युदाहरणं दत्तम् । तत्र चाध्व्य इत्यादीनां पर्यायवचनानां प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदाभावेन त्वदुक्तरीत्या सामानाधिकरण्यस्याभावाद्वचनं विरुलतापत्तां प्रत्यु-
दाहरणपरभाष्यात्तंगतिः स्यात् । तत्रत्यकैयटेनापि 'पर्यायशब्दानामपि सामा-
नाधिकरण्याद्विद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः' इत्युक्तवता प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदाभावेऽपि सामानाधिकरण्यं स्वीकृतम् । एवं च सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेर्निर्वि-
शेषार्थप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ॥ १६ ॥

अद्वितीयश्रुतेर्नैव सहते सद्वितीयताम् ॥

येन केनापि धर्मेण सन्मात्रे परमात्मनि ॥ १७ ॥

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव च तस्याद्वितीयत्वं सिध्यति । सविशेषत्वे तु विशे-
पस्य द्वितीयस्य सत्त्वात् 'अद्वितीयम्' (छा०
ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम् ६।२।१) इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् । यत्तु
'जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ताधिष्ठान-

पटत्वेन ज्ञानं संभवति । किं तु मृत्तिकायां मृत्तिकात्वेन ज्ञातार्या घटस्य मृत्तिका-
त्वेन ज्ञानं भवति । तथा च तत्र मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येवं सत्यशब्देन स्रष्टु
एवोल्लेखो दृश्यते । यद्यपि मृत्तिकायाः पारमार्थिकसत्यत्वाभावेन तस्या मृत्ति-
कात्वेन ज्ञानमप्यसत्यमेव तथापि लौकिकप्रतीत्यनुसारेण व्यावहारिकसत्यत्व-
भवत्वमप्य तादृशा दृष्टान्ता उपात्ताः । लोके हि सत्यत्वं तारतम्येन प्रतीयते ।
घटस्य पटत्वेन ज्ञानमसत्यम् । घटे पटस्वरूपस्य यावद्वोपं स्थितत्वेनास्थिरत्वात् ।
तदपेक्षया घटस्य घटत्वेन ज्ञानं सत्यम् । पटस्वरूपापेक्षया घटस्वरूपस्या-
धिककालस्थापितत्वात् । परंतु तादृशं घटस्य घटत्वेन ज्ञानमपि घटस्य मृत्स्वरू-
पेण ज्ञानापेक्षयाऽसत्यमेव । घटस्वरूपापेक्षया मृत्स्वरूपस्याधिककालस्थापि-
त्वात् । घटोत्पत्तेः प्राग्घटनाशोत्तरं च मृत्स्वरूपस्य स्थितत्वात् । मृत्तिकात्वेन
ज्ञानमपि तत्कारणस्वरूपज्ञानापेक्षयाऽसत्यमेव स्यादित्यन्यत् ।

अस्याश्च प्रतिज्ञाया मृदादिदृष्टान्तैः संभवदुक्तिरुक्ता मद्दर्श्य पश्चात्तदुपपादनाय
'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्' इत्युच्यते इति प्रागुक्तमेव (पृ०
१४) । अयमभिसंधिः—अत्र जगतः प्रागवस्था बोध्यते । प्रागवस्थापन्नमेवोपादान-
कारणम् । तदेवावस्थान्तरमापन्नमानं कार्यम् ।
सदेवेतिश्रुत्यर्थं उपादानकारणज्ञानेन च कार्यगतसत्यांशज्ञानं
सुलभमिति । अत्र च पूर्वमक्रान्तार्थानुरोधा-
त्प्रतिज्ञाघटकेन येनेति सच्छब्देन गृहीतमेकं वस्तु सच्छब्देनोच्यते । तथ 'अध्रुतं
श्रुतं भवति' इत्यनेन गृहीतं सर्वं वस्तिवर्दपदेन गृह्यते । तच्च स्थूलं वा सूक्ष्मं वा
संनिवृष्टं विभक्तं वा प्रत्यक्षादियोग्यं तदयोग्यं वा सर्वमेव ग्राह्यम् । अन्यथा
यद्गृहीतं तस्यात्र सत्कार्यत्वानुक्त्या ब्रह्मज्ञानेन तज्ज्ञानासंभवात्प्रतिज्ञाहानिः
स्यात् । विना प्रमाणं संकोचे मानाभावाच्च । इदंशब्दश्चात्रोद्देश्यसमर्पकः ।
'सच्छब्दो विधेयसमर्पकः । एवकारयुक्तत्वात् । तदुक्तम्—

'तच्छब्द एकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्' इति ।

एकमद्वितीयमिति च पदद्वयं विधेयपरम् । तत्राप्युद्देश्यमिदंशब्दवाच्यमेव ।
न तु सच्छब्दवाच्यम् । विधेयस्योद्देश्यत्वरूपनाया अप्रामाण्येति तत्त्वात् । यद्यपि
सदेव सोम्येदमितिदंशब्दार्थस्य सच्छब्दार्थेन सह तादात्म्यसंयनादिदंशब्दार्थ-
मुद्दिश्य विधीयमानमेकत्वमद्वितीयत्वं च सच्छब्दार्थ एव पर्यवस्यति तथापि
वाच्यवृत्त्या न सच्छब्दार्थस्य तत्रोद्देश्यत्वं सिध्यति । अग्र इति च विधेयत्र-
येऽपि संन्यते । इदं जगदुत्पत्तेः प्रागस्तद्रूपमेषामीन् । तर्गेदं जगदुत्पत्तेः प्रागेष्टमे

वासीत् । तथेदं जगदुत्पत्तेः प्रागद्वितीयमेवासीदिति । अत्र प्रथमवाक्ये शून्यवा-
दनिरासद्वारा सत्कारणवादः प्रस्थापितः । इदं सदिति सामानाधिकरण्येन
निर्देशात्सत उपादानकारणत्वं च प्रस्थापितम् । द्वितीयेऽनेककारणवादनिरास-
द्वारैककारणवादः प्रस्थापितः । तृतीयेऽद्वितीयमित्यनेन सविशेषकारणवादि-
रासद्वारा निर्विशेषकारणवादः प्रस्थापितः । एवं च कारणस्य भेदत्रयशून्यत्वं
सिद्धं भवति । न च द्वितीयत्वं स्वसदृशेनैव केनचिन्न तु स्वगतेन केनचिद्धर्मेणेति
कथमद्वितीयपदेन स्वगतभेदव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । 'असिद्धितीयोऽनुससार पाण्ड-
वम्' 'ताते चापद्वितीये बहति रणधुरं को भयस्यावकाशः' (वेणीसं० ३ । ७)
इत्यादौ स्वगतेनापि सद्वितीयत्वस्य दृष्टत्वात् । एतन्मूलक एव 'अद्वितीयपदं च
गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सद्भवे' इत्यद्वैतवादिनां प्रवादः । भेदत्रयराहित्यं तेजो-
विन्दूपनिषद्यपि दर्शितम्—

सजातीय न मे किञ्चिद्विजातीय न मे कश्चित् ।

स्वगत च न मे किञ्चिन्न मे भेदत्रयं भवेत् (तेजो० ३।४७) इति ।

तत्र शून्यवादे केवलनिमित्तकारणवादेऽनेककारणवादे सविशेषकारणवादे
च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हि कार्यमानं प्रत्ये-
कस्य निर्विशेषस्योपादानकारणत्वे सत्येव सिध्यति नान्यथा । शून्यवादे च
भावरूपं कारणमेव नास्तीति कथमेकविज्ञानम् । दूरे तेन सर्वविज्ञानम् । तथा
तस्य केवलनिमित्तकारणत्वे कथं तेन सर्वविज्ञानम् । न हि दण्डज्ञानेन घट-
ज्ञानं जायते । तथाऽनेकोपादानकारणवादे तादृशानेककारणान्तर्गतैककारण-
विज्ञानेन कथं सर्वविज्ञानम् । न हि सुवर्णरजतताम्राद्यनेकधातुभिरारब्धो घट
एकस्य सुवर्णस्य ज्ञानेन ज्ञातुं शक्यते । न वा तैर्धातुभिः पृथग्पृथग्गारब्धा घटा
एकस्य सुवर्णस्य ज्ञानेन ज्ञातुं शक्यन्ते । तथा सविशेषकारणवादेऽपि प्रति-
ज्ञासिद्धिर्न स्यात् । सविशेषं हि वस्तु तेन विशेषेणेदृशमिति वक्तुं शक्यते । ईदृ-
शत्वस्य च तादृशत्वप्रतिद्वन्द्वितया तादृशमन्यत्किञ्चिदवश्यं वस्तु स्वीकार्यम् ।
तस्य च तादृशस्य वस्तुनः किञ्चित्कार्यं प्रति कारणत्वे तादृशस्य वस्तुनस्तत्का-
र्यस्य च ज्ञानमीदृशवस्तुज्ञानेन दुर्लभमिति सर्वविज्ञानं पूर्वप्रतिज्ञातं न संप्रपद्यते ।
अत्रानेककारणप्रमत्त्यनया प्राप्तस्य तदन्तर्गतैककारणमतस्य कारणान्तरप्रतियो-
गिकभेदस्यैवमेवेत्यनेन निरासः । अद्वितीयमित्यनेन तूदासीनप्रतियोगिरस्यापि
कारणगतभेदस्य निरासः । स चोक्तरीत्या स्वगतस्यापि भेदस्येति ।

एवं स्थिते रामानुजीयोक्तयनुसारेणाद्वितीयपदस्य विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वे कथमिव तादृशशक्तिज्ञानं प्रतिज्ञासिद्धय उपयुज्यते कथं वा तादृशशक्त्यज्ञाने प्रतिज्ञातार्थहानिः स्यादिति विपश्चित एव विदाकुर्वन्तु । किं च भूतभौतिकस्य सर्वस्य जगतः सत्यत्वं मन्यमानानां विशिष्टाद्वैतिनां मते सच्छब्दवाच्यवस्तुज्ञानेन सर्ववस्तुज्ञानं दुर्लभमेव । मृत्तिकायां मृत्स्वरूपेण ज्ञातायामपि घटस्य घटत्वरूपेण ज्ञानं दुर्लभमेवेति दृष्टान्तासंगतिश्च । घटस्य घटत्वरूपेणासत्यत्वमेवेत्येवं मिथ्यात्ववादिनामद्वैतिनां मते तु मृत्तिकायां मृत्स्वरूपेण ज्ञातायां घटस्य घटस्वरूपापेक्षया सत्येन मृत्स्वरूपेण ज्ञानं सुलभमिति दृष्टान्तसंगतिः । जगत्कारणीभूतसन्मानज्ञानेन जगति सत्यस्य सदेशस्य ज्ञानं सुलभमिति प्रतिज्ञासिद्धयेति प्रागुपपादितं नैव विस्मर्तव्यम् ॥ १७ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु दृश्यन्ते या गुणोक्तयः ।

तासां तात्पर्यमन्यत्र श्रुत्यादिष्वेव सूच्यते ॥ १८ ॥

यत्तु 'सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगता नित्यत्वादयश्च निषिद्धाः स्युः' (श्रीभा०

निर्विशेषब्रह्मणि न पृ० ६० प० १३) इत्युक्तं तत्र । इष्टापत्तेः । न हि मायावादिनः कंचिदपि भावरूपं धर्मं ब्रह्मभ्यभ्युपगच्छन्ति । नित्यत्वं श्रुतिविनाशयोगि-

त्वाभाव एव । अभावेन च न सविशेषत्वमिति प्रागुपपादितम् (पृ० ७१) ।

यत्तु 'सर्वशास्त्रामत्ययन्यायश्चात्र भवतो विपरीतफलः । सर्वशास्त्रासु कारणान्वयिनां सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात्' (श्रीभा० पृ० ६० प० १४) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । कारणत्वेनाभिमतं ब्रह्म वस्तुतो निर्विशेषमेव । कारणत्वमपि तत्र कल्पितमेव । तादृशकारणत्वोपयोगिनो गुणाः सर्वज्ञत्वादयोऽपि तत्र कल्पिता एवेति ह्यस्माकं राद्धान्तः । तथा च कल्पितानां गुणानामुपसंहारेऽपि वस्तुतो निर्विशेषत्वस्य बाधाभावेन कथं सर्वज्ञास्त्रामत्ययन्यायस्यात्र विपरीतफलत्वम् । प्रत्युत तेन न्यायेन वास्तविकं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सर्वत्र कारणवाक्येषु प्रतीयत एव । यत्तु 'निर्गुणवाक्यं प्राकृतहेयगुणविषयम्' (श्रीभा० पृ० ६० प० १९) इत्युक्तं तत्प्रागेव (पृ० ६९ प० १८) दत्तोत्तरम् । याश्च ब्रह्मणि ज्ञातृत्वादिगुणप्रतिपादिकाः 'यः सर्वज्ञः' (मु० १ । १ । ९) इत्याद्याः श्रुतयः प्रदर्शिताः (श्रीभा० पृ० ६१ प० ४) ता औपाधिगुणपुरस्कारेण प्रवृत्ता इत्यपि प्रागुक्तमेव (पृ० ६९ प० ११) । इतरथा 'निर्गुणम्' (ब्रू० ७) इतिश्रुतिविरोधः स्यात् ।

यत्तु 'निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयमपहतपाप्मेत्यार्थोपिपास इत्यन्तेन हेयगुणान्प्रतिषिध्य सत्यकामः सत्यसंकल्प इति ब्रह्मणः कल्याण-
गुणान्विदधतीयं श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादन्य-
तरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि नाशङ्कनीयम्' (श्रीभा० पृ० ६१ पृ० १७)

इत्युक्तं तदसंगतम् । 'अपहतपाप्मा विजरो
निर्गुणसगुणवाक्ययो- विमृशुर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
रविरोधः सत्यसंकल्पः (छा० ८ । १ । ५) इति
श्रुतिः सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विषयविवेचिका ।

तत्रापहतपाप्मेत्यादिनाऽपिपास इत्यन्तेन भागेन निर्गुणश्रुतेर्विषयो दर्शितः ।
सत्यकामः सत्यसंकल्प इति भागेन सगुणश्रुतेर्विषयो दर्शितः' इति हि त्वदभि-
मतम् । तन्न संभवति । पातकजरामरणादीनां गुणत्वस्य काप्यप्रसिद्धत्वात् ।
सत्यकाम इत्यादिना च सगुणश्रुतेर्विषयो दर्शित इत्यपि न सम्यक् । सगुण-
श्रुतयो हि न सगुणो गुणवानित्यादिशब्दैर्गुणसामान्यपुरस्कारेण गुणान्विदधति ।
किं तु ज्ञातृत्वदेवतात्वपतित्वादिगुणविशेषपुरस्कारेण । त्वयापि ता एव निर्दिष्टाः ।
सत्यकाम इत्यत्र च सत्यकामत्वादयो गुणविशेषा एव प्रतिपादिताः । तथा
च गुणविशेषप्रतिपादकश्रुतीनां गुणविशेषान्तरप्रतिपादकश्रुत्या कथं विषयप्रदर्शनं
भवतीति विपश्चित एव विभावयन्तु । किं च सत्यकामः सत्यसंकल्प इति-
श्रुतिप्रतिपादिताः सत्यकामत्वादयो नात्मनः स्वाभाविका गुणाः । यतः- 'कामः
संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भौरित्येतत्सर्वं मन एव'
(वृ० १ । ५ । ३) इति श्रुत्यैव कामादीनां मनोवृत्तिविशेषरूपत्वं स्पष्टमभि-
धीयते । ज्ञातृत्वमपि मनोवृत्तिविशेष एव । धीशब्देन ज्ञानाभिधानात् । तथा
च निर्गुणसगुणवाक्ययोरविरोधं 'कामः संकल्पः' इति श्रुतिरेव संपादयती-
त्येव युक्तम् । अत्र साश्रयं सविषयं ज्ञानं मनोवृत्तिविशेषरूपम् । निर्विषयं
निराश्रयं ज्ञानं त्वात्मस्वरूपमेवेति न कथमप्यात्मनः सगुणत्वम् । आनन्दोऽपि
ज्ञानविशेष एव । 'ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द इत्युच्यते' (श्रीभा० पृ० ६३
पृ० १०) इत्युक्तवत्तत्वाप्येतत्समंतमेव । तथा च न तेनापि ब्रह्मणः सगुण-
त्वम् ।

'यत्तु 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै० २ । ९ । १) इति ब्रह्मणः
कल्याणगुणानन्त्यमत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः' (श्रीभा० पृ० ६१ पृ० २४)
इत्युक्तम् । 'ब्रह्म विद्वानित्यनुक्त्वा ब्रह्मण आनन्दं विद्वानित्युक्तत्वाद्ब्रह्मगुणे-
प्वादरो बोधितः' इति तदभिप्रायः । परं तु नैतावताऽऽनन्दस्य वास्तविकं

ब्रह्मगुणत्वं सिध्यति । पुरुषेण धृते स्त्रीविषे प्रेक्षकाणामत्यादरेणावलोकने प्रवृत्तावपि तस्यौपाधिकत्वमेव दृश्यते ।

यत्तु 'सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै० २/१/१) इति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाग्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति ।

विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान्कामानश्नुते ।

ब्रह्मगुणकथने श्रुतेर्न

तात्पर्यम्

काम्यन्त इति कामाः कस्याणुगुणाः । ब्रह्मणा

सह तद्गुणान्सर्वानश्नुत इत्यर्थः' (श्रीभा० पृ०

६२ प० १) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अत्र कोऽयं

गुणवाचकः शब्दः कथं वा तादृशगुणानां ब्रह्मणा संबन्धः । कामशब्दस्तु गुणेषु न रूढः । 'काम्यन्त इति कामाः' इति योगं प्रदर्शयतस्तवाप्येतदभिप्रेतमेव ।

योगपुरस्कारे च न कामशब्दो गुणत्वेन गुणानभिदधाति । काम्यत्वेन रूपेण गुणाभिधानेऽपि न गुणा एवात्र ग्रहीतुं शक्याः । गुणेतरेषां काम्यानां भोग्यवस्तूनां संभवात् । अत एवात्र नास्तेषुमपि शक्याः । विशेषेण हि सामान्यमाप्तिप्यते न तु

सामान्येन विशेषाः । यद्यपि निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायस्तथापि सामान्येनामुक एव तत्र विशेष इति न निश्चेतुं पार्यते । कथं चात्र ते गुणा ब्रह्मगता एवेति निर्णयः । न ह्यत्र ब्रह्मण इति पठ्यन्तं पदं कामान्वितं दृश्यते । कस्य

कामा इत्याकाङ्क्षा तु नियमेन न जायते । कामशब्दस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावात् । ईदृशस्थले पुत्रप्राप्तीत्येवं नित्यसाकाङ्क्षशब्दप्रयोगेऽपि कर्तुः स्वस्यैवेति कल्पनयैवाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । किं च ब्रह्मगुणा नैव जीव-

मात्स्या भवन्ति । किं तु ब्रह्मगुणसदृशा गुणाः । एवं चास्थान एवायं संरम्भो ब्रह्मणः सगुणत्वसमर्थनाय रामानुजानाम् । यतो न कामशब्दो गुणाभिधायकः ।

गुणाभिधानेऽपि न तेनाकाङ्क्षा । आकाङ्क्षायामपि न ब्रह्मणः संबन्धः । संबन्धेऽपि न ब्रह्मगुणप्राप्तिसंभव इति । अयं जीवब्रह्मणोरैक्याभिभाषणेन

ब्रह्मगुणप्राप्तिसंभवधेदागतोऽसि मदीयं मार्गम् । तथा चेत्त्वं श्रुत्पर्यं उचितः । सहेति गुणपदित्यर्थे । स ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्युगपदश्नुते ।

ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभिप्यतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दाव्यतिरेकाद्ब्रह्मभूतो विद्वान्सर्वानेवानन्दानश्नुते । आनन्दस्वरूपभवनमपि मुमुक्षु-

दशास्थः कामविशेष एव । तथा चाखण्डानन्दब्रह्मरूपः संपन्न इति ।

इयमेव मोक्षावस्था । अस्यामवस्थायां न शत्रुत्रेयभावः । ब्रह्मणो ज्ञानावि-

पयत्वात् । तदुक्तम्—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानता विज्ञातमविजानताम् ॥ (के०-११) इति ।

यस्य ब्रह्मामतं ज्ञानाविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । यस्य तु ब्रह्म

श्रुतिसंमतं ब्रह्मज्ञान-
स्वरूपम्

मतं ज्ञानविषयत्वेनाभिमतं स न वेद । यतोऽ-
स्माभिर्ब्रह्म ज्ञातमस्मन्निष्ठज्ञानविषयीभूतमित्येवं
विजानतां ब्रह्माविज्ञातमेव । अद्वैते ब्रह्मणि

विषयविषयिभावासंभवात् । अविजानतां ' ब्रह्म न ज्ञानविषयः ' इति विजा-
नतां ब्रह्म विज्ञातमिति श्रुत्यर्थः । साधकावस्थायां तु ज्ञातृज्ञेयभावकल्पनाऽ-
स्त्येव । तदनुसारेण च ' ब्रह्मविदामोति परम् ' (तै० २ । १ । १) इत्यत्र
ब्रह्मविदित्युक्तम् । एतेन ' ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मविदामोति परम् ' (तै०
२ । १ । १) ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मु० ३ । २ । ९) इति ज्ञानान्मोक्षोपदेशो
न स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ६२ प० १०) इत्यपास्तम् । यत्तु ' यतो वाचो
निर्वर्तते । अप्राप्य मनसा सह (तै० २ । ४ । १) इति ब्रह्मणोऽनन्तस्या-
परिमितगुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदितिपरिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मैतावदिति
ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम् । अपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मणः ?
(श्रीभा० पृ० ६२ प० १८) इत्युक्तं तत्र ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां
ब्रह्माविज्ञातमिति सत्यमेव । परं तु तत्र प्रकृतश्रुतितात्पर्यम् । विजानतामि-
त्यस्यैतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतामित्यर्थे प्रमाणाभावात् । ' यतो वाचः ' इति
श्रुतिरपि न तत्तात्पर्यिका । वाङ्मनसयोर्निवृत्तिहेतुत्वेन गुणानन्त्यस्य तत्र श्रुता-
वनिर्देशात् । अप्राप्येत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां बाह्निदृश्यवधित्वेन श्रुतं यच्छब्दानि-
र्दिष्टं ब्रह्मैव संबन्धुमुचितं न त्वध्याहतं गुणान्तादिकमिति प्रागुक्तमेव (पृ० ७०
प० ३) । त्वयाऽपीयं रीतिः ' प्रतिषेधादिति चेन्न (ब्र० सू० ४ । २ । १२) इति
सूत्रे न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति (वृ० ४ । ४ । ६) इति श्रुतौ कस्मा-
दुत्क्रामन्तीत्यपादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात्संबन्धितया श्रुतस्यात्मन एव संनि-
हितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ७३ प० ११) इति वदता
स्वीकृतैव । तथा च ब्रह्मणो निविशेषज्ञानस्वरूपत्वादेव तस्माद्वाङ्मनस-
योर्निवृत्तिः । तथा च ' न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः ' (वृ० ३ । ४ । २) इति श्रुति-
र्दृष्टिव्यतिरिक्तं द्रष्टारं प्रतिषेधति । यत्त्वेतच्छ्रुतिव्याख्यानम् ' आगन्तुकचैत-
न्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां मत्वा न तथाऽऽत्मानं पश्येः ।
अपि तु द्रष्टारमपि दृष्टिरूपमेव पश्येः ' (श्रीभा० पृ० ६३ प० १) इति

तत्किष्टम् । निषेध्यतावच्छेदकस्य जडत्वस्य श्रुतावनिर्देशात् । द्रष्टृत्वेनैव निषेधे श्रुतेः स्वारस्यात् । ' विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ' (बृ० २ । ४ । १४) इति विज्ञातृत्योक्तिस्त्वौपचारिकीति प्रागेवोक्तम् । किं च रामानुजमते विज्ञातृत्वस्य सत्यत्वे विज्ञातारमर इति श्रुत्यर्थो नैव संगतो भवति । किंशब्दो ह्यत्र न साधनविषयप्रश्नार्थकः । अग्रेऽमुकेन साधनेनेत्युचरादर्शनात् । किं त्वाक्षेपार्थकः । विज्ञातृविषयकज्ञानसाधनस्याक्षेपेऽर्थादेव तद्द्वारा तादृशं ज्ञानमप्याक्षिप्तं भवति । तच्च रामानुजीयानामनिष्टमेव । तैरात्मनो ज्ञेयत्वाङ्गीकारात् ।

निर्विशेषज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि च न लेशतोऽपि भेदस्यावसरः । ' नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानात्वनिषेधतात्पर्यम् नानेव पश्यति ' (बृ० ४ । ४ । १९) ' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत् ' (बृ० ४ । ५ । १५) इत्यादिश्रुतिषु बहुधा भेदनिषेधदर्शनात् । यच्च ' कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यनीकनानात्वमुक्तश्रुतिषु प्रतिपिध्यते । न पुनः, बहु स्यां प्रजायेय (छा० ६ । २ । ३) इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिपिध्यते ' (श्रीभा० पृ० ६३ प० २१) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । तथा हि—भिन्न इति व्यवहारो द्विविधः, इतरप्रतियोगिकभेदमूलकोऽवान्तरभेद-मूलकश्च । आद्यो यथा पृथिवी जलापेक्षया भिन्ना । अत्र च भिन्नशब्दस्य भेदः प्रवृत्तिनिमित्तम् । स चात्र जलप्रतियोगिकः पृथिवीनिष्ठः । द्वितीयो यथा पृथिवी घटपटादिभेदेन भिन्ना । अत्र च भिन्नशब्दस्य न भेदः प्रवृत्तिनिमित्तम् । घट-प्रतियोगिकभेदस्य घटेऽसत्त्वेन पटप्रतियोगिकभेदस्य च पटेऽसत्त्वेन पृथिवीत्या-वच्छेदेन पृथिव्या भेदस्यासत्त्वात् । किं त्ववान्तरभेदमूलकमनेकविधत्वमत्र भिन्न-शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । एतदेव च नानाशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तम् । अनेनैव रूपेण जगतोऽवलोकनं लोकप्रसिद्धं ' य इह नानेव पश्यति ' इति श्रुत्याऽनूद्य निषिध्यते । श्रुताधिहेतीदंशब्देन ' सर्वं त्वत्त्विदं ब्रह्म ' (छा० ३ । १४ । १) इत्यत्रैव सर्वस्य जगतः परामर्शात् । नानात्वेनावलोकनस्य निषेधश्चैकत्वेनावलोकने पर्यवस्यति । अवलोकनमात्रनिषेधे तु न श्रुतेस्तात्पर्यम् । तथा सति ' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह पश्यति ' इत्येव वदेत् । नानापदार्थानामेकत्वेनावलो-कनं च तेषामेकोपादानकारणकत्वे सत्येव संभवति । तदेव च ' बहु स्याम् ' (तै० २ । ६ । १, छा० ६ । २ । ३) इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । अनुभू-

यमानमप्येतन्नानाभूतं जगदेकोपादानकारणकर्तृकसंकल्पपूर्वकोत्पत्तिमत्त्वेनाज्ञा-
तेन रूपेण तया श्रुत्या ज्ञाप्यते । एतेन 'प्रत्यक्षादिसफलप्रमाणानवगतनानात्वं
दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तद्वैव बाध्यत इत्युपहास्यमिदम्' (श्रीभा० पृ०
६४ प० ३) इत्यपास्तम् । जगति नानात्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरवगतत्वाच्च ।
एतन्नानात्वं ब्रह्मगतत्वेन नैव प्रत्यक्षादिभिरवगम्यत इति चेद्ब्रह्मसंबन्धप्रतिपा-
दन एव श्रुतेस्तात्पर्यं कल्पयितव्यं भवति । स च संबन्धो न 'य इह नानेव
पश्यति' इति श्रुत्या निषिध्यते । किं तु नानात्वेनावलोकनमेव निषिध्यत
इति किमत्रोपहास्यम् । प्रत्युत 'बहु स्याम्' इति श्रुतिरेकोपादानकारणकर्तृ-
जगतः प्रदर्श्य 'य इह नानेव पश्यति' इति श्रुतिस्तात्पर्यविषयीभूत एकत्वेना-
वलोकन उपयुज्यत एव । किं च रामानुजमते 'य इह नानेव पश्यति' इति-
श्रुतिप्रतिपादितो निषेधः सुतरां नोपपद्यते । जगति नानात्वस्य सत्यतया तत्र-
भ्युपगम्यमानत्वात् । ब्रह्मणि नानात्वं नास्तीत्यभिप्रायेण न श्रुतिस्तन्मते योज-
यितुं शक्या । य इह नानेव पश्यतीत्यत्रेहेत्युक्त्या तादृशार्थमतीतिः । चिदचिद्व-
पशरीरविशिष्टे ब्रह्मण्यन्तर्गतचिदचिदन्तर्यामिरूपतत्त्वत्रयभेदेन नानात्वस्य तत्सं-
मतत्वाच्च । अथ यस्य ब्रह्म कारणं न भवति नाप्यन्तर्यामि भवति तादृशं ब्रह्म-
भिन्नं वस्तु किंचिदपि नास्तीत्यभिप्रायधेनानाद्यन्दे लक्षणा स्यात् । प्रागुक्तस्य
ज्ञायतावच्छेदकस्थाभावात् । नानाशब्दस्य हि न भेदः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यनु-
पदमेवावाच्यम् । द्वैतशब्दस्यापि न भेदः प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं त्वचान्तर्भेद-
मूलकं द्वैतम् । तादृशजगद्गतद्वैतकार्यभूतं किंचित्कर्तृकं किंचित्कर्मकं लोकप्रसिद्धं
दर्शनादिकं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्वितर इतरं पश्यति' (वृ० ४ । ४ ।
१५) इत्यादिनाऽनूद्य 'यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत्' (वृ०
४ । ४ । १५) इत्यादिना निषिध्यत इति बोध्यम् ।

'यदा त्वैव एतस्मिन्मुदरमन्तरं श्रुते, अथ तस्य भयं भवति' (तै० २ ।
७ । १) इत्यत्र नानात्वदर्शनान्तर्यमाप्तिः प्रनिपादिता । तथा चाभयार्थिनो
नानात्वदर्शनं नेष्यत इति सूचितमिति तस्या अपि श्रुतेर्नानान्यदर्शननिषेध एव
तात्पर्यम् । यत् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जन्मानिति
नानात्वदर्शनान्न शान्तिः ज्ञानं उपामीन (छा० ३ । १४ । १) इति
तद्वानान्यानुसंधानस्य शान्तिहेतुत्वमुपदिश्यते'
(श्रीभा० पृ० ६४ । पृ० ८) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । तथा हि नानं ज्ञानं उपा-
सीतन्यत्रेतिमन्दः पूर्वोक्तं परामृश्य तस्य शान्तिहेतुत्वं बोधयति । सर्वं खल्विदं

ब्रह्म तज्जलानिति पूर्वभागे ब्रह्म तज्जलानिति च शब्दद्वयं विधेयसमर्पकम् । इदं सर्वं जगदुद्दिश्य ब्रह्मत्वं तदुत्पत्त्यादिमत्त्वं च विधीयते । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशाज्जायत इति तज्जम् । लीयत इति लम् । अनिति प्राणितीत्यन् । जगत उत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशादेव । लयश्च ब्रह्मण्येव । तथा चेष्टा च जगतो ब्रह्मणैव । अत्र प्रथमेन विधिना सर्वस्य ब्रह्मत्वे बोधिते सर्वस्य कथं ब्रह्मत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादनाय तज्जलानिति द्वितीयो विधिरारभ्यते । सर्वस्य ब्रह्मैकरूपत्वानुसंधाने च नानात्वानुसंधानाभावेन रागद्वेषाभावाच्छान्तिः सुलभा । तथा चात्र नानात्वानुसंधानं नैव विधीयत इति कुतस्तस्य शान्तिहेतुत्वेनोपदेशः । उद्देश्यसमर्पकसर्वशब्दबोधितं नानात्वं तु न कुर्वद्रूपतां दधाति । प्रत्युत नानात्वानुसंधाने रागद्वेषसंभवेन माग्विद्यमानापि शान्तिर्व्याह्रियेत । ब्रह्मात्मकत्वेनापि नानात्वानुसंधाने जातुचिद्द्वेषस्य क्षयसंभवः । रागस्य तु वृद्धिरेव स्यात् । तथा च शान्तिर्दुर्लभैवेति । एतेन 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति' (तै० २ । ७ । १) इति श्रुतावन्तरशब्दस्यावकाशार्थकत्वं गृहीत्वा तत्समर्थनं (श्रीभा० पृ० ६४ प० १५) प्रत्युक्तम् । छिद्रार्थकत्वमप्यन्तरशब्दस्य तथैव निरस्तं वेदितव्यम् । न हि ब्रह्मण्यवकाशं छिद्रं वा कर्तुं कोऽपि समर्थः । दूरे तस्य भयम् । कान्तरं कुरुत इत्याकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तमेतस्मिन्नित्येव तत्रान्वेतुमर्हति । न तु पूर्ववाक्योपात्ता ब्रह्मणि प्रतिष्ठा । 'एतस्मिन्नदृश्ये प्रतिष्ठां विन्दते' (तै० २ । ७ । १) इति पूर्ववाक्ये प्रतिष्ठाशब्दस्य सप्तम्यन्तत्वाभावाच्च । सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणामे तु क्लेश एव । एतद्वाक्यस्यस्यैतस्मिन्नित्यस्य 'श्रुतानुमितयोः श्रुतसंवन्धो बलीयान्' इति न्यायेनानुवृत्तप्रतिष्ठापदार्थेऽन्वयासंभवश्च । न च श्रुतेऽन्तरपदार्थेऽवकाशे छिद्रे वैतत्पदार्थस्य ब्रह्मणोऽन्वयो न संभवतीति नात्र तन्न्यायविषयः । उभयत्रान्वयसंभव एव तन्न्यायप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । अन्तरपदार्थे श्रुते भेदेऽन्वयसंभवात् । नहि भेदोऽत्रान्तरपदार्थो न ग्राह्य इत्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति । किं च पूर्ववाक्येऽप्येतस्मिन्निति पदसत्त्वेन तेनान्वितायाः प्रतिष्ठाया उच्चरत्र संवन्धः स्यादित्युत्तरवाक्ये पुनरेतस्मिन्निति पदं श्रुतिर्नैवोच्चारयेत् । तथा च पुनरेतस्मिन्निति पदं प्रतिष्ठानिवृत्त्यर्थमेवेति श्रुतरभिप्रायो गम्यते ।

अयं च निर्विशेषब्रह्मवादः सूत्रकारस्यापि संमत एव । तदुक्तं—'न स्थानतोऽपि परस्पोभयलिङ्गं सर्वत्र हि' निर्विशेष ब्रह्म सूत्र- (ब्र० सू० ३ । २ । ११) इति । स्थानमु-
त्समतम् पाधिः । परम्य ब्रह्मण उभयलिङ्गं सविशेषानि-

विशेषलिङ्गं स्वभावतस्तु नास्त्येव, परं तु स्थानतोऽपि नास्ति । यतः सर्वत्र 'अशब्दम्' (का० ३ । १५) इत्यादिश्रुतिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यत इति तदर्थः । न च तर्हि निर्विशेषं ब्रह्मेत्यद्वैतिनां प्रवादः कथमिति वाच्यम् । सर्वथाऽवाच्यमेव ब्रह्म कथंचिद्वक्तव्यमित्येव तत्र निर्विशेषाद्वैतादिशब्दोक्तिर्निरूपकाणाम् । परमार्थतस्तु न ब्रह्मणो निर्विशेषशब्दवाच्यत्वमद्वैतादिशब्दवाच्यत्वं वा । तदुक्तं दक्षस्मृतौ—

‘न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्पारमार्थिकम्’ (दक्षस्मृ० ७।४६) इति ।

यत्तु ‘परस्य ब्रह्मणः पृथिव्यादिस्थानतोऽपि नापुरुषार्थगन्धः संभवति । यतः सर्वत्र परं ब्रह्म निर्दोषत्वसगुणत्वं तदुभयलिङ्गमभिधीयते’ इति तत्सूत्रव्याख्यानं तत्र चेतश्चमत्कृतिं विधत्ते । इदं हि निषेधवाक्यम् । तत्र निषेध्यमेवाध्याहृतं गृह्यत इति कोऽयं न्यायः । तथा च सर्वविशेषरहितमेव ब्रह्म । जगति प्रतीयमाना विशेषास्तु सर्वेऽप्यपारमार्थिका एवेति बोध्यम् ।

यत्तु निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थ इत्यद्वैतवादिमतं खण्डयता सविशेष-ब्रह्ममतिपादकम्

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् (गी० १० । ३)

इत्यादिगीतावाक्यजातमुदाहृतं (श्रीभा० पृ० ६५ प० ७) : तत्रोच्यते—

अजत्वं हि न भावरूपो धर्मः कश्चित् । किंतु

निर्विशेषब्रह्मणि गीता- जन्माभावः । एवमनादित्वं मूलकारणाभावः ।
तात्पर्यम् ततश्चाभावरूपाभ्यामाभ्यां कथमात्मनः सविशेष-

पता सिध्यति । यद्यपि ‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’

(गी० ९ । ४) इत्यादिवाक्येषु भूताधारत्वाद्यो गुणाः प्रतीयन्ते तथापि ते प्रकृतिसंघन्यमूलका एव न तु वस्तुभूताः । अत एव—

‘अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः’ (गी० १३ । ३१)

इत्येवं निर्गुणत्वं स्पष्टमेव तत्रोक्तम् । तथा—

‘असक्त सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च’ (गी० १३ । १४)

इत्यत्रापि सर्वभूतत्वं गुणभोक्तृत्वं च तत्र प्रकृतिसंघन्यमूलकमेव ।

‘विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिममगन्’ (गी० १३ । १९)

इति गीतावाक्यमेव सगुणवाक्यानां निर्गुणवाक्यानां च विषयं विविनक्तीति न कथमपि गुणानां म्वाभाविकस्वमाग्रङ्गनीयम् ।

यदपि सविशेषब्रह्मप्रतिपादकम्

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्गुणादिदोषाश्च मुने व्यतीत (वि० पु० ६।५।८३)

इत्यादिवाक्यजातं विष्णुपुराणस्यमुदाहृतं (श्रीभा० पृ० ६५ प० २१)

निर्विशेषं ब्रह्म पुराण- तस्यापि न सविशेषब्रह्मप्रतिपादने तात्पर्यं
समतम् दृश्यते । भूतातीतत्वादिविशेषाणामौपाधिकत्वात् ।
यतो विष्णुपुराण एव

यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।

अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् (वि० पु० ६।५।६६)

प्रत्यस्तमितभेद यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।

वचसामात्मसंज्ञं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ (वि० पु० ६ । ७ । ५३)

इत्येवमात्मनो निर्विशेषत्वं प्रतिपाद्यते । भूतयोनित्वमप्यात्मानि न वास्त-
विकम् । जगतो मिथ्यात्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराण एव—

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयम् ।

अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसङ्गने ॥ (वि० पु० १।१४।३९)

विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतमिथ्यात्वदर्शिनः । (वि० पु० २।१४।३१)

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।

इतीरितस्तेन स राजवर्षस्तत्याज भेद परमार्थदृष्टिः ॥

(वि० पु० २ । १६ । २४) इति ।

आत्मानि भूतयोनित्वस्य वास्तविकत्वाभावादेव 'भूतयोनिमकारणम्' (वि०
पु० ६ । ५ । ६७) इत्यत्र भूतयोनिमित्यनन्तरमकारणमित्युक्तिः संगच्छते ।
एवं च निर्विशेषं ज्ञानमात्ररूपं ब्रह्मेति स्थितम् । तच्च ज्ञानं निर्विषयं निराश्रयं
चेति प्रागुक्तमेव (पृ० ७१ प० ४) । सविषयस्य साश्रयस्य ज्ञानस्य स-
विशेषत्वावश्यंभावात् । सविशेषस्य विज्ञानस्य परमार्थत्वे द्वैतसत्यत्वदर्शितृद्यापि
तादृशज्ञानस्य परमार्थत्वसंभवेन—

विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतमिथ्यात्वदर्शिनः । (वि० पु० २।१४।३१)

इति प्रागुदाहृतविष्णुपुराणवचने 'द्वैतमिथ्यात्वदर्शिनः' इति हेतुगर्भोक्तिर-
संगता स्यात् ।

नन्वात्मानि वाग्विषयत्वरूपो विशेषो विष्णुपुराणे प्रतिपाद्यते । यथा (श्रीभा०
पृ० ६६ प० ९)

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
 भैत्रेय भगवच्छब्द सर्वकारणकारणे ॥
 समर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वित ।
 नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥
 ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णा भग इतिगणा ॥
 वसन्ति तत्र भूतानि भूतामन्यखिलानि ।
 स च भूतेष्वपेक्षु वकारार्थस्ततोऽव्यय ॥ (वि० पु० ६ । ५ । ७२-
 ७५) इति ।

अस्यार्थः—भगवच्छब्दस्यावयवार्थं प्रतिपादयन्भकारार्थमाह—संभर्तेति ।
 भूधातोर्हप्रत्यये ' भ ' शब्दः सिध्यति । तस्य ' संभर्ता भर्ता ' इत्यर्थद्वयम् ।
 संभरणमुपकरणसंविधानम् । प्रकृत्यादीन्कार्योत्पत्तियोग्यान्ः करोति स संभ-
 र्तेत्युच्यते । भर्ता स्वामी । गकारार्थमाह—नेतेति । गमेर्ण्यन्ताद्द्वयप्रत्यये ' ग '
 शब्दः सिध्यति । नेता स्थितिरर्ता । गमयिता संहारकर्ता । स्रष्टोत्पत्तिकर्ता ।
 गमधातोरुत्पत्तिस्थितिलयार्थस्त्वम् । ' भग ' इति समुदिनस्याक्षरद्वयस्यार्थमाह-
 ऐश्वर्यस्येति । समग्रशब्दः सर्वान्वेति । गुणवत्त्वेन रयातिर्यश्चः । श्रीभाग्यसंपत् ।
 वैराग्यमनादरः । वकारार्थमाह—वसन्तीति । वसधातोरधिकरणे कर्तरि वा ढप्रत्यये
 ' व ' शब्दः सिध्यति । भूतात्मनि भूतानामात्मनि । अखिलात्मन्यखिलशरीरके ।
 त्यजति हेयगुणान्तिप्रत्यये त्यजधातोः क्तिप्प्रत्यये यकारादिभागस्य पृषोदरादि-
 स्वाहोपे व्यञ्जनमात्रं तत्पररूपमवशिष्यते । स च भगवच्छब्दान्तिमरतकारः ।
 तथा च परमात्मनो भगवच्छब्दवान्यत्रात्सविशेषत्वं वस्तुत एव स्वीर्तव्य-
 मिति । मैवम् । ' शुद्धे महाविभूत्याख्ये ' (वि० पु० ६ । ५ । ७२) इत्य-
 स्मादव्यवहितपूर्वश्लोक एव—

अज्ञानदोषरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज ।

पूनाया भगवच्छब्द नियते द्वापचारिक ॥ (वि० पु० ६ । ५ । ७१)

इत्यत्र भगवच्छब्दस्यापचारिकत्वोक्तेः । ' शुद्धे महाविभूत्याख्ये ' इत्यादि-
 प्रत्यये दृष्टिं पातयन्तस्तत्र तदव्यवहितपूर्वश्लोके एव स्थं दृष्टिमान्यमभून्निति मह-
 दाश्रयम् । एवं च पुराणेष्वन्यत्र वा यदात्मन सावशेषतया वर्णनं दृश्यते
 तद्व्यावहारिकदृष्ट्याऽऽत्मनि भासमानान्विशेषानङ्गीकृत्यैव तत् न तु तथा पर-
 मार्थ इत्यभिनिवेष्टव्यम् । ' आदित्यवर्णम् ' (तै० आ० ३ । ११) इत्यादि-

श्रुतिषु प्रतिपादितं रूपमपि व्यावहारिकमेव । तस्य व्यवहारदृष्ट्यैवोपयोगात् । व्यावहारिकस्यापि तस्य धारणायां शुभाश्रयत्वं संभवत्येव । विषयान्तरपरिहारेणैकत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणं धारणा । तत्र यद्ध्येयं वस्तु स शुभाश्रय इत्युच्यते । एतेन 'अस्मिन्वकरणे संसारैकभेदजतया योगमभिधाय योगावयवान्प्रत्याहारपर्यन्तांशोक्त्वा धारणासिद्धयर्थं शुभाश्रयं वक्तुं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः' (श्रीभा० पृ० ६९ प० २०) इत्यादिना 'आदित्यवर्णमित्यादि-वेदान्तसिद्धं मूर्तं रूपं शुभाश्रय इत्युक्तम्' (श्रीभा० पृ० ७० प० ९) इत्यन्तेन ग्रन्थेन सविशेषस्य परमात्मनः पारमार्थिकत्वसाधनमपास्तम् । व्यावहारिकस्यापि शुभाश्रयत्वाङ्गीकारे वाचकाभावात् ।

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मल परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ (वि० पु० १।२।६)

इत्यत्रापि वस्तुतो ज्ञानमात्ररूपं ब्रह्म, तस्यार्थस्वरूपेण दर्शनं भ्रान्तिरित्युक्तम् । अर्थस्वरूपं ज्ञातृस्वरूपं ज्ञेयस्वरूपं च । तथा च साश्रयं सविषयं च यत्सविशेषं ज्ञानस्वरूपं तस्यावास्तविकत्वं सिद्धम् । यत्तु 'ज्ञानस्वरूपमित्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तार्थजातस्य कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारेणावभासो भ्रान्तिरित्येतावन्मात्रवचनात् । न हि शुक्तिकाया रजततयाऽवभासो भ्रान्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या भवति' (श्रीभा० पृ० ७१ प० १०) इत्युक्ते तत्र । तदेवार्थस्वरूपेणेत्यत्र पूर्वार्धोपात्तज्ञानप्रतिद्वंद्वितयोपात्तेन सामान्यमुखमवृत्तेनार्थशब्देन देवमनुष्यादिविशेषार्थग्रहणासंभवात् । न हि

रज्जुः सर्पस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थिता ।

इत्युक्ते श्वेतसर्पस्य तत्र सत्यत्वमेव, केवलं कृष्णसर्पस्यैव मिथ्यात्वमित्येवं सर्पविशेषस्य सत्यत्वं कोऽपि प्रत्येति । यद्यपि शुक्तिकाया रजततयाऽवभासो भ्रान्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या न भवति तथापि शुक्तिकायां कस्यापि रजतविशेषस्य सत्यत्वं नास्त्येव । अन्यत्र रजतस्य सत्यत्वं वा मिथ्यात्वं वा प्रमाणान्तरेण किञ्चिदपि सिध्यतु तत्र नास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् । यदि तदेवार्थस्वरूपेणेतिवत् 'जगति शुक्तिरैव रजततया प्रतीयते' इत्युच्यते चेत्तत्रापि तात्पर्यं स्यादेव । तथा चात्र जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेर्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते सत्यर्थजातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं भवति ।

किं च विष्णुपुराणे प्रारम्भ एव 'जगच्च सः' (वि० पु० १ । १ । ३५)
इत्यत्र सामानाधिकरण्येनैक्यं प्रतिपाद्य जगतो मिथ्यात्वमेव सूच्यते । तथा हि-
यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम् (वि० पु० १ । १ । ९)

इति मंत्रेयकृतं प्रश्नद्वयम् । यन्मयमिति विकारार्थे मयद् प्रत्ययः । स्वार्थे वा ।
'जगदेतत्कस्य विकारभूतम्' 'जगदेतत्किंरूपम्' इति वाऽयं जगदुपादानकार-
णप्रश्नः । अवशिष्टनिमित्तकारणविषयकश्च 'कस्माच्चैतच्चराचरं जगदुत्पन्नम्'
इति प्रश्नः । तस्य च प्रश्नद्वयस्य

स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः (वि० पु० १ । १ । ३५)

इति पराशरप्रोक्तं प्रतिवचनद्वयम् । असौ परमात्माऽस्य जगतः स्थितिसं-
यमकर्तेति जगतो निमित्तकारणमुक्तम् । जगच्च स एवेत्युपादानकारणमुक्तम् ।
परमात्मनो निर्विकारत्वं च श्रुतिशतसिद्धम् 'अविकाराय शुद्धाय' (वि० पु०
१ । २ । १) इत्यत्रैवोत्तरश्लोके पराशरेणानूदितं चेति नात्मनः परिणाम्यु-
पादानता स्वीकर्तुं शक्या किं तु विवर्तेत्पादानतैवेति भासमानस्य जगतो
मिथ्यात्वं सिद्धम् ।

यत्तु 'यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वाद्यन्मयमित्यनेन सृष्टि-
स्थितिलयकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति पृष्टम् । तस्य चोत्तरं जगच्च स इति ।
इदं च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्याप्तिकृतम् । न तु व्याप्यव्यापकयो-
र्वैस्त्वैक्यकृतम् । यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामानाधिकर-
ण्यस्य । यन्मयमिति मयण्न विकारार्थः । पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राणमया-
दिवत्स्वार्थिकः । जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः । तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभवि-
ष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थं तत्प्रकृतवचने मयद् (पा० सू० ५ । ४ । २१) इति
मयद् । कृत्स्नं च जगत्तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव । तस्माद्यन्मयमित्यस्य प्रति-
वचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावनिकध-
नमिति निश्चीयते' (श्रीभा० पृ० ७२ प० १७) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । यत-
श्चेति पञ्चमी ह्यध्याहतां जनिंक्रियामादाय 'जनिर्कर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १ ।
४ । ३०) इत्युपादानसंज्ञायामुपपादनीया । अथ वा प्रथमप्रकाशनरूपां समु-
द्भवनक्रियामादाय 'भुवः प्रभवः' (पा० सू० १ । ४ । ३१) इत्युपादानसं-
ज्ञायामुपपादनीया । तेन हि प्रथमप्रकाशाधिकरणस्यापादानसंज्ञा विधीयते । आद्य
उपादानकारणमात्रविषयकः प्रश्नः स्यात् । सूत्रे प्रकृतिग्रहणात् । प्रकृतिशब्दश्चो-
पादानकारणमात्रवाची । अन्यथा दण्डादघटो जायत इत्यापत्तेः । पुत्रात्प्र-

मोदो जायत इत्यत्र तु पुनर्मालोकेति ल्यब्लोपे पञ्चमी बोध्या । प्रकृतिशब्द-
स्योपादानकारणमात्रवाचित्वं 'प्रकृतिश्च' (ब्र० सू० १ । ४ । २३) इति
ब्रह्मसूत्रेऽपि दृश्यते । त्वयापि तत्र तथैवाङ्गीकृतम् । द्वितीये तु निमित्तकारण-
मात्रविषयकः प्रश्नः स्यात् । प्रथमप्रकाशाधिकरणस्योपादानत्वाभावात् । तन्त्रा-
वृत्त्याश्रयणेनार्यद्वयकरणे तु न किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते । तथा च 'यतथैतच्च-
राचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात्' इत्यसंगतम् । 'यन्मयमिति मयण-
विकारार्थः । पृथक्प्रश्नैवैवार्थात्' इत्यप्यसंगतम् । पृथक्प्रश्नस्योक्तरीत्योपपत्तेः ।
'यन्मयमित्यनेन जगत्किमात्मकमिति पृष्टम्' इत्यप्यसंगतम् । किमात्मकमित्यस्य
फ आत्मा यस्येत्यर्थः । तत्र चात्मशब्दः शरीरप्रतिसंयन्ध्यर्थकस्त्वदभिमतो न
तु स्वरूपार्थकः । मयदप्रत्ययेन तु शरीरप्रतिसंयन्ध्यर्थो न लभ्यते । प्राचुर्यार्थे
मयदप्रत्ययेऽपि प्राचुर्यमात्मत्वेनैवेति न नियमः । तथा च किमात्मकमित्येव
प्रश्नार्थ इति निश्चयाभावेन न तदानुगुण्येनोत्तरार्थनिश्चयः कर्तुं शक्य इति
'यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोः शरी-
रात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते' इत्यसंगतम् । एतेन जगच्च स इत्युत्तरे शरी-
रात्मभावमूलकमेव सामानाधिकरण्यमिति सिद्धवद्गृहीत्वा तदनुरोधेन यन्मयमिति
मयदप्रत्ययस्य स्वाधिकृताभावसाधनं परास्तम् । किं च मयदप्रत्ययस्य स्वार्थि-
कत्वेऽपि न जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तिः । प्रश्ने यदुद्देश्यं जगत्तस्योत्तरे पुनरुद्दे-
श्यतया निर्देशे बाधकाभावात् । यथा 'सुवर्णं किम्' इति प्रश्ने 'सुवर्णं तेजः'
इति । प्रत्युत मयदप्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थकत्वं एव जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तिः ।
शरीरशरीरिभावेऽपि वस्तुतः सामानाधिकरण्यस्याभावात् ।

यत्तु 'निविशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्न-
प्रतिवचनानि न संगच्छन्ते । तद्विवरणरूपं कृत्स्नं च शास्त्रं न संगच्छते । तथा
हि सति प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निविशेषज्ञान-
मात्रमित्येवंरूपमेकमेवोचरं स्यात्' (श्रीभा० पृ० ७३ प० ६) इत्युक्तं तत्तु-
च्छम् । संसारचक्रस्यानादिवासनामूलकत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं 'ब्रह्म सत्यमन्य-
न्मिथ्या' इतिबुद्धिस्यैर्यसंपत्तये पर्यायेण रूपान्तरेण पुनः पुनः प्रश्नकरणस्य
सार्थक्यात् । यदपि 'जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वपरे च सामानाधिकरण्ये सत्य-
संकल्पत्वादिकल्याणगुणैरुत्तानता निखिलदेयप्रत्यनीकता च बाध्येत । सर्वा-
शुभास्पदं च ब्रह्म भवेत्' (श्रीभा० पृ० ७३ प० १०) इत्युक्तं तदपि न ।
निर्गुणे गुणबाधनस्येष्टत्वात् । विवर्तवादाश्रयणेन सर्वाशुभास्पदत्वापादनस्या-

संभवाच्च । यच्च 'आत्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्' (श्रीभा० पृ० ७३ प० १३) इत्युक्तं तदपि न । जगत्पदस्य तदन्तर्यामीत्यर्थं स इत्यस्य तदात्मकमित्यर्थे वा लक्षणायास्तवावश्यवक्तव्यत्वेन मुख्यवृत्तत्वाभावात् ।

यानि तु 'द्वा सुपर्णा' (मु० ३ । १ । १) इत्यादीनि श्रुतिसूत्रपुराणवचनानि जीवब्रह्मभेदे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि (श्रीभा० पृ० ७७ प० १७) तान्युक्तीत्या व्यावहारिकभेदं गृहीत्वैव प्रवृत्तानीति न तद्विरोध आशङ्कनीयः । एवं च निर्विशेषब्रह्माद्वैतं सिद्धम् ।

सर्वं चेदं जगद्विरिसमुद्रादिकं प्रातिभासिकमविद्याकार्यत्वान्मिथ्यैव । याश्चाविद्यावादे (१) आश्रयानुपपत्ति (२) तिरोधानानुपपत्ति (३) स्वरूपानुपपत्ति (४) अनिर्वचनीयत्वानुपपत्ति (५) प्रमाणानुपपत्ति (६) निवर्तकानुपपत्ति (७) निवृत्त्यनुपपत्तिरूपाः सप्तविधा अनुपपत्तयो विशिष्टाद्वैतवादिभिः प्रदर्शिताः (श्रीभा० पृ० ८३ प० ८) ता अविचारितरमणीया एव न तु क्षोदक्षमाः । तथा हि—

ब्रह्मशक्तेरविद्याया आश्रयाद्युपपद्यते ॥

तिरोधानं स्वरूपं च तथाऽनिर्वचनीयता ॥

अद्वैतिनां मतेऽविद्याया जीव एवाश्रयः । जीवस्यैवाहमज्ञ इत्येवं प्रत्ययात् ।

यद्यप्यविद्यारूपा शक्तिः परमात्मन इति सोऽपि

अविद्याया आश्रयोपपत्तेः तस्या आश्रयस्तथापि तत्र न तस्याः कार्यकारित्वम् । यच्च जीवावस्थाया, अविद्यापारिकल्पित-

त्वेनाविद्योत्तरकालभवत्वान्न तस्या जीव आश्रयः संभयतीत्युक्तं (श्रीभा० पृ० ८३ प० ९) तन्न । न ह्यत्राविद्याजीवत्वयोरन्योन्याश्रयदोषोऽस्ति । यथा तव मते परमात्मशरीरभूतस्य जीवस्य कर्मणैव संकुचितस्वरूपस्य सतः कर्माश्रयत्वम् । न ह्यसंकुचितस्वरूपस्य मुक्तस्यैव कर्माश्रयत्वं संभवति । बीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वान्न दोषश्चेतुल्यं ममापि । तव मते जीवः संकुचितस्वरूपः सन्कर्म

करोत्यसंकुचितस्वरूपो वा । नाद्यः । स्वरूपसंकोचस्य कर्मजन्यत्वेन कर्म

करणात्प्राक्तसंकोचासंभवात् । न द्वितीयः । स्वस्वरूपसंकोचकारके कर्मणि

प्रवृत्तेरसंभवात् । न हि कश्चिज्ज्ञानी शक्तः सन्नात्मनो बन्धनागारं कृत्वा दृष्टाद-

नुप्रविशति । यच्च 'नापि ब्रह्माश्रित्य । तस्य स्वयंप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाविद्या-

विरोधित्वात्' (श्रीभा० पृ० ८३ प० १०) इत्याद्युक्तं तत्त्वाविद्याया ब्रह्मा-

श्रितत्वस्यास्माभिरनभ्युपगमादेव निरस्तम् । न हि जीवदशापन्नत्वेनानवभातं
ब्रह्माविद्याया आश्रय इत्यस्माभिरङ्गीक्रियते ।

यच्च तिरोधानानुपपत्तिं समर्थयितुं 'प्रकाशतिरोधानं नाम प्रकाशोत्पत्ति-
प्रतिबन्धो, विद्यमानस्य विनाशो वा' (श्रीभा० पृ० ८५ प० ५) इत्यादि-
ग्रन्थेन तिरोधानशब्दार्थं विकल्प्य दूषणमुक्तं तच्च-
अविद्याया तिरोधानोपपत्तिं च्छम् । वास्तविकस्य तिरोधानशब्दार्थस्यानाक-
लनात् । प्रकाशतिरोधानं नाम सत एव प्रकाश-
स्यानवभासो न तु प्रकाशनाशः । न हि मेघैः सूर्यप्रकाशे तिरोहिते प्रकाशो
नष्ट इति कोऽपि प्रत्येति ।

यच्च स्वरूपानुपपत्तिसमर्थने 'निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः
स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानम-
अविद्यास्वरूपोपपत्तिं नुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूत
उतापरमार्थभूत इति विवेचनीयम्' (श्रीभा० पृ०
८५ प० ८) इत्याद्युक्तं तन्न मनोरमम् । यतो मायावेदान्तिनामस्माकं मते
परमात्मा ज्ञानस्वरूपः ।

ज्ञान नैरात्मनो धर्मो न गुणो वा कथंचन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा निय सर्वगत शिव ॥ (योग-वृ० पृ० २९२)

इत्युक्तेः । भावरूपाज्ञानं च तच्छक्तिः । न च द्वैतापत्तिः शङ्क्या । शक्तेः शक्तिम-
दपेक्षया पृथगस्तित्वाभावात् । शक्तेः प्रातिभासिरुत्वेन वस्तुतः सत्यत्वाभावाच्च ।
सैव जगदुपादानकारणम् । इयमेव परिणामविशेषेण प्रकृतिमायातमआदिशब्दै-
र्व्यवाह्रियते । तदुक्तं वशिष्ठस्मृतौ—

तामाहु प्रकृतिं केचिमायामेके परे त्वणून्' (योगवृ० पृ० २९२) इति ।

अस्या एव प्रधानमहदहंकारपञ्चमहाभूतरूपेण तत्तद्गुणद्विष्टिरूपेण च परि-
णामः । सत्त्वरजस्तमोरूपाणां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रधानम् । बुद्धिरेव
च महत्तत्त्वम् । बुद्धेः स्वभावतः स्वच्छतया तत्र ज्ञानस्वरूपं शुद्धचैतन्यं प्रतिरि-
म्बते । समष्टिबुद्धौ प्रतिविम्बितं चैतन्यमीश्वरः । व्यष्टिबुद्धौ प्रतिविम्बितं
चैतन्यं जीवः । 'अज्ञाने प्रतिविम्बितं चैतन्यमीश्वरः' इति केचित् । निम्ब-
भूतं ज्ञानं यत्रपि निर्विषयं निराश्रयं तथापि प्रतिविम्बभूतं जीवरूपमीश्वररूपं
च ज्ञानं स्वाश्रयभूतमावरूपाज्ञानवशात्सविषयं साश्रयं च भासते । अज्ञानस्य
स्वभावत एव किञ्चिद्विषयकत्वात्किञ्चिन्निष्ठत्वाच्च । यथाऽऽदर्शमलेन तत्प्रतिरि-

भित्तं मुखं मलीमसं भासते तद्वत् । तथा च प्रतिबिम्बभूतं योजीवेश्वररूपं ज्ञानं तदेव स्वाधिष्ठानभूताज्ञानरूपदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयं चात्मानमनुभवति न तु बिम्बभूतम् । भावरूपाज्ञानस्य च स्वपरिणामे बिम्बग्रहणे च न स्वातन्त्र्यम् । नापि शुद्धं ब्रह्म तस्य प्रेरकम् । किं तु स्वाश्रयभूतं शुद्धं ब्रह्मोपजीव्य परिणमते प्रतिबिम्बं च गृह्णाति । यथाऽऽदर्शो न मुखप्रेरणया प्रतिबिम्बं गृह्णाति किं तु स्वभावतः । नैतावता तस्य स्वातन्त्र्यम् । मुखसंनिध्यापेक्षणात् । ज्ञानप्रतिबिम्बभूतश्चायं जीवो येन भावरूपाज्ञानरूपदोषेणानन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवति स दोषोऽपारमार्थिक एव । नैतावता तस्यान्यापेक्षा । यथा दीपो घटादिप्रकाशकोऽपि स्वभावत एव स्वमपि प्रकाशयति नान्यं दीपमपेक्षते तथाऽयं भावरूपाज्ञानरूपो दोषः स्वभावत एव ब्रह्मोपजीव्य जगत्कल्पकः स्वकल्पकश्चेति । अतो नानवस्था । एतेन 'मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात्' (श्रीभा० पृ० ८५ प० १५) इति प्रत्युक्तम् ।

यदपि 'अहमज्ञ इत्यत्र ज्ञानप्रागभाव एवानुभूयते' (श्रीभा० पृ० ८९ प० ५) इत्युक्तं तन्न । प्रागभावस्य नियमेन कालपरिच्छिन्नतयैव प्रतीतेः । अथाहमज्ञ इति प्रतीतिरत्यन्ताभावविषयिण्यस्तु 'सामयिकाभावस्यातिरिक्तत्वे तद्विषयिणी वास्तु, न तु भावरूपाज्ञानविषयेति चेन्मै-
भावरूपाज्ञानसाधनम् वम् । न हस्माभिः कोऽप्यभावः पारमार्थिकसत्यत्वेनाङ्गी क्रियते । किं तु व्यावहारिकसत्यतया ।
व्यावहारिकसत्यता च काल्पनिकीति यन्मूला सा कल्पना तद्भावरूपाज्ञानमेवेति घट्टकुटीप्रभातन्याय आपतति । व्यावहारिकस्य ज्ञानाभावस्य हि मूलं भावरूपाज्ञानमेव । किं च भवतां रामानुजानां नयेऽहमज्ञ इति प्रतीतिर्या घट्टजीवस्य जायते तत्र निषिध्यमानं ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञानं किं सामान्यज्ञानं ज्ञानविशेषो वा । नाद्यः । ज्ञानविशेषस्यानिपेधे ज्ञानसामान्यान्तर्गतायास्तादृशप्रतीतिरस्तित्वेन ज्ञानसामान्यनिपेधासंभवात् । सामान्यमन्तरेण विशेषस्थितेरसंभवात् । द्वितीये, तज्ज्ञानं किं परमात्मस्वरूपभूतमथ वा परमात्मगुणभूतमाहोस्वित्परमात्मविषयकम् । न प्रथमद्वितीयौ । तथाहि सति मुक्तजीवस्यापि तथा प्रतीतिः स्यात् । सा तु न त्वयापीप्यते । तृतीये तु परमात्मविषयज्ञाने न व्योत्यमारोपितत्वं कथंचित्क्लेशेनोपपादनीयं स्यात् । यतो यस्य याथात्म्येन परमात्मविषयकं ज्ञानं जातं स मुक्तो जीवो यस्य वा तादृशं ज्ञानमयाथात्म्येन जातमपि याथात्म्येन जातमित्यभिमानः स यदो जीवश्च नाहमज्ञ इति प्रत्येति । किं तु

यस्य सुतरां तादृशज्ञानं नास्ति स एव तथा प्रत्येति । तत्र तादृशज्ञानस्यैवाभाव आरोपितत्वं कथमुपपादयितुं शक्येत । घटादिविषयकज्ञाने परमात्मविषयकज्ञानत्वस्यारोप इति तु तयोरत्यन्तवैलक्षण्येन न युक्तिमत् । अस्माकं तु नये परमात्मविषयकज्ञानस्य परमात्मगुणभूतज्ञानस्य चाभावात्परमात्मस्वरूपभूतं ज्ञानमेव ज्ञाधात्वर्थः । तच्च ज्ञानं वस्तुतो निराश्रयं निर्विषयं चेति साश्रयं सविषयं च बद्धजीवस्य जायमानं ज्ञानमारोपितमेवेति सुवचम् । ज्ञाने साश्रयत्वस्य सविषयत्वस्य चाज्ञानकल्पितत्वात् । उपाधिभूतजलगतचाञ्चल्यादेः सूर्यप्रतिबिम्ब इत्याज्ञानगतसाश्रयत्वादेः प्रतिबिम्बभूतज्ञान आरोपो युक्तिसहः । आरोपितत्वं नञ्योक्त्यमिति वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धम् । किं च भावरूपाज्ञानानङ्गीकारे 'अहमज्ञो न किञ्चिज्जानामि' इति प्रयोगेऽज्ञो न जानामीत्यनयोर्द्वयोरपि ज्ञानाभावार्थकत्वेन पौनरुक्त्यापत्तिरिति ।

यच्चानिर्वचनीयत्वानुपपत्तिसमर्थने 'सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम्'

(श्रीभा० पृ० ८६ प० ६) इत्युक्तं तत्रोच्यते-

अविद्याया अनिर्वचनीयत्वोपपत्तिः इदं शुक्लमिदं पीतमित्येवं सर्वं रूपं प्रकाशव्यवस्थाप्यम् । अन्धकारस्य कृष्णं रूपमपि तथैव । यद्यप्यन्धकाररूपनिर्णये साक्षात्प्रकाशापेक्षा नास्ति

तथापि प्रकाशाभावसापेक्षत्वेनाभावप्रतियोगितया प्रकाशापेक्षाऽस्त्येव । अन्यथास्तित्वे सति यत्र यस्याविद्यमानत्वं तत्र तस्याभावप्रतियोगित्वम् । जगति सर्वथा प्रकाशास्तित्वाभाव इतरपदार्थानामिवान्धकारस्यापि रूपं जन्मान्धेनेव न निर्णयेत । तथा च यथान्धकाररूपं प्रकाशाविषयमपि प्रकाशव्यवस्थाप्यं भवति तथा सदसद्रूपद्विविधप्रतीत्यविषयस्यापि भावरूपाज्ञानस्य स्वरूपमनिर्वचनीयमित्येवं रूपेण प्रतीतिव्यवस्थाप्यं भवत्येव ।

यदपि बिम्बभूतस्य शुद्धब्रह्मणोऽज्ञानानुभवं वस्तुतो मायावाद्यनाभिमतमापि मायावाद्यभिमतत्वेन प्रतिपाद्य तन्निरसने महत्तर्कजालं 'नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न संभवति' (श्रीभा० पृ० ८९ प० ७) इत्यादिग्रन्थेनोक्तं तत्र न किञ्चित्प्रत्युच्यते । मायावादिभिस्तथाऽनभ्युपगमात् ।

यत्तु 'अपि चापरमार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासंभवो दुरूपपादः । भ्रमहेतुभूतदोषदोषाश्रयवदधिष्ठानापरमार्थेऽपि भ्रमोपपत्तेः । ततश्च सर्वशून्यत्वमेव स्यात्' (श्रीभा० पृ० ९१ प० १५) इत्युक्तं तदपरमार्थतुच्छ-

स्वरूपविवेकापलापमूलकम् । तथा हि—यदसत्यं

अधिष्ठानस्य सत्यत्वम्

सत्प्रतिभासते तदपरमार्थम् । यन्न कदापि प्रति-

भासते तत्तुच्छमिति हि तयोः स्वरूपविवेकः । तत्र

तुच्छत्वं सर्वशून्यत्वे हेतुः संभवेन्नापारमार्थ्यम् । त्वया त्वपारमार्थ्यं सर्वशून्यत्वे हेतुः 'ततश्च' इति शब्देन निर्दिष्ट इति कोऽयं चक्षुषि धूलिप्रक्षेपः । अथ सर्वशून्यत्वापादनं मा भून्नाम । परं त्वधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमसंभवेन ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्यत्वं मायात्राद्यभिमतं न सिध्यतीति चेन्मैवम् । अयं हि भावरूपाज्ञानपदवाच्यो दोषो ब्रह्मोपजीव्य तच्छक्तिरूपेण स्वयं स्वेनैव कल्पितोऽनादिः । तदेवोपजीव्य स्वस्मिस्तत्प्रतिविम्बभूतः स्वाश्रयो जीवः स्वज्ञातृत्वेन कल्पितः । तदेवोपजीव्यज्ञानविषयत्वं तन्नारोप्य स्वविषयत्वेन तदेव कल्पितम् । तदेव चोपजीव्य तदेवाधिष्ठाय तत्संवन्धेन स्वयमाकाशादिप्रपञ्चरूपेण परिणमते । यदि ब्रह्म तुच्छमपारमार्थिकं वा स्यात्तर्हि किमुपजीव्यास्य दोषस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अप्रवृत्तौ तु न कदाचिदपि किञ्चिदपि कदापि दृश्येत । यतश्च दृश्यते जगदतो ब्रह्म न तुच्छमपरमार्थं वेत्यवश्यं स्वीकार्यम् ।

इदं च दोषभूतमनाद्यज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति । विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्थानिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावत् । अत्र ज्ञानमित्युक्ते ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य वस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रमाणज्ञानमित्येवं पक्षनिर्देशः कृतः । स्वप्रागभावेत्यादिः साध्यनिर्देशः । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तं स्वविषयावरणभूतं स्वानिवर्त्य स्वदेशगतं च यद्वस्त्वन्तरं तत्पूर्वकमित्यर्थः ।

यच्चात्र भावरूपाज्ञानसाधकानुमाने 'अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञानान्तरसाधनेन विरुद्धत्वाद्धेतोः' (श्रीभा० पृ० ९२ प० २) इत्युक्तं तस्य यद्ययमभिप्रायः—

“अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वरूपं यं हेतुं पुरस्कृत्य येनानुमानप्रमाणेन भावरूपाज्ञानं मायावादिभिः साधितं स एव हेतुस्तादृशानुमानरूपप्रमाणज्ञानस्य तद्विषयीभूतभावरूपाज्ञानावरकाज्ञानान्तरपूर्वकत्वं साधयेत् । भावरूपाज्ञानस्य पूर्वमप्रकाशितस्य तेनैवानुमानेन प्रकाशनात् । तादृशमज्ञानान्तरं मायावादिनामनभिमतमेव । भावरूपाज्ञानस्यैवान्येनावरणे हि स्वयंसिद्ध एव मोक्ष इति संसारो न स्यात् । अतो हेतुर्विरुद्धः” इति, तर्हीत्थं विचार्यते—नायं हेतुर्विरुद्धः । साध्याभावव्याप्ती हि हेतुर्विरुद्धः । 'मायात्रादिमतविरुद्ध' इत्यर्थस्तु

अविद्यायामनुमानम्

छिद्यः । किं चैतदनुमानस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं नास्ति । अहमज्ञ इति प्रत्यक्षेण भावरूपाज्ञानप्रकाशनात् । किंच भावरूपाज्ञानसाधकप्रमाणज्ञानस्य भावरूपाज्ञानावरकाज्ञानान्तरपूर्वकत्वे साधितेऽपि न काचित्क्षतिः । अज्ञानान्तरेण भावरूपाज्ञानमाश्रियेत । न तु विनश्यति । तद्विनाशाभावे च कथं स्वयंसिद्धो मोक्षः स्यात् । न च भावरूपाज्ञानस्यावरणे तस्याज्ञातत्वात्कथं प्रपञ्चरूपकार्यकारित्वम् । अज्ञातस्यापरमार्थस्य कार्यकारित्वाभावादिति वाच्यम् । अज्ञातस्याप्यपरमार्थस्य बन्ध्यादेर्दाहादि कार्यकारित्वदर्शनात् । तत्कार्यमप्यपरमार्थं स्यादिति त्वन्यत् । किंचाज्ञात एव प्रातिभासिकः सर्पोऽप्रातिभासिकमपि ज्ञानं जनयत्येव । किंच व्यावहारिकस्यापि कारणस्य न कचिदपि ज्ञातस्यैव कारणत्वम् । यथाऽज्ञातोऽपि वह्निः संभवे दाहं जनयति । यत्र च व्याघ्रादिर्ज्ञात एव भयं जनयति तत्र न व्याघ्रस्य भयकारणत्वं । किं तु व्याघ्रज्ञानस्य । व्याघ्रस्तु ज्ञानद्वारा भयजनकत्वान्नयहेतुत्वेन लोक उपचर्यते । अथायमभिप्रायः ‘ यथाऽप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वेन हेतुना प्रमाणज्ञानस्य वस्त्वन्तरपूर्वकत्वं साध्यते तथा तादृशवस्त्वन्तरस्याज्ञानस्याप्यप्रकाशितप्रपञ्चरूपार्थप्रकाशकत्वेन वस्त्वन्तरपूर्वकत्वापत्तावज्ञानान्तरं सिध्येत् । तच्च मायाबाधनभित्तमेव । अज्ञानान्तरेण प्रपञ्चस्यैवावरणे मोक्षस्य स्वयंसिद्धत्वात् ’ इति, तर्ह्यपि पूर्ववद्वेतोर्विरुद्धत्वं नास्त्येव । किंच भावरूपाज्ञानस्य प्रपञ्चोपादानकारणत्वं न तु प्रपञ्चप्रकाशकत्वम् । न हि मृत्तिका घटप्रकाशिका । ‘ सर्वत्र हि ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वम् ’ (श्रीभा० पृ० ९२ प० ६) इति त्वयैवोच्यते । यद्यपि ज्ञानमेवार्थपरिच्छेदकारित्वात्मकाशकं तथापि चाधुपज्ञानसाधनीभूता प्रभाषि प्रकाशिकेत्युच्यते । तस्या अपि ज्ञानस्येव स्वाविरोधिनिरासकत्वात् । अप्रकाशकारणनिरासकं हि प्रकाशकमुच्यते । एतदभिप्रायेणैव प्रदीपप्रभा निदर्शिता । इन्द्रियाणि तु विषयसंयोगरूपव्यापारद्वारा ज्ञानजनकानि न तु किंचिद्वस्तुनिरासद्वारेणि तेषामप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावेन वस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ‘ यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतं तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावाद्देतोरनैकान्त्यम् ’ (श्रीभा० पृ० ९२ प० १६) इत्यादि त्वसारमेव । यतो मायावादिभिर्न सर्वेषामुपकारकाणां प्रकाशकत्वमङ्गीकृतं किंतु प्रकाशविरोधिनिरासकानामेवेति ।

यच्च प्रत्यनुमाननवकप्रदर्शनं (श्रीभा० ९३ पृ० १) तदसंगतम् । इत्थं हि तैः प्रतिप्रयोगाः प्रदर्शिताः— १ अज्ञानं न ज्ञानभावनवत्त्वात्प्रयम्, अज्ञान-

त्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञात्राश्रयं हि तत् । २ अज्ञानं न ज्ञानावरणम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, विषयावरणं हि तत् । ३ अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञानविषयानावरणत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तज्ज्ञानविषयावरणं यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम् । ४ ब्रह्म नाज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्वविरहात्, घटादिवत् । ५ ब्रह्म नाज्ञानावरणम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि । ६ ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि । ७ प्रमाणज्ञानं स्वप्नाभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति, प्रमाणज्ञानत्वात्, भवदभिमतज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत् । ८ ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्, शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति ज्ञानत्वात्, यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानं यथा च मुद्गरादि । ९ भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाश्यम्, भावरूपत्वात्, घटादिवदिति ।

ये चेमे प्रतिप्रयोगा उक्तास्तेषु प्रथमं चतुर्थं चानुमानं नास्माकं प्रतिकूलम् ।

तत्रत्यसाध्यस्य ज्ञानमात्रब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वाभावस्यास्माकमपीष्टत्वात् । अज्ञानाश्रयस्तु प्रतिविम्बभूतो ज्ञातृत्वेन प्रकल्पितो जीव इति प्रागेवोक्तम्

प्रत्यनुमाननिरासः

(१४० । ९) । तथा शुद्धं ब्रह्म यद्यापि नाज्ञानेनाग्नियते तथापि तदेव ब्रह्मोपजीव्य तच्छक्तिरूपमज्ञानं शक्तिरूपत्वात्तस्मिन्नन्तः प्रविश्येव तस्मिन्ब्रह्मणि ज्ञानविषयत्वमारोप्य स्वविषयत्वं प्रकल्प्य पश्चात्तदाग्नियते । यथा जलविनाश्योऽप्याग्निः सूक्ष्मरूपेण स्वविरोधिभ्योऽपि जलेऽन्तः प्रविश्य स्वविषयत्वं प्रकल्प्य तस्मिन्स्वगुणमुष्णत्वमारोप्य तत्रत्यं शैत्यमावृणोति तद्वत् । एतेन द्वितीयं पञ्चमं चानुमानं निरस्तम् । तृतीये पष्ठे चानुमाने हेतुरसिद्धः । ब्रह्मणि ज्ञानविषयत्वमारोप्यैवाज्ञानेन तदावरणात् । सप्तमे चानुमाने दृष्टान्त एव न संभवति । ' भावरूपाज्ञानसाधकप्रमाणज्ञानस्य भावरूपाज्ञानावरकाज्ञानान्तरपूर्वकत्वे साधितेऽपि न काचित्सक्तिः ' इति प्रागेवोक्तत्वात् (१४० । २६) । अष्टमे चानुमाने सिद्धसाधनम् । न ह्यस्माभिर्ब्रह्मज्ञानं वस्तुनो विनाशकं स्वी क्रियते । आकाशादिप्रपञ्चस्यापि परिकल्पितत्वेनास्माकं नयेऽवस्तुत्वात् । किं च हेतुरप्यसिद्धः । ब्रह्मज्ञाने शक्तिविशेषोपबृंहणविरहस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । नवमे चानुमाने सोपाधिको हेतुः । पारमार्थिकत्वस्योपाधित्वात् । यज्ज्ञानविनाश्यं न भवति तत्पारमार्थिकमस्त्येवेति साध्यव्यापकता । यद्भाव रूपं तत्पारमार्थिकमेवेति न नियमः । भावरूपाज्ञाने तन्मूलक आकाशादिप्रपञ्चे च व्यभिचारात् । अतः साधनाव्यापकता । किं च

सर्पज्ञानजन्यस्य भावरूपस्यापि भयस्येयं रज्जुरिति ज्ञानेन विनाशो दृश्यत इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः । अथ सर्पज्ञानस्य भयकारणस्य नाशाद्भयनाशो न तु रज्जुज्ञानादिति चेत्तथाप्यनैकान्तिक एव । सर्पज्ञानस्य भावरूपस्य रज्जुज्ञानेन विनाशदर्शनात् । ननु न सर्पज्ञानस्य रज्जुज्ञानेन नाशः किं तु क्षणिकत्वात्स्वयमेवेति चेन्न । ज्ञानं क्षणिकमिति किं तत्र परमेश्वरेण संदिष्टम् । किं तु विषयादिकारणसंनिधानं यावदवतिष्ठते ज्ञानम् । तथैव प्रतीतेः । न च तथापि सर्पनाशात्सर्पज्ञाननाशो न तु रज्जुज्ञानादिति वाच्यम् । तथापि भावरूपस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन विनाशादनैकान्तिकत्वं तदवस्थमेव ।

यदुक्तम् ‘अक्षणिकत्वे च तेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञानसंततावविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रसङ्गाच्च’ (श्रीभा० पृ० ९३ प० २१) इति तन्मन्दम् । यो हि भयस्याक्षणिकतां स्वी करोति स ज्ञानस्याप्यक्षणिकतामेव स्वी कुर्यादिति ज्ञानमंतत्यभावेनानेकभयोपलब्धिप्रसङ्गस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

यच्च ‘स्वप्नागभावव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्वमिति व्यर्थविशेषणोपादानेन प्रयोगकुशलता चाविष्कृता’ (श्रीभा० पृ० ९४ प० २) इत्यनेन ग्रन्थेन परिहासः कृतः स त्वस्थाने । यद्यपि वस्तुपूर्वकमित्येवोक्तौ भागवाचिषस्तुशब्देनैव सिद्धौ ‘स्वप्नागभावव्यतिरिक्त’ ‘अन्तर’ एतच्छब्दवैयर्थ्यं तथापि श्रोतृबोधसौलभ्याय तथोक्तम् । विशेषिकैरभावस्यापि सप्तपदार्थमध्ये गणनेन तस्यापि वस्तुत्वभ्रमसंभवात् । किं चैवं परपरिहासं जनयता प्रतिप्रयोगनवकप्रदर्शनबेलायां प्रथमेनानुमानेन सिद्धौ चतुर्थानुमानवैयर्थ्यं कथं नालोचितम् । ‘अज्ञानं न ब्रह्माश्रयं’ ‘ब्रह्म नाज्ञानास्पदम्’ इत्यत्र शब्दरचनावैलक्षण्यमेव न सा यभेदः कश्चित् । एवं द्वितीयेन सिद्धौ पञ्चमस्य, तृतीयेन सिद्धौ षष्ठस्य, अष्टमेन सिद्धौ नवमस्य, चानुमानस्य वैयर्थ्यं सुग्रीभिर्ह्यम् ।

यदपि ‘मिथ्याभूतार्थस्य मिथ्यैवोपादनं भवितुमर्हतीत्येतदपि न विलक्षणत्वात् (ब्र० सू० २।१।४) इत्येतदधिकरणन्यायेन परिह्रियते’ (श्रीभा० पृ० ९४ प० ६) इत्युक्तं तत्रोच्यते—

मिथ्यार्थप्रकृतिर्मिथ्या जगद्धि प्रातिज्ञासिकम् ॥

क्षमस्थले तु सर्वत्र सत्ख्यातेनैव संभवः ॥ २० ॥

‘मिथ्याभूतस्य जगत उपादानं मिथ्यैव भवितुं योग्यम्’ । तदेव भावरूपाज्ञानम्’ इति हि मायावादिनामाशयः । यदि

जगदज्ञानमूलकम्

‘कार्यकारणयोः सर्वथा बलक्षणेनैव भवितव्यम्’ इति तदधिकरणतात्पर्यं स्यात्तर्हि मिथ्याभूतस्य

जगतस्तत्सलक्षणं मिथ्याभूतं भावरूपाज्ञानं न कारणं संभवतीत्यधिकरणविरोधः स्यात् । किंतु किंचिदलक्षणेऽपि न कार्यकारणभावहानिरित्येव तदधिकरणतात्पर्यम् । तथा च कार्यकारणयोः सालक्षण्यं यावच्छक्यमुपपादनीयमेव । मिथ्याभूतार्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्यर्हतिग्रन्थं प्रयुञ्जानैर्मायावादिभिरयमाशयः प्रकटीकृत एव । त्वयापि हि सूक्ष्मचिदचित्प्रकारकं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यमिति वदता कार्यकारणयोः सालक्षण्यं संपादितमेव ।

यदपि ‘प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयः’ (श्रीभा० पृ० ९४ प० १०) इत्युक्तं तन्मायावादिनामपि संमतमेव । न तदनिर्वचनीयजगदङ्गीकारे बाधकं भवति । अथ प्रतीयमानमेवेत्यस्य ‘अन्यत्र सत्यत्वेन’ इति शेषं पूरयित्वाऽन्यत्र सत्यत्वेन प्रतीयमानमेवान्यत्र प्रतीत्यादिविषयो भवतीत्यर्थः क्रियते तदा यद्यपि मायावादिनां मतेऽन्यत्र जगतः सत्यत्वेन प्रतीयमानत्वाभावादनिर्वचनीयत्वेनाभिमतस्य जगतः प्रतीत्यादिविषयत्वं न संभवति तथाप्येवमुच्यते—शुक्तयाद्यज्ञानं हि रजतसंस्कारसहकृतमनिर्वचनीयरजतं जनयति । तादृशसंस्कारोत्पत्तावन्यत्र सत्यत्वेन प्रतीतेरपेक्षा दृश्यते । शुक्त्याद्यज्ञानविषये भवतु नाभवम् । मूलाज्ञानस्य तु ब्रह्मशक्तिरूपत्वेन ब्रह्मोपजीव्य प्रवृत्तत्वेन नान्यस्य कस्याप्यपेक्षा । किंचानादौ संसारे जीवानामनादित्वेन संस्कारोऽपि विद्यत एव ।

यदपि ‘शुक्तिरजतादिभ्रान्तिस्थलेऽनिर्वचनीयरजतकल्पनेऽप्यन्यस्यान्यथावभासस्यावर्जनीयत्वात्’ इत्युक्तम् (श्रीभा० पृ० ९४ प० १६) तत्तुच्छम् । शुक्तिरजते हि रजतं प्रतीयते । ततः पश्चाच्चेदं रजतमिति बाधोऽनुभूयते । बाधश्चायम् ‘इदानीमिदं न रजतम्’ इत्येवं किंचित्कालावच्छिन्नो नानुभूयते । किं तु प्रागपीदं रजतं नासीदिति सामान्यत एव । तथा च बाधः प्राग्विद्यत एव । केवलं पश्चादनुभूयते । एवं च तत्र रजतस्य पारमार्थिकं व्यावहारिकं वा सत्त्वं क्षणमपि नास्तीति सत्त्वेनानिर्वचनीयत्वम् । एवं शशशृङ्गवदसत्त्वेक्षणमपि न प्रतीयेत । प्रतीयते च । अतोऽसत्त्वेनानिर्वचनीयत्वम् ।

अनिर्वचनीय-
रन्याति.

ईदृशस्य च रजतादेः प्रातिभासिकं क्षणं सत्त्वम-
गत्या कल्पनीयम् । अन्यथाऽसता रजतरूपेण
शुक्तिः कथं भासेत । अन्यस्यान्यथावभासायो-
गात् । इदं च रजतं प्रातिभासिकेन रूपेण निर्व-

चनीयमेव । यद्यपीदं रजतं प्रतीतिवेलायां प्रातिभासिकमित्येवं न भासेत तथापि
न क्षतिः । विद्यमानेषु प्रकारेषु मध्ये केषांचिदभानं सर्वेषामपि ख्यातिवादिना-
मिष्टमेव । शुक्तिरजतप्रतीतौ शुक्त्यंशाभानस्य सर्वेः स्वीकृतत्वात् । न ह्ययमन्य-
स्यान्यथावभासः । अविद्यमानेन रूपेणावभासो हि सः । न तु विद्यमानस्या-
नवभासः । एतेन 'कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयम् । न च तदानीमनिर्वचनी-
यमिति प्रतीयते । अपि तु परमार्थरजतमित्येव' (श्रीभा० पृ० ९४ प० १८)
इति परास्तम् । अनिर्वचनीयत्वेनाभानेऽप्यन्यथावभासाभावात् । न च सत्य-
रजतमित्यवभासादन्यथावभास इति वाच्यम् । सत्यत्वस्य शुक्तौ विद्यमान-
त्वात् । न च रजतासंबद्धस्य शुक्तिगतसत्यत्वस्य रजतसंबद्धत्वेन भानाद-
न्यथावभास इति वाच्यम् । शुक्तिगतस्यापि सत्यत्वस्य रजतसंबद्धत्वात् ।
रजतं हि न केवलाविद्यापरिणामः । नापि केवलशुक्तेः । किं त्वविद्याद्वारा शुक्ते-
रेवेति । शुक्तेश्च शुक्तित्वेनाज्ञानमेवाविद्या । इदंत्वेन तु शुक्तेर्ज्ञानं प्रत्युत प्राति-
भासिकरजतोत्पत्तौ कारणमेव । एवं ज्ञातृनिष्ठरजतसंस्कारादीनि च यथायथं
कारणानि बोध्यानि । एवं प्रातिभासिकरजतोत्पत्तौ सिद्धायां 'तस्य जन्मका-
रणं वक्तव्यम्' (श्रीभा० पृ० ९५ प० ८) इत्युपक्रम्य रजतप्रतीतिं रजतो-
त्पत्तिकारणत्वेन मायावादिभिः कल्प्यनुक्तमपि तत्कारणत्वेन प्रकल्प्य 'निर्वि-
षया जाता तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति महतामिदमुपपादनम्' (श्रीभा० पृ०
९५ प० १०) इत्येवं परिहसद्भिः स्वस्यैवात्मोपहासपात्रतां नीयते । एवं
तदुत्तरमिन्द्रियाणां तद्रतदोषाणां दुष्टानामिन्द्रियाणां च प्रातिभासिकरजतो-
पादानकारणत्वेन प्रकल्पनं तत्खण्डनं च विफलमेव । मायावादिभिस्तथाऽज-
ङ्गीकारात् । इन्द्रियगतदोषाणां निमित्तकारणत्वं त्विष्यते एव । उपपन्नते च
तत् । इन्द्रियगतदोषाणामिन्द्रियकिरणादिद्वारा शुक्त्यादिविषयसंबन्धसंभवात् ।
एवं मायावाग्रनभिमतमनेकधा प्रकल्प्य विस्तारेण सोपपत्तिकं तत्खण्डनमभि-
मतविषये तु पङ्क्त्यैक्या तदर्धेन वा यत्किंचिदुत्तरप्रदानमित्येवमपूर्वोऽयं खण्ड-
नप्रकारो दृश्यते ।

यद्यपि 'अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तुजातं रजतादिवुद्धिश्चन्दाभ्या कथयिच

विषयी क्रियते न घटादिवृद्धिशब्दाभ्याम् । रजतादिसादृश्यादिति चेत्तर्हि तत्स-
दृशमित्येव प्रतीतिशब्दो स्याताम्' (श्रीभा० पृ० ९५ प० १६) इत्युक्तं
तदसंगतम् । यतोऽत्र सादृश्यज्ञानस्य नोपयोगः । किं तु वस्तुसत्सादृश्यं रज-
तसंस्कारमुद्बोधयति । उद्बुद्धश्च स संस्कारस्तां श्रुत्यविद्यां रजतरूपेणैव परि-
णामयति न घटादिरूपेणेति । एतदग्रे 'रजतादिजातियोगादितिचेत्सा किं
परमार्थभूतोतापरमार्थभूता वा' (श्रीभा० पृ० ९५ प० १९) इत्यादि कुत-
र्कजालं मायावेदान्तिभिर्नैव स्वीकृतमिति न तत्र किञ्चित्प्रत्युच्यते ।

या च रामानुजीयैः

‘यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम्’ (श्रीभा० पृ० ९६ प० ४)

इत्यादिग्रन्थेन सर्वत्र सत्ख्यातिः स्वीकृता तत्रेत्थं विचार्यते । ख्यातिः
प्रतीतिः । सा च सर्वत्र सत एव न काप्यसत इति तदर्थः । तत्र सत इत्यस्य
प्रातिभासिकरूपेणापि सत इत्यर्थे सत्ख्यातिरस्माकमिष्टैव । न तु तथा तैरङ्गी-
क्रियते । यदि पारमार्थिकेनैव रूपेण सत इत्यर्थ-

सत्ख्यात्यनुपपत्तिः

स्तदा मरीचिकायां जलप्रतीतिर्न स्यात् । ननु

त्रिवृत्करणेन पञ्चोत्करणेन वा पृथिव्यां जलांशस्य

सत्त्वमस्त्येवेति चेत्सत्यम् । त्रिवृत्कृते विशिष्टे पदार्थे जलत्वं नास्त्येव । तदीयैकदेशे
जलांशे यद्यपि जलत्वं वर्तते तथापि न तज्ज्ञानं शक्यते । त्रिवृत्करणं हि पृथग्विभा-
गातर्हः संश्लेषः । त्रिवृत्करणात्प्राग्भूतानामतिसूक्ष्मतया प्रत्यक्षायोग्यत्वेन त्रिवृ-
त्करणोत्तरमपि तत्रत्यकेवलजलप्रत्यक्षासंभवात् । किं चायं जलांशोऽतिसूक्ष्मोऽपि
दूरतोऽपि च गृह्यत समीपस्थेन गृह्यते इति न युक्तिसहम् । ‘इन्द्रियदोषेण तेजः-
पृथिव्योरग्रहणमदृष्टवशाच्चाभ्युन एव ग्रहणम्’ (श्रीभा० पृ० ९९ प० ८) इति
तदुक्तिस्तु तन्मतश्रद्धालुभिरेवास्थेया । किं च समीपगतस्य ‘नेदं जलम्’ इति प्रती-
तिर्जायते । तत्र च सत एव जलस्यासत्त्वेन प्रतीतिरित्यन्यथावभासोऽवर्जनीय
एव । एतेन ‘शुक्तौ त्रिवृत्करणेन तेजोऽंशस्य सत्त्वात्तस्य रजतरूपेण प्रतीतिः’
इति निरस्तम् । किं च स तेजोऽंशो रजतरूपेणैव कुतो ज्ञायते ।
विद्युत्सूर्यादिरूपेणापि तस्य भानं स्यात् । मिश्रणात्प्राक् तेजोऽंशस्य विद्युत्सूर्या-
दिसर्वसाधारणत्वात् । न च त्रिवृत्कृतस्य तेजसो रजतरूपेण परिणतस्य केचि-
दंशाः शुक्तौ मिश्रिता भासन्त इति वाच्यम् । तत्र तेषां सत्त्वे ममाभाभावात् ।
न च रजतप्रतीतिरेव प्रमाणमिति वाच्यम् । तस्याः प्रतीतेः सत्ख्यातित्वसिद्धौ

हि शुक्तौ रजतांशसत्त्वं सिध्यति । रजतांशसत्त्वसिद्धौ हि तस्याः प्रतीतेः सत्त्व्या-
तित्वं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयात् । न च शुक्तौ रजतसादृश्यानुभवाद्रजतांशसत्त्व-
कल्पनामिति वाच्यम् । शुक्तौ रजतगुणसदृशचारुचक्यादिगुणवत्त्वेन सादृश्यो-
पपत्तेः । न हि सदृशे वस्तुनि सदृशवस्त्वंशा विद्यन्ते एवेति नियतिकृतनियमोऽ-
स्ति । किं च देवदत्तीयवस्त्रालंकारादिसदृशे चैत्रीयवस्त्रालंकारादौ देवद-
त्तस्य स्वकीयत्वभ्रमो भवति । तत्र देवदत्तीयवस्त्राद्यवयवानां चैत्रीयवस्त्रादिषु
नैव प्रवेश इति तत्र कथं सत्त्व्यातिः । देवदत्तीयवस्त्रादिषु विनष्टेष्वपि विना-
शमजानतो देवदत्तस्य परकीयवस्त्रादिषु दृष्टेषु स्वकीयत्वभ्रमो दृश्यते ।
अत्यन्तसदृशयोर्द्वयोः कार्पाषण्योरप्येकस्यावयवा अन्यावयवसदृशा न तु त एवे-
त्याद्यालवृद्धं प्रत्ययः प्रसिद्धः । सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितं सोमनिष्ठ-
गुणसदृशगुणवत्त्वाच्च तु सोमावयवसद्भावात् । ग्रीवभावे नीवारग्रहणमप्येवमेव ।
किंच दुग्धसदृशे गङ्गाजले दुग्धावयवसत्त्वे कस्मिंश्चिद्भवे दुग्धत्वाग्रे गङ्गाजल-
मपि त्याज्यं स्यात् । शुद्धमप्यन्नं रूपतो भांससदृशं चेत्तदवयवसत्त्वात्त्याज्यं
स्यात् । अमृतसदृशमद्यमाशनादित्यानाममरत्वापत्तिश्चेति बहुव्याकूली स्यात् ।

यदपि 'स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणा भगवत्तैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभा-
व्यास्तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः सृज्यन्ते' (श्रीभा० पृ० ९७ प०
१२) इत्यादिग्रन्थेन स्वप्ने सत्त्व्यातिसिद्धये तत्रत्या रवाद्यः पदार्थाः परमे-
श्वरेण सृष्टाः परमार्थसत्या एवेत्युक्तं तच्चिन्त्यम् ।

स्वप्नेऽर्थाः प्रातिभासिकाः यतो जगति सर्वस्यार्थजातस्यादृष्टं साधारणकार-
णम् । तथा च न तादृशः कश्चन पदार्थो यस्मात्स-

काशात्कस्यापि प्राणिनः सुखं दुःखं वा नोत्पन्नम् । देवदत्तीयस्वप्ने परमेश्वरेण
ये पदार्थाः सृष्टान्तन्मध्ये यस्माद्देवदत्तस्य सुखं दुःखं वा नोत्पन्नं स पदार्थः
परमेश्वरेण कस्यादृष्टेनोत्पादितः । अनुभूयन्ते चोदासीना बहवः पदार्थाः स्वप्ने ।

तथा च

प्रयोजनमनुदित्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

इति न्यायाच्चैव ते पदार्थाः परमेश्वरेण सृष्टाः किंतु जीवेन कल्पिताः ।
कल्पना चेयं स्मृतिविशेषरूपा । मायामात्रं तु (ब्र० सू० ३ । २ । ३) इति
सूत्रे स्वप्नस्य पदार्थानां मायामात्रत्वं सूत्रकारैः कण्ठरवेणोक्तम् । यथादाब्दो
हानिर्वचनीयवाचीति प्रसिद्धयेव । अनिर्वचनीयत्वं च तत्तत्पुरुषमात्रानुभाष्यत्ये-

सति तत्तत्कालावसानत्वमेव । स्वप्नस्थपदार्थानां तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यत्वं तत्तत्कालावसानत्वं च स्वीकृतवद्विरपि रामानुजीयैः 'मायाशब्दस्या-
निर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टम् (श्रीभा० पृ० १०२ प० २) इत्युच्यत इति कोऽय-
मनिर्वचनीयशब्दे द्वेषः । 'मायामात्रमाश्रयकारकत्वम्, जीवस्य कात्स्न्ये-
नानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्तस्याश्रयकारकसृष्टिकर्तृत्वासंभवात्परमेश्वरकर्तृकैव स्वप्न-
सृष्टिः ' इत्यर्थे तु सूत्राक्षरास्वारस्यम् । यतो 'मायामात्रं तु ' इत्युच्यते न तु
' ईश्वरकृतिस्तु ' इत्युच्यते । किं चानभिव्यक्तस्वरूपत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायां
यस्य मायामात्रत्वं तस्येति प्रत्यासत्त्या लभ्यत एव । तत्परित्यज्य जीवाना-
मित्यध्याहृत्य जीवानां कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थकरणं सूत्रकृ-
तोऽनभिमतमिति स्पष्टमेव । शुक्तिरजतादयोऽपि स्वप्नस्थपदार्थवत्तत्तत्पुरुषमात्रानु-
भाव्यास्तत्तत्कालावसानाश्चेति मायिका एव । किं च स्वप्नस्थपदार्थास्तत्तत्पुरु-
षमात्रानुभाव्यास्तत्तत्कालावसानांश्च सृजतोऽचिन्त्यशक्तेः परमात्मनः शक्तिः
शुक्तिरजतादिसृष्टौ न कथंचिदपि प्रतिबद्धा भवेदिति स्वप्नस्थपदार्थवच्छुक्तिर-
जतादीनां परमार्थसत्यत्वं रामानुजीयैः कुतो न स्वी क्रियते । स्वप्नस्थपदार्थानां
जीवकल्पितत्वे ' स हि कर्ता ' (वृ० ४ । ३ । १०), 'य एष सुप्तेषु' (का०
५ । ८) इति श्रुतिविरोधस्तु न । जीवानां परमात्मनः सकाशाज्ज्ञेयाभावात् ।
स्वप्नस्थपदार्थानां शुक्तिरजतादीनां च जीवकल्पितत्वेऽपि परमात्मनः सर्वत्र
साधारणकारणत्वेन तत्रापि कारणत्वावश्यभावाच्च ।

जपाकुसुमसमीपवर्तिसफटिकस्थले रक्तः स्फटिक इति प्रतीतां न रक्तिमा
मायिकः कल्प्यते । तस्य जपाकुसुमे सत्त्वात् ।
प्रातिभासिकस्योदाहरणान्त- आरोप्यासंनिकर्षस्थल एव प्रातिभासिकवस्तु-
राणि त्यज्यङ्गीकारात् । किं तु तस्य रक्तिमः स्फटिक-
समवायो मायिक इत्यनिर्वचनीयख्यातिरेव । एवं
पीतः शङ्ख इति प्रतीतां पिच्छद्रव्यगतपीतिमः सत्त्वं बोध्यम् । तदनङ्गीकारे तु
पीतिमापि मायिकः कल्प्यते । रामानुजीयानां मते तु स्फटिकसमवेतस्य रक्तिमः
शङ्खासमवेतस्य पीतिमश्च तत्समवेतत्वेन भानादन्यथाख्यातिरपरिहार्या स्यात् ।

यदप्यलातचक्रप्रतीतां सत्त्व्यातिसिद्धये 'अन्तरालाग्रहणाचक्रप्रतीतिरुपपद्यते'
(श्रीभा० पृ० ९९ प० १०) इत्युक्तं तत्रेत्यं विवेचनीयम् । वास्तविके चक्रेऽ-
न्तरालाभावादन्तरालाग्रहणम् । अलातचक्रेऽन्तरालसत्त्वेऽपि शैद्ययात्तदग्रहणं
वर्तत इति सत्यम् । परं तु किमन्तरालाग्रहणमेव चक्रप्रतीतिरुतान्तरालाग्रहणादन्या

चक्रमतीतिः । नाद्यः । अन्तरालग्रहणं ह्यन्तरालप्रतीत्यभावः । स च चक्रमतीतिरूपः
कथं भवेत् । न हि घटप्रतीत्यभाव एव पटप्रतीतिः । अत एव भारापगमे सुखी
संवृत्तोऽहमित्यत्र दुःखाभावे सुखमुपचर्यत इत्युच्यतेऽभियुक्तः । किं च चतुष्कोणेऽ-
न्तरालप्रतीत्यभावेऽपि न चक्रमतीतिः । द्वितीये त्वलातचक्रे चक्रस्य वस्तुतोऽ-
भावादनिर्वचनीयचक्रोत्पत्तिरभ्युपेया स्यात् । दर्पणे मुखप्रतीतौ सत्यस्यैव
स्वमुखस्य प्रतीतावपि तस्य दर्पणासंबद्धस्य तत्संबद्धत्वेन प्रतीतिसिद्ध्ये संन्य-
स्यानिर्वचनीयस्योत्पत्तिरभ्युपेयैव ।

दिङ्मोहेऽप्येवम् । तथा हि—दिग्भेदानां पूर्वादीनां सर्वत्र सापेक्षैव नियमेन
प्रतीतिरमुकापेक्षया पूर्वं इति । अत एव प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादिव्यवस्था
सिध्यति । अन्यथा दिग्भेदानां सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वेन तदसंगतिः स्यात् । तथा च
यदपेक्षया या पूर्वा तस्यास्तदपेक्षयंबोत्तरात्वज्ञाने पूर्वस्यामुत्तरात्वस्य सत्त्वेऽपि
तदपेक्षोत्तरात्वस्याभावेन तदपूर्वमनिर्वचनीयं कल्पनीयमेव । एतेन ‘दिगन्तर-
प्रतीतिर्यथार्थैव’ (श्रीभा० पृ० ९९ प० १७) इति परास्तम् ।

यत्तु ‘द्विचन्द्रज्ञानादावप्यङ्गुल्यवष्टम्भतिभिरादिभिर्नियनतेजोगतिभेदेन
सामग्रीभदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्ष चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री
स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु किंचिदक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं
चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति । अतः सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे सति
ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्रारिति भवति प्रतीतिवि-
शेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्व देशान्तरस्य चागृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्त-
रग्रहणेन भवति’ (श्रीभा० पृ० ९९ प० १९) इत्युक्तं तदनुभवविरुद्धम् । यथा गृहे
भिर्यादौ नागदन्ते स्थितं वस्त्रमद्भुत्यवष्टम्भनेनैव हृष्टं चेन्न फैलं तद्वत्
द्वितीयं दृश्यते तदधिकरणीभूतो नागदन्तोऽपि द्वितीयो दृश्यते । तदाश्रया भित्तिः,
तद्गृहं, तदाश्रयीभूता भूमिश्च द्वितीया दृश्यते । एवं साध्रं सनस्रमाशाशमि-
त्येवं सर्वं जगद्द्वितीयं दृश्यत इति ह्यनुभवः । तथा च ‘द्वितीया तु किंचिद-
क्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति’ इति न संभवति ।
चन्द्रसमीपदेशग्रहणमेव द्वितीयसामग्र्या न भवति, दूर एव स्वदेशवियुक्त-
चन्द्रग्रहणम् । एव ‘देशान्तरस्य चन्द्रविशेषणत्वमगृहीतस्वदेशचन्द्रस्य देशान्तरस्य
निरन्तरग्रहणेन भवति’ इत्यपि न संभवति । वास्तविश्चन्द्रस्तदधिकरणीभूतो
देशस्तत्समीपो देशेभ्येतत्तन्मध्य एवस्यापि द्वितीयसामग्र्या ग्रहणाभावान् । अतो
द्वितीयसामग्र्या दृश्यमाणं सर्वं जगदनिर्वचनीयमेवेत्यकामेनापि स्वीकार्यमेव ।

एवं च यच्छ्रीशंकराचार्यचरणैर्वैद्वदमतखण्डने 'सर्वयानुपपत्तेश्च' (ब्र० सू० २ । २ । ३२) इति सूत्रे ' यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथातथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव, न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः ' इत्युक्तं तदेवात्र रामानुजमतविचारे स्मृतिपथमारोहति । तदेवमनिर्वचनीयं वाध्यं तदितरद्वाधकमिति वाध्यवाधकभावस्य सामञ्जस्येनोपपत्तिर्भवति । एतेन ' वाध्यवाधकभावः सर्वानुभवविषयतया तद्रहिततया चोपपद्यते ' (श्रीभा० पृ० १०१ प० ६) इत्येवं यथाकथंचिद्वाध्यवाधकभावोपपत्ति-कल्पनमपास्तम् । किंचाज्ञानां शिष्याणां बहूनामप्यनुभवविषयीभूतोऽर्थो दोषज्ञस्य गुरोरेकस्याप्यनुभवविषयीभूतेनार्थेन वाध्यत इति प्रसिद्धं लोके । एवं चानिर्व-चनीयत्वरूपं मिथ्यात्वमेव वाध्यत्वे प्रयोजकं भवति । जगति दृश्यमानं च सर्वमेतदनिर्वचनीयमेव । अनिर्वचनीयाज्ञानमूलकत्वात् ॥ २० ॥

श्रुत्यादिकमविद्यायां प्रमाणं स्यादथायथम् ।

सत्याधिष्ठानधीस्तत्र स्यादविद्यानिवर्तिका ॥ २१ ॥

मूलभूतमज्ञानं च 'एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' (छा० ८।३ । २) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । अनृतशब्देनानिर्वचनीयमज्ञानमुच्यते । यत्तु ' ऋत-मिति कर्मवाचि । ऋतं पिवन्तौ (का० २ । १) भानरूपाज्ञाने प्रमाणम् इति वचनात् । ऋतं कर्म फलाभिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेपं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्य-तिरिक्तं सांसारिकफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि । एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्य-नृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात् ' (श्रीभा० पृ० १०१ प० ११) इत्युक्तं तत्र । ऋतशब्दस्य सत्यवाचितया प्रसिद्धत्वात् । अमरसिंहोऽपि ' सत्यं तध्य-मृतम् ' (अमरको० १ । ६ । २२) इत्याह । तथा चानृतमसत्यम् । तच्च ब्रह्मलोकाज्ञाने कारणं भावरूपमेतदज्ञानमेव । अनृतेन प्रत्यूढा इति वेदनाभावे हेतुगर्भं विशेषणम् । अज्ञानं चैतन्न ज्ञानाभावरूपम् । किं तु ज्ञानाभावापेक्ष-याऽतिरिक्तं भावरूपम् । इतरथा कार्यकारणयोरैक्येन वेदनाभावहेतुत्वेनानृतो-क्तिरसंगता स्यात् ।

ऋतं पिवन्तावित्यत्रापि न ऋतशब्दस्य कर्मवाचित्वम् । ऋतं पिवन्तौ कर्मफलमुपभुञ्जानावित्यर्थः । तत्र ऋतशब्दस्य कर्मवाचित्वेऽपि कर्मफलार्थं लक्षणापत्तेः । सत्यवाचिकृतशब्दस्य तु कर्मफलरूपेऽर्थे प्रवृत्तिः सूपादा । ' नाभुक्तं क्षीयते कर्म ' इत्युक्तरात्या कर्मफलस्यावश्यकत्वेनावश्यं-

कालेऽचित्समष्टिभूते तमःशब्दाभिधेये वस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य नात्र कस्यचित्सदसदनिर्वचनीयतोच्यते । (श्रीभा० पृ० १०१ प० १५) इत्युक्तं तत्र । सदसच्छब्दयोश्चिदचिद्व्यष्टिविषयकत्वे प्रमाणाभावात् । अस्तीति भासमानं सत्, तद्विरुद्धमसदिति हि तयोः शब्दयोरर्थः प्रासिद्धः । किं च चिद्व्यष्टिभूतानां जीवानामचित्समष्टौ लयोऽत्यन्तासंभवी । उत्पत्तिवाक्ये चिदचिद्व्यष्टिभूतयोरुत्पत्तिकथनादत्र तयोरेव प्रलयोक्तिरिति कथमवगतं त्वया । न तावत् 'सच्च त्यच्चाभवत्' (तै० २ । ६ । १) इत्युत्पत्तिवाक्यमेतत्प्रकरणस्थम् । नापि शब्दसाम्यम् । उत्पत्तिवाक्ये हि सत्यच्छब्दौ निर्दिष्टौ । अत्र तु सदसच्छब्दौ । किंच त्यच्छब्दस्तच्छब्दसमानार्थः । 'तदिति परोक्षं विजानीयात्' इत्युक्तेस्तच्छब्दः परोक्षवस्तुनिदर्शकः । तत्र तच्छब्दो लोकवेदसाधारणस्त्यच्छब्दस्तु केवलं वैदिक इत्यन्यत् । प्रक्रान्तपरामर्शकत्वमपि त्यक्तच्छब्दयोरस्तीति चान्यत् । तथा च सच्च त्यच्चेत्यत्र त्यच्छब्देन परोक्षं वस्तूच्यते । अमूर्तमिति यावत् । अमूर्तत्वपरोक्षत्वयोः प्रायः सहचारात् । सच्छब्दोऽस्तीति भासमानार्थको मूर्तं वस्त्वाचष्टे । अमूर्तार्थकृत्यच्छब्दसंनिधानात् । मूर्तत्वसत्त्वयोः प्रायः सहचाराच्च । मूर्ते सत्त्वस्यासंदिग्धत्वात् । एवमुत्पत्तिवाक्य एव सत्यच्छब्दयोश्चिदचिद्व्यष्ट्यर्थकत्वं नास्तीति तदनुरोधात्प्रलयवाक्ये सदसच्छब्दयोस्तदर्थकत्वं दूर एव । तस्मिन्नेव सूक्ते 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' इत्यनेन 'तुच्छेनाभ्वपिहितम्' इत्यनेन च जगन्मूलभूताज्ञानमुच्यते । एतत्स्पष्टीकरणाय तत्र श्रीमत्सायणाचार्यैः कृतोऽर्थो युक्ततरत्वादत्र संगृह्यते ।

“नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् । आनीदवातं स्वधया तदेकम् । .” तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् । सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत् । तमसस्तन्महिना जायतैरुम्” (तै० ब्रा० २ । ८ । ९ । ३।४) ।

यदा पूर्वसृष्टिः प्रलीना, उत्तरसृष्टिश्च नोत्पन्ना तदानीं सदसती द्वे अपि नाभूताम् । नामरूपविशिष्टत्वेन स्पष्टं प्रतीयमानं जगत् सच्छब्देनोच्यते । नरविपाणादिसमानं शून्यमसदित्युच्यते । तदुभयं नासीत् । (बाह्यस्वरूपरहितं केवलकल्पनामयमपि शशशृङ्गादि तदा नासीदिति नासदासीदित्यस्य तात्पर्यम् ।) किं तु काचिदव्यक्तावस्थाऽऽसीत् । सा च विस्पष्टत्वाभावाच्च सती । जगदुत्पादकत्वेन सद्भावात्प्राप्यसती । तत्सर्वोपनिपत्यसिद्धं ब्रह्म वस्तु स्वधया स्वस्मिन्नाश्रितया सर्वजगत्कारणरूपया मायया सहितमानीत् चेष्टितवत् । नात्र चलनं

चेष्टा । किं तु सद्भावमात्रमित्यभिप्रेत्यावातमिति विशेष्यते । वायुरहितं निश्चल-
मित्यर्थः । ....तमःशब्देनाविद्यामायाशक्त्यादिशब्दवाच्यं जगद्विकारोपादानं
मूलाज्ञानमुच्यते । यथा तमः पदार्थानावृणोत्येवमिदमपि ब्रह्मतत्त्वमावृणोतीति
तमःशब्देन व्यवहारः । तादृशं जगद्विकारनिष्पादनक्षमं ब्रह्मण्याथितं किञ्चित्तम
आसीत् । तेन तमसा सर्वं जगद्गूढम् । यथा मृत्पिण्डे घटो गूढो यथा वा बीजे
वृक्षो गूढस्तद्वत् । अत एव प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यम् । तथा च मनुना स्मर्यते-

‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रमुक्तमिव सर्वतः’ (मनुस्मृ० १ । ५) इति ।

तत्र दृष्टान्तः सलिलमिति । यथा वर्षे पतिता वर्षोपलाः सलिल-
मात्रत्वेनावशिष्यन्ते तथा सर्वं जगदिदं तम आसीत् । तमोभात्ररूपेणावशिष्ट-
मित्यर्थः । अत्र हि काणादादयोऽसत्कार्यवादिनः कारणे पूर्वमविद्यमानमेव
कार्यमुत्पद्यत इत्याहुः । सत्कार्यवादिनस्तु सांख्यादयः पूर्वं विद्यमानमेव कार्य-
मव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण व्यक्ती भवतीत्याचक्षते । तत्र सत्कार्यवादिनां मत-
मेव तमसा गूढमिति श्रुत्याङ्गीकृतम् । आ समन्ताद्भवत्युत्पद्यत इत्याहु जगत् ।
तदेव तुच्छेनापिहितम् । तत्त्वज्ञानमात्रेण निवर्त्यत्वात्तत्कारणं मूलाज्ञानं तुच्छम् ।
तेनापिहितं प्रलयकाल आच्छादितम् । तादृशं यज्जगदासीत्तज्जगदव्यक्तं सत्पू-
र्वोक्तादज्ञानरूपात्तमसः सकाशान्महिना महत्त्वेनापिव्यक्तमगद्रूपेणाजायतोत्प-
न्नम् । तदिदमज्ञानिदृष्ट्या जगदाकारेण भासमानमपि परमार्थत एकं ब्रह्मवेति ।

एतदेव सदसदनिर्वचनीयं जगन्मूलभूतमज्ञानं मायाशब्देनोच्यते । मिथ्यात्वे

सति विचित्रार्थसर्गकरत्वं मायात्वम् । यत्तु

मायाशब्दार्थः

‘नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः’ (श्रीमा०

पृ० १०२ प० ४) इत्युक्तं तत्र सर्वत्रेत्यस्य

यथाश्रुतार्थत्वे सर्वत्र मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वाभावेऽप्यत्र मिथ्यार्थरूत्वे न किञ्चि-
द्भाषकम् । सर्वत्रेत्यस्य कापीत्यर्थे तु प्रसिद्धिविरोधः । ऐन्द्रजालिकप्रदर्शिता-
न्मिथ्याभूतानर्थान्दृष्ट्वा, ‘इमे मायिकाः’ इतीदानीं बाला अपि व्यवहरन्ति । मीयतेऽ-
परोक्षवत्प्रदर्श्यतेऽनयेति माया । मायाससिन्धो यः (उणादि० सू० ४।१०९)
इति यप्रत्ययः । देवीपुराणे पञ्चचत्वारिंशदध्यायेऽप्यस्याः स्वरूपमुक्तम्—

‘विचित्रकार्यकरणा अचिन्तितफलप्रदा ।

स्मरेन्द्रजालमृद्वेके तेन माया प्रकीर्तिता ’ ॥ इति ।

तापनीयधुतिरप्यत्र प्रमाणम् । त्रियारण्योक्तिगपि—

माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।

अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् (प० द० ६।१२५) इति ।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ।

वालस्य रक्षता देहमेकैकाशेन सूदितम् (वि० पु० १।१९)

इत्यत्रापि मायाशब्दस्यायमेवार्थः । प्रह्लादस्य देहं रक्षताऽऽशुगामिना तेन विष्णुच-
क्रेण शम्बरदेत्यप्रेरितं मायासहस्रमेकैकाशेन नाशितमित्यर्थः । मिथ्यार्थो ज्ञान-
चाध्योऽपि शस्त्रेण च्छेद्यो भवत्येव । शस्त्रधारिणा केनचित्पुरुषेण रज्ज्वा रज्जु-
बुद्ध्या सर्पबुद्ध्या वा छिद्यमानायां दूरस्थो भ्रान्तः पुरुषः सर्पश्छिन्न इत्येव जानाति ।
किं च यावन्न ज्ञानोदय स्तावन्मिथ्यार्थविनाशो मिथ्याभूतेन शस्त्रेण जायमानो
दृश्यते । स्वप्नस्थं काष्ठं स्वप्नस्थपरशुना छिद्यमानं स्वप्ने दृश्यत एव । एतेन 'इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते' (वृ० २।५।१९) इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते
अत एव हि भूरि त्वष्ट्रे राजतीत्युच्यते । न हि मिथ्याभूतः कश्चिद्विराजते' (श्रीभा०
पृ० १०२ प० १७) इत्यपास्तम् । मिथ्याभूता अपि स्वाप्ना हस्त्यश्वादयोऽलं-
कृतो विराजमानाः स्वप्ने सर्वैरप्यनुभूयन्ते । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्ते-
स्मिश्चान्यो मायया संनिरुद्धः' (श्वे० ४।९) 'अनादिमायया सुप्तो यदा
जीवः प्रबुध्यते' (गौ० १।१६) 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (वृ० २।
५।१९) 'मम माया दुरत्यया' (गी० ७।१४) इत्यादौ मायाशब्दो निरु-
क्तार्थक एव । न किञ्चित्त्र बाधकं दृश्यते ।

तत्त्वमसि (छा० ६।८।७) इति जीवब्रह्मैक्यश्रुतिरप्युक्ताज्ञाने प्रमा-

णम् । जीवब्रह्मणोर्वस्तुतो भेदश्चेत्तयोरैक्यं न

मूलाज्ञानेऽर्था-

पत्तिः प्रमाणम्

संभवतीत्यतो भेदस्य काल्पनिकत्त्रमेव स्वीका-

र्यम् । तदन्यथानुपपत्त्या तादृशभेदज्ञानजनकत्वे-

नानिर्वचनीयाज्ञानं सिध्यति । यत्तु 'ऐक्यो-

पदेशस्तु त्वंशब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपन्नतरः' (श्रीभा०

पृ० १०३ प० ४) इत्युक्तं तत्र । त्वमहमित्यादेः सकाशात्तत्तज्जीवशरीरकस्य

ब्रह्मणः क्वाप्यप्रतीतेः । किं च त्वमहमित्यादेः सकाशाद्ब्रह्मणो जीवविशेष्यतया

भानमुत जीवप्रकारतया । आद्ये दुःखी त्वमसीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । ब्रह्मणो

दुःखलेशस्याप्यभावात् । न च 'विधिप्रतिषेधौ विशेषणे पर्यवस्यतः सति

विशेष्ये बाधे' इतिन्यायेन विशेषणीभूते जीवे दुःखित्वं पर्यवस्यतीति वान्यम् ।

शाब्दान्यो विजिह्व एवेति तदनुसारेण श्रोतुर्वृद्धिः प्रथमं विशिष्टेऽवतरन्ती

विशेष्ये चाधिता सती विशेषणे पर्यवस्यतीति तन्न्यायस्वरूपम् । दुःखी त्वम-
सीत्यत्र तु प्रथममपि न विशिष्टे श्रोतुर्बुद्धिरवतरतीति नात्र तन्न्यायप्रवृत्तिः ।
किं च विधिप्रतिषेधविषये तथा, न त्वनुवादविषये । तत्र प्रायस्तादृशप्रयो-
गादर्शनात् । तथा च दुःखिना त्वयेत्यमुक्तमित्यादिप्रयोगासंगतिस्तदवस्थैव ।
किं च तत्त्वमसीतिगम्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिः । 'त्वदात्मा ब्रह्मास्ति' इत्यत्रैव
तत्त्वमस्तीति प्रयोगः स्यात् । द्वितीये तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तद-
वस्थैव स्यात् । प्रकारीभूतात्मनो ब्रह्मसामानाधिकरण्यमिति तु न वाच्यम् ।
न हि घटप्रकारीभूतघटत्वस्य नित्यत्वेन तदभिप्रायेण घटो नित्य इति प्रयोगः
कापि दृश्यते । किं च त्वमहमित्यादेरात्मपर्यन्तार्थकत्वं सुतरामनुपपन्नम् । एतौ
हि सर्वनामसंज्ञकौ । सर्वनामशब्दो हि कंचित्परामृशति । 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो'
इत्यत्र त्वमित्यनेन श्वेतकेतुः परामृश्यते । स च परामृश्यमानः पित्रा संबोध्य-
मानो जीव एव न तदन्तर्यामी । किं च जीवजडशब्दौ निरूपकाणां निष्कर्ष-
कशब्दौ शरीरशब्दवत् । अन्यथा जीवशरीरकः परमात्मा जडशरीरकः परमा-
त्मेत्यादिस्त्वत्संमतः प्रयोगो नोपपद्येत । मृत्युत जीवः परमात्मा जडः परमा-
त्मेति प्रयोगः स्यात् । तथा च त्वमहमित्यादयो मातापित्रादयो देवदत्तयज्ञद-
त्तादयश्च जीवविशेषवाचकाः शब्दास्तथा पृथिव्यादयो घटादयश्च जडविशेष-
वाचकाः शब्दाः कथमात्मपर्यन्तमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नुयुः । एतेन 'अनेन जीवे-
नात्मना' (छा० ६ । ३ । २) इति श्रुतौ जीवशब्दस्यात्मपर्यन्तार्थकत्वमपा-
स्तम् । यस्तु त्वंशब्देन ब्रह्मण एवाभिधाने हेतुस्तः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकुरवाणीति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नाम-
रूपभारुत्वमुक्तम्' (श्रीभा० पृ० १०३ प० ६) इति स न संभवति । पर-
मात्मनोऽनुप्रवेशपूर्वमेव नामरूपव्याकरणमिति हि श्रुत्योक्तम् । तथा चानेन
हेतुना परमात्मनस्तत्तन्नामभावत्वं कथं सिध्यतीति त एव प्रष्टव्याः । न हि 'पयसि
निगूढं घृतम्, तद्विना पयसो न पयस्त्वम्' इत्येतावता पयःशब्दः पयोन्तर्यामि-
घृतमभिधातुं प्रभवेत् ।

यादि परमात्मा सर्ववस्तुत्पादक इत्यतः सर्ववस्तुवाचकशब्दभागपि भवती-
त्युच्यते तर्हि घटोत्पादकः कुलालोऽपि यदशब्दभारु स्यात् । यत्रस्माच्छब्दाद-
यमर्थो बोद्धव्य इत्येवं सर्वशब्दानां संज्ञेतं परमात्मा कुरुत इत्यतः परमात्मा
सर्वशब्दभारु स्यात्तर्हि पुत्रादीनां यदृच्छया दित्यादिशब्दसंज्ञेनकारी पित्रादिगपि
तत्तच्छब्दभारु स्यादित्यास्तां तावत् ।

वायुपुराणे चार्यं ब्रह्मज्ञानवादः स्पष्ट एवोपलभ्यते-

रजावहिर्मरौ वारि नीलिमा गमने तथा ।

असद्विभ्रमिदं भाति यस्मिन्नज्ञानकल्पितम् ॥

मूलज्ञाने पु- घटावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते ।

राणं प्रगा- कार्योपाधिपरिच्छिन्नं तद्वयजीवसंज्ञकम् ॥

णम् मायया चित्रकारिण्या विचित्रगुणशील्या ।

ब्रह्माण्डं चित्रमनुलं यस्मिन्भित्ताविवापितम् ॥

(वा. पु. १०४ । ३९ । ४० । ४१ ।) इति ।

देवी भागवते देवीगीतायामपि-

अहमेवासं पूर्णं मे नान्यत्किञ्चिन्नाधिप ।

तदात्मरूपं चित्संवित्परब्रह्मैकनामकम् ॥

अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम् ।

तस्य काचिन्मृतः सिद्धा शक्तिर्मायेति विधुता ॥

न सती सा नासती सा नोभयात्मा विरोधतः ।

एतद्विद्वज्ज्ञाणा काचिद्वस्तुभूतास्ति सर्वदा ॥

(दे. गी. १ । २ । ४) इति ।

विष्णुपुराणे द्वितीयांशे द्वादशाध्याये चार्यं ब्रह्माज्ञानवादो दृश्यते । तथा हि-

ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्नानि विष्णुर्गिर्यो दिशश्च ।

नयः समुद्राश्च ॥ एव सर्वे यदस्ति यन्नास्ति च विप्रर्षे [वि. पु. २ । १२ । ३८] ।

विष्णुशब्दः परमात्मवाची । अत्र ज्योतिरादीनां सर्वेषां परमात्मतादात्म्यमु-

च्यते । ज्योतिरादिजगतः परमार्थत्वे तस्य परमात्मनः सकाशाज्ज्ञेदे च तादात्म्यं

न संभवतीत्यतो ज्योतिरादिजगतः कल्पानिकल्पमेव वाच्यम् । कल्पना चाहान-

मूलिकेत्यज्ञानवादः सिध्यति । एवं च ज्योतीषि विष्णुरित्यादि सामानाधिक-

रण्यं ज्योतिरादीनां बाधार्थमेव । नन्वेतत्तादात्म्यं त्रयीरन्तरीरिभावमूलकम् ।

‘यस्य पृथिवी त्रयीरं यस्यापः त्रयीरम्’ (वृ. ३ । ७ । ३-४) इति श्रुत्या

यदमुं वैष्णवं प्रायः (वि. पु. २ । १२ । ३७) नानि सर्वाणि तदपुः

(वि० पु० १ । २२ । ८४) तन्मर्चं च दरेन्ननुः (वि० पु० १ । २२ ।

३७) इति विष्णुपुराणे च पृथिव्यवादीनां सर्वेषां परमात्मत्रयीरन्त्यमुच्यते । यस्या-

विष्णुपुराणाद-
प्यज्ञानातिद्धिः

त्मा शरीरम् (श० ब्रा० १४ । ६ । ७ । ३०)

इति श्रुतौ च जीवस्यापि परमात्मशरीरत्वमुच्यते ।

लोके च शरीरशरीरिणोस्तादात्म्यं व्यपदिश्यते

यथाऽयं जीवः कर्मभिर्गौऽरश्चो मनुष्यो देवो वा जात इतीति चेन्न । जीवनद्वयोः परमात्मना सह शरीरशरीरिभावसंबन्धाङ्गीकारेऽपि वस्तुतस्तादात्म्यस्याभावेन ज्योतींषि विष्णुरित्यादिप्रयोगासंगतेस्तादवस्थ्यात् । तादात्म्यं ह्येकसत्ताकत्वम् । जीवोऽयं कर्मणा गौरश्चो मनुष्यो देवो वा जात इत्यादयः प्रयोगास्तु तादात्म्यारोपमूलकाः । न च ज्योतींषि विष्णुरित्यप्यारोपितं तादात्म्यमस्त्विति वाच्यम् । संभवन्त्यामुपपत्तावारोपाङ्गीकारस्यान्याय्यत्वात् ।

किंच जीवनद्वयोः परमात्मना सह शरीरशरीरिभावो न प्रमाणपदवीमारो-

हति । शरीरं हि कर्मजन्यफलभोगायतनं लोके

जीवनद्वयोर्नात्मशरी-
रत्वम्

प्रसिद्धम् । न चेश्वरस्य कर्मजन्यफलभोगाः

संभवन्ति । तथा च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादौ

शरीरादिशब्दाः स्वरूपार्थकाः । इदमेतद् हि शरीर-

शब्दः स्वरूपार्थकः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति । यथा—तानि सर्वाणि तद्वपुः,

यदम्बु वैष्णवः कायः, तत्सर्वं वै हरेस्तनुः, इति विष्णुपुराणे कायवपुस्तनुशब्दा

अपि स्वरूपार्थका एव । विष्णुपुराण एवाशेषमूर्तिः (वि० पु० २ । १२ ।

३९) इत्यत्र स्वरूपपर्यायत्वेन प्रसिद्धस्य मूर्तिशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् । अत

एव विष्णुपुराण एव विश्वरूपो पतोऽयमयः (वि० पु० १ । २२ । ६८) द्वे

रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते चामूर्तमेव च (वि० पु० १ । २२ । ५३) इत्यत्र

रूपशब्दोक्तिः संगच्छते । ' विष्णुशक्तिः परा मोक्षा ' (वि० पु० ६ । ७ ।

६१) इत्यादौ शक्तिविभूतिशब्दावपि स्वरूपविशेषार्थकावेव । अन्यथा

' अशेषमूर्तिः ' ' विश्वरूपः ' इत्यादिविष्णुपुराणस्यवार्थैरेकवाच्यता न स्यात् ।

एतेन तदेककार्यं तदेकनियाम्यं तदेकशेषं शरीरमिति शरीरशब्दार्थनिर्वचनं

रूपशक्तिविभूतिशब्दानां तादृशार्थकत्वेन गतिकल्पनं चापास्तम् । भोगायतन

एव शरीरशब्दस्य लोके प्रसिद्धत्वात् । तदेवं वाच्यार्थेन ज्योतींषि विष्णुरिति

सामानाधिकरण्येन जगत्कल्पनामूलभूतमज्ञानं सिद्धम् ।

किं चात्र चरणत्रयेण ज्योतिरादीन् कांश्चित्प्रसिद्धान्पदार्थविशेषादिर्दिश्य

किमनया विशेषोक्त्येत्यभिप्रायेण चतुर्थचरणे

सं परमात्मरूपम्

यदस्ति यथास्ति तत्सर्वं स एवेत्युक्तम् । ' यदग्निः '

भावरूपेण प्रतीयमानं चेतनं जीरजानमचेतनं

घटादि च । 'यन्नास्ति' अभावरूपेण प्रतीयमानमस्तीति यन्न प्रतीयते शशशृङ्गादि मनोराज्यकल्पितं राज्यादि च । यद्यपि शशशृङ्गादीनां स्वरूपमेव नास्तीति कथं तस्य परमात्मस्वरूपत्वं तथापि शशशृङ्गादीनां बाह्यस्वरूपाभावेऽपि बौद्धपरिकल्पितमान्तरं स्वरूपमस्त्येव । अत एव शशशृङ्गादिपदानामर्थनच्चात्प्रातिपादिकसंज्ञा व्याकरणे प्रतिपाद्यते । शशशृङ्गः नास्तीति निषेधप्रतियोगिनः प्रसिद्धिश्चात एव । बाह्यस्वरूपेण नास्तीति हि तदर्थः । एतदुक्तं भवति—यदस्तीत्येवं बाह्यं परिदृश्यते तत्सर्वं परमात्मैवेति किञ्चक्तव्यम् । यन्नास्ति बाह्यार्थपूर्वभाव्यान्तरं केवलं बुद्धिपरिकल्पितं च तदपि स एवेति । अनेन परमात्मनो विलक्षणवैभवशालित्वमुक्तं भवति ।

अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' (म० ना० १३ । १)

इति श्रुतावप्येतदेवोच्यते । आन्तरकल्पनोत्तरं च तत्तद्योग्यसाधनसामग्रीसत्त्वे क्वचित्तादृशाकारं बाह्यस्वरूपं दृश्यते यथा घटप्रासादादिषु । कुन्मकारो रथकारश्च प्रथमतो घटाकारं प्रासादाकारं च बुद्ध्यावाकलय्य पश्चात्तादृशाकारं घटं प्रासादं च निर्मिमीते । क्वचित्तु बाह्यस्वरूपं न दृश्यते यथा शशशृङ्गादिष्वित्यन्यत् । बाह्यस्वरूपेणासत् केवलं बुद्धिकल्पितं च शशशृङ्गाद्यशानमूलकमेवेत्यज्ञानं सिध्यति ।

किं चासतः परमात्मशरीरत्वं न संभवति । जीवानां हि साक्षात्परमात्मशरीरत्वम् । अचेतनानां तु जीवद्वारैव । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीनि ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशेनैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं च' (श्रीभा० पृ० ११२ प० १९) इति हि भवतैवोच्यते । 'काष्ठलोष्टादिष्वपि चैतन्यमस्त्येव किं त्वनुद्भूतम्' इति च भवदीयः सिद्धान्तः । तथा चासतो जीवशरीरत्वाभावेन न परमात्मशरीरत्वसंभवः । जीवशरीरत्वं तु न कथमप्यसतः संभवति । भोगाभावात् ।

यत्तु 'यदस्तीत्यत्र चिदंशोऽविनाशित्वेनास्तिशब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु विनाशीति नास्तिशब्दाभिधेयः' (श्रीभा० पृ० १०४ प० ८) इत्युक्तं तन्न । अचेतनानां घटादीनां भावरूपेण प्रतीयमानानां नास्त्यसत्यादिशब्दः काष्ठ्युच्यमानत्वाभावात् । प्रसिद्धिविरुद्धोऽप्ययमर्थः केवलं रामानुजीयैर्वापार्थं सामानाधिकरण्यमनङ्गीकुर्वद्भिः शरीरशरीरिभावमूलकं सामानाधिकरण्यमिति स्वमतेनास्य श्लोकस्योपपत्तये स्वीकृत इति कथं श्रद्धेयः स्यात् । यदस्नु वैष्णवः कायः (वि० पु० २ । १२ । ३७) इत्यादौ कायादिशब्दा रूपमूर्तिशक्तिविभूत्यादिशब्दैरेकार्थत्वोपपत्तये स्वरूपार्थका इत्यनुपदमेवोक्तम् ।

ज्योतींषि विष्णुरित्यनेन श्लोकेन यदुक्तं सर्वं परमात्मैवेति तदुक्तिमात्रेण न सिध्यति किं तु तत्र हेतुः प्रदर्शनीय इत्याह—

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसाग्रशेषमूर्तिर्न ॥ वस्तुभूतः ।

ततो हि शैलादिभेदादिभेदाज्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥

(वि० पु० २ । १२ । ३९)

अत्र यत् इत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तार्थेऽयं हेतुरिति बोध्यते । यस्मादयं भगवान्परमार्थतो ज्ञानस्वरूपोऽस्ति । अशेषमूर्तिः इदं सर्वं परमात्मैवेत्युक्तरीत्याऽशेष-

जगत्स्वरूपकस्तु न वस्तुभूतः । एतत्स्वरूपं सर्वं

प्रपञ्चस्याज्ञानानि-

जृम्भितत्त्वम्

विज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैव । विविधं ज्ञायतेऽनेनेति

विज्ञानं मूलभूतज्ञानम् । अथवा विज्ञानेऽधिष्ठान-

भूते ज्ञानस्वरूपे द्रष्टाणि विजृम्भितानि कल्पि-

तानि । कल्पनामयं वस्तु चाविद्यारार्ष मिथ्याभूतमेव । मिथ्याभूतं वस्तु च

तत्त्वतोऽधिष्ठानमेवेति ज्योतिरादि सर्वं परमात्मैवेति पूर्वश्लोकोक्तार्थः सिद्धः ।

अत्र ' न तु वस्तुभूतः, विज्ञानविजृम्भितानि ' इत्येवं जगतो मिथ्यात्वोक्त्या

मिथ्यावस्तुमूलभूतमज्ञानं दृढीकृतम् ।

यत्तु ' इदमस्त्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकम्, अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमि-

त्याह-ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसाविति ' (श्रीभा० पु० १०५ प० ५) इति

ज्ञानस्वरूप इति श्लोकावतरणमुक्तं तच्चिन्त्यम् । ज्योतींषि विष्णुरिति पूर्वश्लोके

हि सर्वं स एवेति विधेयम् । यदस्ति यन्नास्तीति त्वनुवादः । यच्च उद्योगे-

नानुवादत्वं स्पष्टीकृतं च । उत्तरवान्योपात्तो हेतुश्च पूर्ववाक्यगतविधेयांशस्यैव

नानुग्रमानांशस्येति वाक्यार्थविदो मन्यन्ते । अत इदमवतरणमयुक्तम् । ' अस्ती-

ति प्रतीयमानमप्यचेतनं वटादि नास्तीत्यनेनोच्यते ' इति विपरीतं स्वीकृत्य

वत्समर्थनायायं प्रयत्नोऽयनूग्रमानांशे हेतुत्वाभिधानमित्ययं विपरीत एवेति

व्यर्थ एव

प्रतिकूलतामुपगते हि त्रिषौ निरुक्त्यमेति बहुसाधनता ॥ इति ।

ज्ञानस्वरूप इति श्लोकोक्तं शैलादिभेदानामज्ञानविजृम्भितत्वमेव स्थिरी

करोति—

यदा तु शुद्ध निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।

तदा हि सत्त्वत्यो फलं नि मयन्ति नो वस्तुषु वस्तुमेषा ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४०)

शुद्धमविद्यारहितम् । निजरूपि भेददर्शनरहितम् । दोषा रागादयः । सम-
न्तात्कल्प्यते भेदोऽनेनेति संकल्पोऽविद्या ।

यत्त्वेतच्छ्लोकव्याख्यानम् 'समित्येकीकारे । जीवस्य देहेन सहैकीकृत्य
कल्पनं संकल्पोऽहं देवोऽहं मनुष्य इत्यादिः । एतन्मूलकमेव कर्म । कर्ममूलका
एव कर्मफलभोगाय योग्यभूता वस्तुभेदाः । ते देहात्मभ्रमनिवृत्तौ वस्तुतो विद्य-
माना अपि भोगाय न भवन्तीति' (श्रीभा० पृ० १०५ प० १७) इति तच्चि-
न्त्यम् । वस्तुभेदानां ज्ञानिदृष्ट्या वस्तुतोविद्यमानत्वाभावात् । किंचायमर्थोऽ-
स्माच्छ्लोकात्स्वरसतो न लभ्यते । उक्तः संकल्पपदार्थोऽप्रसिद्धः । भोगाये-
त्यध्याहारे क्लेशः । निषेध्यतावच्छेदकं च भोग्यत्वमिति तत्प्रदर्शकं मुख्यमेव
भोगायेति पदं कथमध्याहारेणापि लभ्येत । अन्यथा विधा 'न' इत्यध्याहा-
रेण विपरीतार्थकल्पने घटुव्याकुली स्यात् ।

यत्तु 'वस्तुभेदा न भवन्तीत्यचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थायोगितया नास्ति-
शब्दाभिधेयत्वम्' (श्रीभा० पृ० १०६ प० २) इत्युक्तं तत्रेत्थमुच्यते—कादा-
चित्कावस्थायोगिनस्तदानीं नास्तिशब्दाभिधेयत्वं लोके न कापि प्रतीयते । किंच
वस्तुभेदाः कादाचित्का विनाशिन इति सत्यम् । किंतु तेषां कादाचित्कत्वं
विनाशित्वं वा 'विद्यमाना अपि भोगाय न भवन्ति' इत्युक्त्या कथमभिधी-
यते सूच्यते वेति विपश्चित एव विदांकुर्वन्तु ।

जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्यत्वोपपादनद्वारा पुनरज्ञानं श्लोक-
द्वयेन स्थिरी करोति—

वस्त्वस्मिन् किं कुत्रचिदादिमप्यपर्यन्तहानं सततैकरूपम् ।

यच्चान्यथात्व द्विज यानि भूयो न तत्तथा कुत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

(नि० पु० २ । १९ । ४१)

अनेन श्लोकेनार्थस्वभाव उक्तः ।

मही घटव घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽग्नयः ।

जने. स्वकर्मस्तिमितात्मनिधैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४२)

पूर्वश्लोकोक्तार्थस्वभावस्योदाहरणमनेन प्रदर्शितम् । ततः परमात्मव्यतिरि-
क्तस्य मिथ्यात्वमुपसंहरति—

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचिकदाचिद्भेज वस्तुगतम् ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नविधैर्बहुवाम्युपेतम् ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४३)

अत्र पूर्वार्धे विजातीयभेदनिषेधः सूचितः । उत्तरार्धे सजातीयभेदनिषेधः सूचितः । भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं कर्मेवेति च स्फुट्यकृतम् । यत्तु तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चिदित्यस्य 'विज्ञानव्यतिरिक्तं जडवस्तु केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवति' इत्यवतरणमुक्तं (श्रीभा० पृ० १०६ प० २०) तदयुक्तम् । श्लोकाच्चाहशार्थाऽप्रतीतिः । न ह्यस्तीत्यस्य केवलास्तिशब्दवाच्यमित्यर्थः । लक्षणामसङ्गतम् । किं च जडवस्तुनः केवलास्तिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपीदानीमत्र घटोऽस्तीत्येवं कालविशेषदेशविशेषोपाधिकास्तिशब्दवाच्यत्वमस्त्येवेति जडवस्तुनो नास्तिशब्दाभिप्रेयत्वं न सिध्याते ।

भेदश्च सर्वो मिथ्याभूतोऽज्ञानकल्पित एव । यतो ब्रह्मणि वस्तुतः स्वगतोऽपि भेदो नास्तीत्याह—

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिस्तसङ्गम् ।

एकं सर्वैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४४)

अत्र पूर्वार्धे धर्मप्रभिकृतोऽपि भेदो नास्तीति सूच्यते । उत्तरार्धे एकमित्युक्त्वा त्रिविधभेदाभावोऽनूद्यते । सर्वैकं जन्मवृद्ध्यादिरहितम् । न यतोऽन्यदस्तीत्यनेन जगन्मिथ्यात्वबोधनद्वारा तन्मूलभूतमज्ञानं दृढीकृतम् । उक्तमुपसंहरति—

सद्भाव एव भगवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतत्तु यत्संन्यसहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४५)

अत्रास्तत्पमन्यादित्यनेन ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं बोध्यते । सर्वं मिथ्या चेद्व्यवहारविषयता कथमित्यत आह—एतदिति । तत्रापि चोक्तं मूलकारणमज्ञानमुक्तमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम्—ज्योतीतीतीति श्लोके ज्योतिरादिपदान्बुद्ध्यसमर्पकाणि ।

विष्णुपदं विधेयपरम् । ज्योतिरादीनां दृश्यमानस्वरूपेण मिथ्यात्वबोधनाय
 परमात्मतादात्म्यं विधीयते । तादात्म्यविधानं
 विष्णुपुराणवचन-
 तात्पर्यम्
 ह्युद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यस्य मिथ्यात्वबोध-
 नायैव । यद्रजतं सा शुक्तिरिति यथा । तथा च
 ज्योतीर्णीत्यादिषु पदसु श्लोकेषु ' विष्णुः,
 ज्ञानस्वरूपो भगवान्, शुद्धं निजरूपि, ज्ञानं, विज्ञानमेकं, ज्ञानं विशुद्धम् एकं
 सर्वकम् स वासुदेवः, ज्ञानं सत्यम् ' इत्येतानि पदानि प्रथमश्लोकविधेयभूत-
 ज्ञानस्वरूपब्रह्मबोधकानि । तथा ' ज्योतीर्णीपि भुवनानि वनानि गिरयो दिशो
 नद्यः समुद्रा यदस्ति यन्नास्ति, न तु वस्तुभूतः शैलादिभेदान् विज्ञानविजृम्भित-
 तानि, संकल्पतरोः फलानि वस्तुभेदाः, विज्ञानमृते वस्तुजातम्, न यतोऽन्यदस्ति,
 असत्यमन्यत् '—इत्येतानि पदानि प्रथमश्लोकगतोद्देश्यभूतमिथ्यावस्तुबोध-
 कानि । श्लोकमध्वन्धात्स्वरसतस्तथैवार्थावगतेः । एतेन 'ज्योतीर्णीति प्रथमश्लोके
 यदस्ति यन्नास्तीति प्रकान्तस्य सद्भाव एवमिति पष्ठे श्लोके सत्यमसत्यमित्युप-
 संहारः ' (श्रीभा० पृ० १०७ प० १४) इत्यपास्तम् । स्वरसतस्तादृगर्थानव-
 गमात् । ज्ञानं यथा सत्यामिति सत्यमित्यस्य ज्ञानमित्यनेनान्वितत्वात्तस्य च
 प्रथमश्लोकगतविधेयबोधकत्वात्तेन सत्यमित्यनेन प्रथमश्लोकगतस्य यन्नास्तीत्य-
 स्योद्देश्यभूतस्योपसंहारासंभवात् । तथा च यदस्ति यन्नास्तीति द्वयोरप्यन्यदसत्य-
 मित्यनेनैवोपसंहारः । एवं स्थिते ' अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदस-
 दनिर्वचनीये चाज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे वाऽनुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते ' (श्रीभा० पृ० १०८ प० १) इति वचः साहसमात्रमेव । ' ज्ञानस्वरूपो
 भगवान्, शुद्धं निजरूपि ज्ञानमपास्तदोषम्, ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेष-
 लोभादिनिरस्तसङ्गम्, एकम् ' इत्येतानि पदानि निर्विशेषे परे ब्रह्मण्यनु-
 गुणानि । ' विज्ञानविजृम्भितानि, संकल्पतरोः फलानि ' इत्येतान्यज्ञाने
 जगतस्तत्कल्पितत्वे चानुगुणानि । ' विज्ञानमृते न वस्तुजातं, न यतोऽन्यदस्ति,
 असत्यमन्यत् ' इत्येतानि च जगतस्तत्कल्पितत्वेऽनुगुणानि बोध्यानि । अज्ञानस्य
 जगद्रूपकार्यकरणाच्चासत्त्वम् । कार्यस्य जगतो मिथ्यात्वाच्च न सत्त्वमिति
 कारणीभूताज्ञानस्य सदसदनिर्वचनीयत्वं फलति । ननु तदत्र प्रत्यक्षतः शब्दे-
 नोच्यते । एतेन ' अस्तिनास्ति सत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वचनीय-
 स्त्वभिधानासामर्थ्याच्च ' (श्रीभा० पृ० १०८ प० ६) इति प्रत्युक्तम् ।

यच्च ' अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दा न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरां

प्रयुक्तौ । अपि तु विनाशित्वपरा । वस्त्वस्ति किं महीं घटत्वमित्यत्र विनाशित्व-
मेव ह्युपपादितं न निष्पमाणकत्वं ज्ञानवाध्यत्वं वा' (श्रीभा० पृ० १०८
प० ९) इत्युक्तं तत्र । वस्त्वस्ति किं महीं घटत्वमित्यत्र शब्दमर्यादया जडा-
र्थानां प्रतिक्षणमन्यथात्वमुच्यते । तस्माच्च यद्यपि विनाशित्वमुपपादितं भवति
तथापि न तदुपपादने तत्तात्पर्यम् । तत्रैव श्लोके 'ब्रूहि किमत्र वस्तु' इत्युक्तेः ।
तथा च प्रतिक्षणमन्यथात्वं वस्तुत्वाभावबोधने हेतुरिति पुराणकाराणां विवक्षितं
प्रतीयते । वस्तु, सत्यं, तत्त्वमिति पर्यायाः । तथा च वस्तुत्वाभावः सत्यत्वा-
भावः, असत्यत्वं, मिथ्यात्वमिति यावत् । ज्योतीरपि विष्णुरित्युपक्रमे च ज्योति-
रादीनां परमात्मसामानाधिकरण्योक्त्या ज्योतिरादीनां ज्योतिरादिरूपेणासत्य-
त्वमेव सूचितम् । मध्ये च न तु वस्तुभूतः, विज्ञानविजृम्भितानि, संकल्पतसोः
फलानि, इत्यनेनासत्यत्वमेषोक्तं भवति । वस्त्वस्ति किं महीं घटत्वमित्यत्र च
प्रतिक्षणान्यथात्वरूपं हेतुं प्रदर्श्य तदेव दृढीकृतम् । अन्ते च तस्मान्नेत्यत्र 'विज्ञा-
नमृते न किञ्चिद्वस्तु' इति ज्ञानं विशुद्धमित्यत्र च न यतोऽन्यदस्तीति च स्पष्टमे-
वोक्तम् । उपसंहारे च सद्भाव एवमित्यत्र ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्युक्तम् ।
तेन चासत्यस्य ज्ञानवाध्यत्वमर्थादुक्तं भवति । तस्माज्जडार्थानां मिथ्यात्वं
सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ।

तेषां च मिथ्याभूताखिलपदार्थानां मूलकारणमविद्या । तस्या निवर्तकं च
'तत्त्वमसि' (छा० ६ । ८ । ७) अयमात्मा ब्रह्म (बृ० २ । ५ । १९)
इदं सर्वं यदयमात्मा (बृ० २ । ४ । ५)
अविद्यानिवर्तको- इत्यादिवेदान्तवाक्यतात्पर्यविषयीभूतं निर्विशेषा-
पपत्तिः त्मैक्यज्ञानम् । यत्तु 'निर्विशेषब्रह्मज्ञानान्नावि-
द्यानिवृत्तिः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं

तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
(तै० आ० ३ । १३ । १) सर्वे निमेषा जह्मिरे विद्युतः पुरुषादधि । न
तस्येशो कश्चन । तस्य नाम महद्यज्ञः । य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति (म० ना०
१ । ८ । १० । ११) इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात्' (श्रीभा० पृ० ११०
प० २) इत्युक्तं तत्रोच्यते—यद्यपि 'एवं विद्वान्' इत्यनेन 'य एनं विदुः'
इत्यनेन च पूर्वोपाचं सगुणात्मज्ञानमनूय तस्यापृतप्राप्तिसाधनत्वमुक्तं तथापि
तत्परम्परयैव न साक्षात् । एतच्च प्रागुपपादितम् (पृ० ११६ प० २३) । किं
च सविशेषब्रह्मज्ञानेनाविद्यायाः सर्वथा विनाशो न संभवति । विशेषाणा-

मविद्यामूलकत्वात् । सविशेषात्मज्ञानं हि तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गतं साधनमिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

अतो निवृत्तिरप्यस्या अविद्याया न दुर्वचा ॥

अविद्यां तत्त्वतो ज्ञात्वा मुच्यते कर्मबन्धनात् ॥ २२ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वात्तेनास्या निवृत्तिर्भवत्येवेति नाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिः । निर्विशेषब्रह्मज्ञानं चाविद्यायास्तत्त्वतो ज्ञाने सत्येव घटते ।

अविद्यायास्तत्त्वतो ज्ञानं चाविद्याया अविद्या-

अविद्यानिवृत्त्युपपत्तिः त्वेन ज्ञानम् । तस्मिन्सत्येव सा हातुं शक्यते

नान्यथा । तस्या हानं च सुखादिषु मिथ्यात्व-

दृष्टिः । मिथ्यात्वदृष्टिश्च सुखादयो मनोवृत्तिविशेषा नात्मगुणा इति भावना ।

तादृशभावनादादर्थं च सुखार्थं दुःखनिवृत्त्यर्थं वा न कदापि प्रवृत्तिः संभवति ।

प्रवृत्त्यभावे च तन्मूलकस्य कर्मणोऽप्यभाव इति कर्मरूपाद्वन्धनान्मुक्तिः सिध्यति ।

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

तस्मादुःखमकं नास्ति न च किञ्चित्सुखमकम् ।

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ॥

ज्ञानमेव परं ब्रह्मज्ञान बन्धाय चेष्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

(वि० पु० २ । ६ । ४७—४८) इति ।

तद्दीकायामप्युक्तम्—मनसः परिणामः स्वप्नमनोरथवच्चित्तविलासमाश्रम् ।

किं तर्हि सत्यमित्यत आह—ज्ञानमिति । ज्ञानात्मकं ब्रह्मैव परमार्थ इति शेषः ।

तर्हि कुतोऽस्य बन्धमोक्षमिति चेत्—अविद्याहंकारादिरूपेण प्रतीयमानं ज्ञानमेव

बन्धायेष्यते । विद्यारूपतया तन्निरसनेन ज्ञानमेव मोक्षाय चेष्यते । अविद्या

तदध्यस्तं च विद्या तन्निरसनीयं च ज्ञानमेवेत्याह—ज्ञानात्मकमिति । सर्वं विश्वं

ज्ञानात्मकमित्यर्थ इति । शिवविष्णुकृतो भेदोऽप्योपाधिक एव । तदप्युक्तं विष्णु-

पुराणे—

शंकरो भगवाञ्शौरिः श्रीश्च गौरी द्विजोत्तम (वि० पु० १।८।२२) इति ।

एवं चार्त्तमैक्यज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिः । यद्यपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः'

(वृ० २ । ४ । ५) इत्यादिश्रुतिषु कर्तृकर्मभेदेन जीवब्रह्मभेदः प्रतीयते तथापि

स औपाधिकः । 'तत्त्वमसि' (छा० ६ । ८ । ७) इति श्रुतिप्रतिपादि-

तैक्यानुरोधात् । न चोक्तभेदश्रुत्यनुरोधादैक्यमौपाधिकं स्यादिति वाच्यम् ।

यथा 'तत्त्वमसि' इत्यत्र वृत्त्येवाभेदः प्रतिपाद्यते न तथा 'आत्मा वा अरे

द्रष्टव्यः' इत्यत्र भेदः । तत्र हि वाच्यवृत्त्या द्रष्टृदृश्यभाव एवोच्यते । तदन्य-
थानुपपत्त्या तु तयोर्भेदकल्पना । तथा च प्रत्यक्षश्रुतेः प्रावल्यादैवयमेव परमार्थः ।
ऐक्यज्ञाने चार्थादेव भेदज्ञानं निवर्तत इत्यविद्यानिवृत्तिरेव भवति । यतोऽ-
विद्या सृष्टिकालेऽम्बुनः सकाशाद्बुद्बुदवदुद्भूता स्वयं प्रथमतो भिन्नेव भवति ।

अविद्याकृत्यम्

तादृशभेदमूलक एवायमखिलः प्रपञ्चः । ततस्तया
स्वाश्रयत्वेन प्रकल्पितस्तत्प्रतिबिम्बितो जीवोऽपि
परमात्मनः सकाशाद्भिन्नमात्मानं मन्यते । तादृ-

शाविद्यापरिणामभूतं जगच्च परमात्मनः सकाशाद्भिन्नमन्यते । न केवलमेतावदेव,
अपरं च—एकस्मिन्नेव ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि ज्ञानरूपेणात्मरूपेण चानेकधा-
भावप्रकल्पनया तस्यैव ज्ञानरूपेण धर्मत्वं विपयित्वं च तथा तस्यैवात्मरूपेण
धर्मित्वं विपयत्वं च प्रकल्प्य भेदं भासयति । तयोश्च धर्मधर्मिणोर्ज्ञानात्मनो-
र्वस्तुतस्तादात्म्यसंबन्धसत्त्वेऽपि तौ वियोजयन्तीव तयोर्मध्ये स्वयं भूत्वा
धर्मिणं च तं स्वविपयत्वेनान्तर्भाव्य तमात्मसात्कृत्वा तदात्मसात्करणं
स्वकीयं मायात्वं चापह्नुत्य स्वस्यां प्रतिबिम्बरूपेण तं प्रदर्शयन्ती तं स्वप्रति-
बिम्बितं जीवात्मानं धर्मभूतज्ञानस्याश्रयत्वेन प्रकल्प्य स्वयं विपयरूपेण साप्ता-
त्परिणामद्वारा च तत्र प्रविशति । ज्ञाने हि विपयित्वस्य कल्पना युक्तेति
विपयरूपेण तत्र प्रवेशः सुलभः ।

यथा कस्यचिद्वनिकस्य गृहे तस्य यथा मियं मासते तादृशेन रूपेण कश्चि-
द्धूर्तः प्रविशति । ततस्मदीयविश्वासस्थानं भूत्वा तदीयं सर्वमात्मसात्कृत्वा
स्वकीयं धूर्तत्वं तदीयसर्वस्वस्यात्मसात्करणं चापह्नुत्य तदीयं द्वितीयं बहिश्चरं
हृदयमिव प्रियतरो भवति । एवमपहृतसर्वस्योऽपि धनिकः स्वयं तत्कृत्यमजा-
नानः प्रत्युत पुत्रादपि प्रियतरेण तेन स्वयं कृतार्थं मनीषिणं मन्यमानो विस्फु-
र्जते । स्वयं तु स्वकीयस्यापि सर्वस्वस्य मध्य एकां कपटिकायापि कचिद्वि-
नियोक्तुं तं विना न शक्नोति तद्वत् ।

ज्ञाने च सा विपयरूपेण प्रविष्टा ज्ञानाङ्गिका प्रथमतो बुद्धिरूपेण ततोऽहंका-
रमहामूतादिरूपेण च परिणमते । अविद्यायां तत्परिणामभूतबुद्बुदाद्युपाधौ प्रति-
बिम्बितश्च जीवात्मा प्रतिबिम्बप्रापकोपाध्यनुसारेण वर्तते सोऽयं संसारः । एत-
देव चाविद्याया अविद्यात्वम् । यदा च पूर्वकृतमुक्तौघवशाच्चिर्मलान्तःकरणः
सद्गुरुणोपदिष्टः सन्नेतदविद्यास्वरूपं यायात्म्येनावगच्छति तदा सद्य एव
मुक्तो भवति । यथा स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यंस्तेषु रागद्वेषानुसारेणानुमूल्यं
प्रातिमूल्यं वा विचिन्त्यभिष्टामयेऽनिष्टनिवृत्तये च यतमानो गुरुतरसंरम्भां

वैदिकीं यागादिक्रियां लौकिकीभायोधनादिक्रियां वाऽऽरभमाणोऽप्यकस्माज्जा-
 गृतश्चेत्सद्य एवैकपदे तत्सर्वं शून्यत्वेन भावयति तद्वदिति बोध्यम् । तदेवमावि-
 द्यासंबन्धेन श्रीभाष्यकृद्भिः प्रदर्शिताः सप्तविधा अनुपपत्तयो निरस्ता वेदि-
 तव्याः । एवमन्यदपि सर्वं रामानुजोहितमात्मवयविरुद्धं तर्कजालं श्रुत्यादिस्व-
 रसविरुद्धमुक्तदिशा निरस्तप्रायमेव । तच्च काप्यनभिनिविष्टबुद्धिभिः सुधीभिः
 स्वयमृशमिति शिवम् ॥ २२ ॥

कर्मन्धीभूतचेतोविगलितनिजतत्त्वानुसंधानशक्ति-
 लोकाः प्रायेण संप्रत्ययमवनिर्तले कर्मपाशेन बद्धः ॥
 दृष्टेर्दं प्राप्तकालं मनसि कृतवता गुम्फितो नूनमारा-
 दद्वैतामोद एष प्रभवतु सुतरां मोहजालापनुस्ये ॥ १ ॥

आसीत्पुण्यपुरे पुरा खलु सुधीः श्रीनीलकण्ठाभिध-
 स्थिते इत्युपनामकान्वयभवः शास्त्रेषु पारं गतः ॥
 नागोजीतिपदाभिधेयविदुषोऽन्तेवासितां धारयन्-
 वालंभट्ट उरुप्रथः परममंस्तनं मुनिं पाणिनिम् ॥ २ ॥

तस्माल्लब्धसमस्ताविद्य उदभूद्भ्यंकरोपाद्वयः
 श्रीमद्भास्करपण्डितो यमाखिलं जानाति लोकत्रयम् ॥
 मुन्याकाशाग्रुनीन्दु (१७०७) वत्सर इमं लोकं स्वलंकृत्य योऽ-
 ध्याप्य च्छात्रगणं युगाङ्गमुनिभू (१७९४) शाके शरीरं जहाँ ॥ ३ ॥

रक्तं पाणितलेऽनुरक्तममले सर्वेश्वरे शंकरे
 सक्तं शास्त्रविचारणे निजगुरौ भक्तिप्रभावान्वितम् ॥
 संसारेऽतिविरक्तमान्तरमहामोहौघविध्वंसकं
 दृष्ट्वा भास्करपण्डितं भुवि जनो मेने वसिष्ठं परम् ॥ ४ ॥

तच्छात्रेषु प्रथम उदगाद्रामशास्त्रीति नाम्ना
 पूजयेनालंकृतवपुरसा सहुरोः प्राणभूतः ॥
 यः पूतात्मा प्रवचनपटुः ह्यन्तगात्रं विनीतो
 निष्कामोऽध्यापयदविरतं छात्रशालां विशालाम् ॥ ५ ॥

यत्राहं निवसामि पीडयति मां श्रीरित्यमुद्विग्नया
 वादेव्या निलयं स्थिरं कमलभूः संयाचितोऽभूद्भुवम् ॥
 पुत्रीस्तेहरसानुपक्तहृदयः श्रीगर्वसर्वकपं
 प्राकार्पीद्यमुपगमेकमतुलं वैराग्यपाण्डित्ययोः ॥ ६ ॥

तच्छात्रान्तर्भूतस्तद्गुरुर्यत्रस्तदग्निभृतचित्तः ॥

अभ्यंकरोत्युपाह्वस्तत्प्रेरणयैव सम्प्रवृत्तमनाः ॥ ७ ॥

अद्वैतामोदममुं सद्गुरुर्यादांमृजेऽर्पयन्भक्त्या ।

विदधाति वासुदेवः स्वजनुःसाफल्यकामनामानिशम् ॥ ८ ॥

अद्वैतामोदनामासौ निबन्धः सुधियां मुदे ।

व्यधायि वासुदेवेनाङ्कनामिवास्विन्दु (१८३९) वत्सरे ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्दिग्विजयकुटरत्नभास्वरशास्त्रयन्त्रेवासिसकलविद्यापारह-

श्वरामशास्त्रिच्छात्रेण तत्त्वरूपप्रसादलब्धज्ञानलक्ष्मणेसाहि-

तेनाभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिणा विरचितोऽद्वैतामोदः

समाप्तिमगमत् ।

अद्वैतामोदस्थश्रुत्यादीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

श्रुत्यादयः	अ.	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
अगोचरं वच	....	५	अनुत्पत्तिधर्मा	.... ७१
अग्निहोत्रादि तु	....	६५	अनुभूतिं तत्र	.... १५४
अघ्नये देवे	....	१२०	अनुमायां ज्ञाय	.... १०७
अज्ञानेन ह	....	१	अनुविद्य विजा	.... ६२
अज्ञानेनावृ	....	१२	अनुशोचाम	.... २२
अणुदिव्	....	१०९	अनुसंधानरूपं	.... १३
अतो निवृत्तिर	....	१६४	अनृतेन द्विष्ट	.... १५०
अतोऽहमर्थो	....	९३	अनेन जीवेना	.... १५५, १५८
अथ तस्य भयं	३१, १२८, १२९		अन्तः प्रविष्टः	.... ३७
अथ परा	.... ११०, ११५		अन्तरङ्गमिदं	.... २०
अथ यो वेद	....	४३	अन्तर्वह्निश्च	.... २५, १५८
अथातो ब्रह्म	.... ५८, ५९		अन्नं ब्रह्मेति	.... १०३
अद्वितीयम्	....	१२०	अन्यदद्रव्यं हि	.... ४५
अद्वितीयश्रुति	....	१२०	अपस्तपाप्मा	.... ३३, १२४
अद्वैतश्रुतयः स	....	३	अप्रतर्क्यमनि	.... १५३, १५६
अद्वैतश्रुतयो विशि	....	२४	अप्राप्य मन	.... १२६
अद्वैतामोदनामा	....	१६७	अभयं वै जनक	.... ९०, ९२
अद्वैतामोदममुं	....	१६७	अभयं वै ब्रह्म	.... ५२
आधिकं तु भेद	....	३१	अभिमानात्मक	.... १३
अनादित्वाभिर्गु	....	१३०	अभ्यंकरेत्यु	.... १६७
अनादिमायया	....	१५४	अमृतादिगिरा	.... ५१
अनावृत्तिः श	....	४५	अयमात्मा ब्रह्म	.... १६३
अनाशो परमा	....	८०	अर्थस्वरूपं प	.... १३१
अनित्यं व्यञ्ज	....	९७	अर्थेनैव विज्ञे	.... ८८
अनियम्यस्य	....	४२	अलाभे वेद	.... ४१
अनिर्देश्यपरु	....	१३१	अविकाराय....	.... १३४
			अविज्ञानं विना	.... ७८, १२६

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
अविद्याया मृत्युं	६६	आत्मा निष्कामति	४४
अविद्यां तत्त्वतो	१६४	आत्मा वा भरे १९, ४३, ६१, ६२, १०९, ११२, १६४	
अविद्यातच्चित्तो	७	आत्मा वा इद ११०, १११, ११७	
अव्यक्तोऽय	३४	आत्मा मोक्तो नि	६८
अशब्दगोचर	१३२	आदित्यवर्ण १३२, १३३, १६३	
अशब्दम्	७२, १३०	आनन्दं ब्रह्मणो	१२४
अशरीरं वाव	५२	आनन्दो ब्रह्म	३३, ३४
अशेषमूर्तिः....	१५७	आनीदवातं	१५२
अश्रुतं श्रुतं	१२१	आ प्रायणात्त	६५
असक्तं सर्व	१३०	आराग्रमात्रो....	४४
असत्त्यादपि स	१०१	आवृत्तिरस	६२
असत्ये वर्त्म	१०३	आश्रयादन्यतो	२७
असद्विभ	१५६	आसीत्पुण्यपुरे	१६६
असिद्धितीयो	१२२	आसीदिदं त	१५३
अस्ति चेत्पक्षपा	८७	इ.	
अस्ति चेदुप....	८३	इतीरितस्तेन....	१३१
अस्मान्मायी....	१५४	इदं ज्ञानमु	२५
अहंकारादहं	५३	इदं सर्वं यद्	६, ३५, ५७, ११२, १६३
अहं कृत्स्नस्य	४३	इदं सर्वं विदितम्	११४
अहंभावः क....	८७	इन्द्रो मायाभिः	१५४
अहमर्थो न चेदा	९३	इयान सोऽपि	६६
अहमर्थो न चेवा	८९	इ.	
अहमेषासं पूर्वम्	१५६	इक्षमेरित	१
आ.		उभरः सर्व	३७
आचारेण मव	४१	उ.	
आत्मज्ञानाद्भवे	५१	उत्क्रान्तिगत्या	४४
आत्मनि खल्वरे	११३	उदविन्द्री च	५७
आत्मनो ब्रह्मणो	२३		
आत्मानं चेद्वि	२२		
आत्मानमेव लो	६२		

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
ऋ.		घ.	
ऋतं पिवन्तौ	१५०, १५१	घटावच्छिन्न एवायं	१५६
ए.		घटे नष्टे यथा	२३
एकं सदैकं	१६१	घटकुटीमयातन्यायः	८४
एकमेवाद्वि	३२, १२१	च.	
एतं ब्रह्मलोकं	१५०	चकुर्मायामना	२४
एतच्च यत्संख्य	१६१	चेतसस्तु चिति	२०
एतद्विलक्षणा का	१५६	चोदनालक्षणो	५९
एतस्मिन्नदृश्ये	१२९	छ.	
एवमेवास्य	४३	छेत्तुच्छेद्यस्य	९३
एष हि द्रष्टा	३४	ज.	
ऐ		जयच्च सः	१३४
ऐतदात्म्य	६	जनिकर्तुः	१३४
ऐश्वर्यस्य सम	१३२	जनैः स्वकर्म	१६०
ओ		जन्माद्यस्य यतः	४, ८८
ओमित्येवात्मानं	६२	जानात्येवायं	३४, ४३
क.		जीव ईशो	७
कपिलस्य क	५९	जीवश्चेव सदा ...	२२
कर्मान्धीभूत	१६६	जीवन्मुक्तपदं	२३
कस्मिन् भगवो	११३	जीवस्तत्प्रति ...	६८
कामः संकल्पो	४६, १२४	ज्ञातुं द्रष्टुं च ...	६४
कार्योपाधिपरि	१५६	ज्ञात्वा वयं तस्य ...	२२
कालत्रये ज्ञा	८	ज्ञानं नैवाऽऽत्मनो धर्मो	१३७
किंकरा मय	४५	ज्ञानं विशुद्धं	१६१
किमिच्छन्कस्य	२२	ज्ञानमेव परं ब्रह्म ...	१६४
क्षरात्मानावी	३१	ज्ञानवैराग्ययो ...	१३२
क्षीयन्ते चास्य	६३	ज्ञानस्वरूप एवाऽऽत्मा ९३, १३७	
ख.		ज्ञानस्वरूपमाखिलं ...	१३१
खरवसानयोः	११०	ज्ञानस्वरूपमत्यन्त ...	१३३
		ज्ञानस्वरूपो भग ...	१५९

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
ज्ञानात्मकमिदं ...	१६४	तम आसीत्तमसा ...	१५२
ज्ञानेन तु ...	१२	तमनायासे ...	१
ओज एव ...	३४, ४३	तमसः पर ...	६८
ज्योतिषां ज्योतिः ...	६८	तमसस्तन्महि ...	१५२
ज्योतीषि विष्णु ...	१५६	तमादेश ...	११३
तु		तमेव विदित्वा ...	५५, ६४
तच्छब्द एव ...	१२१	तमेवं विद्वान् ५२, ५४, ५५, ६४	११३
तच्छात्रान्तर्भूत ...	१६७		
तच्छात्रेषु प्रथ ...	१६६	तस्यविद्यां ...	१२
ततः कालवशा ...	२३	तस्माच्छान्तो ...	१९
ततो हि शैत्या ...	१५९	तस्मात्कालात्स ...	२१
तत्त्वमसि १७, १८, २०, ३५, ४०, ४१, १५४, १५५, १६३, १६४		तस्मादेवंविच्छा ...	६७
तत्प्रकृतवच ...	१३४	तस्मादुःखात्प्रकृ ...	१६४
तत्प्रातिभासिकं ...	८	तस्मान् विज्ञान ...	१६१
तत्प्रेरितो ...	१	तस्मात्प्रवृत्तस्य ...	१६६
तत्सर्वं वै हरे ...	१५६, १५७	तस्मिन्मान्यो ...	१५४
तथा यस्य च ...	८६	तस्मिन्मरुमुक्ति ...	५०
तथैवोपाधि ...	२३	तस्य काचित्स्वतः ...	१५६
तदात्मरूपं चित्सं ...	१५६	तस्य तावदेव ...	४५
तदा विद्वान्पु ...	२५	तस्य नाम मह ...	१६३
तदा हि संकल्प ...	१५९	तस्यैव ब्रह्म ...	५७
तदिति परोक्षं ...	१५२	तानि चापद्धि ...	१२२
तदिह विधि ...	१	तानि सर्वाणि ...	८
तदेव निष्कलं ...	५	तामाहुः प्रकृति ...	१५६, १५७
तदेव ब्रह्म ...	३४	तासां तात्पर्य ...	१२३
तदेव सदृशं ...	३८	तिरोशनं स्वरूप ...	१३६
तदेवार्थस्वरु ...	१३३	तुच्छेनाभ्यपिहितं ...	१५२
तद्यपेह कर्म ...	१	तेन मायासहस्रं ...	१५४
तथावहारिकं ...	८	तेनापि साधितं ...	८७

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
ज्ञानात्मकमिदं	१६४	तम आसीत्तमसा	१५२
ज्ञानेन तु	१२	तमनायासे	१
ज्ञोऽत एव	३४, ४३	तमसः पर	६८
ज्योतिषां ज्योतिः	६८	तमसस्तन्माहि	१५२
ज्योतीर्षि विष्णु	१५६	तमादेश	११३
त		तमेव विदित्वा	५५, ६४
तच्छब्द एव	१२१	तमेव विद्वान्	५२, ५४, ५५, ६४
तच्छात्रान्तर्भूत	१६७		११३
तच्छात्रेषु प्रथ	१६६	तत्त्वविद्यां	१२
ततः कालवशा	२३	तस्याच्छान्तो	१९
ततो हि शैला	१५९	तस्मात्कालात्स	२१
तत्त्वमसि १७, १८, २०, ३५, ४०,		तस्मादेवंविच्छा	६७
४१, १५४, १५५, १६३, १६४		तस्मादुःखात्प्रक	१६४
तत्प्रकृतवच	१३४	तस्माच्च विज्ञान	१६१
तत्प्रातिभासिकं	८	तस्माद्व्यसम	१६६
तत्प्रेरितो	१	तस्मिन्धान्यो	१५४
तत्सर्वं वै हरे	१५६, १५७	तस्मिन्मरुशुक्ति	५०
तथा यस्य च	८६	तस्य काचित्स्वतः	१५६
तथैवोपाधि	२३	तस्य तावदेव	४५
तदात्मरूपं चित्तं	१५६	तस्य नाम मह	१६३
तदा विद्वान्पु	२५	तस्यैव ब्रह्म	५७
तदा हि संकल्प	१५९	ताते चापदि	१२२
तदिति परोक्षं	१५२	तात्त्विकं ब्रह्म	८
तदिह विश्वि	१	तानि सर्वाणि	१५६, १५७
तदेव निष्कलं	५	तामाहुः प्रकृतिं	१३७
तदेव ब्रह्म	३४	तासां तात्पर्य	१२३
तदेव सदृशं	३८	तिरोधानं स्वरूप	१३६
तदेवार्थस्वरू	१३३	तुच्छेनाभ्युपहितं	१५२
तथैव कर्म	१	तेन भाषासहस्रं	१५४
तद्व्यावहारिकं	८	तेनापि साधितं	८७

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
मम माया दुर	१५४	यतश्चेत	१३५
महदीर्घचक्षा	६०	यतो वा इमा ४, ३२, ७२, १११	
महाभूतान्यहे	४३	यतो वाचो नि... ५, ६९, १२६	
मही घटत्वं	१६०	यत्तददेश्य	११६
मामुपेत्य तु	१	यत्तदव्यक्त	३४, १३१
मायया चित्र	१५६	यत्र त्वस्य ५४, १२७, १२८	
मायां तु म	५०	यत्र हि ईत ३२, १२७, १२८	
माया चेयं तमो	१५४	यत्राहं निवसामि	१६६
माछाससि	१५३	ययामास	२२
मायामात्रं तु	१४७	यथार्थं सर्वविज्ञान	१४६
मायामायिनौ	५०	यथेह कर्म	४४
मिथ्यार्थप्रकृति	१४३	यथैकेन मृत्पि	५६
मीमांसका हि... ..	२	यथोर्णनाभिः	९
मुक्तोपसृप्य	२५	यदम्बु वैष्णवः १५६, १५७, १५८	
मुन्याकाशमुनी	१६६	यदस्ति यन्नास्ति	११८
मृत्तिकेत्येव सत्यम् ... ११४, ११५, ११८, १२१		यदा तु शुद्धं... ..	१५९
मृत्योः स मृत्यु	१२७	यदा खेवप ३१, १२८, १२९	
मैत्रेय भगव	१३२	यदि वेदान्तेषु	५९
य.		यद्यदाचर	२२
य आत्मनि... ११, २५, ३७, ७७		यन्मनसा न	३४
य आत्मान	१२, २५	यन्ययं च	१३४
य इह नानेव ... ३२, १२७, १२८		यन्मुहूर्त	३२
य एनं विदुः... ..	१६३	यमेवेष वृ	६४
य एष सुप्तेषु... ..	१४८	यश्चोभयोः	१०४
यः पूतात्मा	१६६	यस्मात्सरम	१०१
यः पृथिवी	२५	यस्मात्परं नाप	११७
यः पृथिव्यां	२५	यस्मिन्काले स्व	२१
यः सर्वज्ञः ६, १०३, ११४, १२३		यस्मिन्ब्रह्मणि... ..	६८
यच्चान्यथात्वं... ..	१६०	यस्य पृथिवी ३०, १५६, १५७	
		यस्यात्मा शरी ३०, १५६	

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
नैकस्तत्र नि....	१०४	ब्रह्म वा इदं	११०, ११७
प.		ब्रह्मविदाप्नोति	४४, ११४, ११७,
पञ्चरात्रस्य कृ	४१		१२६
पराचु त ..	३७	ब्रह्मविद्ब्रह्म	२३
पराऽस्य शक्ति	१२	ब्रह्मविद्यामधि	६६
परिणामात्	३६	ब्रह्म वेद	१२६
परिणामिवि	५०	ब्रह्मशक्तेरवि...	१३६
परिभाष्य	१	ब्रह्माण्डं चित्र	१५६
पुत्रीस्नेहरसा....	१६६	ब्राह्मीनर्तन	१
पुरुषः स परः	६४	ध.	
पूजायां भगव	१३२	भक्त्या त्वन	६४
पृथगात्मानं ...	४५	भवेयमिति	९१
प्रकृतिश्च ...	११२, १३५	भागो जीवः ..	४४
प्रतिकूलतामुप	१५९	भाति च तपति	६३
प्रतिपेधादिति	१२६	भिद्यते हृदय ...	६३
प्रत्यगात्मावसा	४	भुवः प्रभवः	१३४
प्रत्ययः	११०	भूतयोनिमका	१३१
प्रत्यस्तमितभेदं	१३१	भूयश्चान्ते	१२
प्रधानक्षेत्रज्ञ ...	२५	भूरि त्वष्टेह ..	१५४
प्रयोजनमनुदिश्य	१४७	भेदसंस्थानजा	७३
प्रक्षान्तचित्ताय	६७	भेदोक्तिस्त	२४
प्रादुर्मुखोऽञ्चानि	१४९	भोगमात्रसाम्य	२५
प्रारब्धक्षय ...	२३	भ्रमस्थले तु सर्वत्र	१४३
ब.		म.	
बहु स्यां ३१, ३७, १२७, १२८		मत्स्थानि सर्व	१३०
बाधाभावात्प	८	मनसः परिणामो	१६४
बालस्य रसता	१५४	मनसश्चेन्द्रि	२२
बालाग्रशत	४४	मनस्तः सुख....	५३
बीजाङ्कुरन्यायः	८५, १३६	मनो बुद्धि	१३
ब्रह्मण आनन्दः	३४	मनो ब्रह्मेत्यु....	६३

श्रुतादयः	पृष्ठम्	श्रुतादयः	पृष्ठम्
मम माया दुर	१५४	यतश्चैत	१३५
महदीर्घवद्वा	६०	यतो वा इमा ४, ३२, ७२, १११	
महाभूतान्पदे	४३	यतो वाचो नि... ५, ६९, १२६	
मही षट्त्वं	१६०	यत्तद्वैश्य	११६
मामुपेत्य तु	१	यत्तदव्यक्त	३४, १३१
मायया चित्र	१५६	यत्र त्वस्य ५४, १२७, १२८	
मायां तु म	५०	यत्र हि द्वैत ३२, १२७, १२८	
माया चैयं तमो	१५४	यत्राहं निवसामि	१६६
माछाससि	१५३	ययामाप्त	२२
मायामात्रं तु	१४७	यथार्थं सर्वविज्ञान	१४६
मायामायिनौ	५०	यथेह कर्म	४४
मिथ्यार्थप्रकृति	१४३	यथेकेन मृत्पि	५६
मीमांसका हि... ..	२	यथोर्णनाभिः	९
मुक्तोपसृप्य	२५	यदम्ब वैष्णवः १५६, १५७, १५८	
मुन्याकाशमुनी	१६६	यदस्ति यन्नास्ति	११८
मुक्तिकेत्येव सत्यम् ... ११४, ११५, ११८, १२१		यदा तु शुद्धं... ..	१५९
मृत्योः स मृत्यु	१२७	यदा द्वेष ३१, १२८, १२९	
मैत्रेय भगव	१३२	यदि वेदान्तेषु	५९
य.		यद्यदाचर	२२
य आत्मनि... ११, २५, ३७, ७७		यन्मनसा न	३४
य आत्मान	१२, २५	यन्मयं च	१३४
य इह नानेव ... ३२, १२७, १२८		यन्मुहूर्त	३२
य एनं विदुः... ..	१६३	यमेवैष व	६४
य एष सुतेषु... ..	१४८	यश्चोभयोः	१०४
यः पृतात्मा	१६६	यस्मात्क्षरम्	१०१
यः पृथिवी	२५	यस्मात्परं नाप	११७
यः पृथिव्यां	२५	यस्मिन्काले स्व	२१
यः सर्वज्ञः ६, १०३, ११४, १२३		यस्मिन्ब्रह्मणि... ..	६८
यच्चान्यथात्वं... ..	१६०	यस्य पृथिवी ३०, १५६, १५७	
		यस्यात्मा शरी ३०, १५६	

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
यस्यापः शरी	१५६	विज्ञातारमरे ६, ३२, ३४, ९३, १२७	
यस्मापते	१२६	विज्ञानं पर	१३१
यावदात्मभावि....	१११	विज्ञानं ब्रह्म	९४
ये च वेदविदो....	५९	विज्ञानघनः ६, ७, ३३, ११२	
येन केनापि धर्मेण	१२०	विज्ञानमानन्द ६, ३३, ९४	
येनाश्रुतं ११३, ११४, १२०		विज्ञानमेकं	१६१
ये प्रस्थानत्रये....	३	विज्ञानार्क	१
योगी माया	१२	विज्ञाय भग्नां	६२
यो मामजमना	१३०	विदधाति वासु	१६७
यो मामेवमसं	४३	विद्यां चाविद्यां	६६
यो वेद निहि	४३	विद्युतः पुरुषा	१६३
र.		विधिप्रतिपेधौ	७०, १५४
रक्तं पाणितले....	१६६	विभेदजनके	२३
रज्जावहि	१५६	विविदिषन्ति	५९, ६५
रज्जुः सर्पस्वरु	१३३	विश्रत्यदेह	२३
रूप्यादेरर्थ	८	विश्वरूपो यतो....	१५७
ल.		विष्णुशक्तिः परा	१५७
लोकदृष्टीः	२	वृद्धिरादैच्	१०६
लोकावगतसा	५१	वेदा अवेदाः १६, ७२, १०२, १०३	
लौकिकं तद्	१६	वेदाहमेतं	१६३
लौकिकेन प्र	८	वैदिकेन प्र	८
व.		वेदेहो मामकीं	२३
वचसामात्म	१३१	वैशेष्यानु	१४
वसन्ति तत्र	१३२	व्यधायि वासुदेवेन	१६७
वस्तुतत्त्वविप....	२०	व्यासस्य जैमि	५९
वस्त्वस्ति किं....	१६०	श.	
वाचस्पतेर	९	शंकरो भगवा	१६४
वाचो निवर्त	७०	शब्दशक्तिविषयं	२०
विद्यारात्रि गुणां	१३०	शमादिषट्क	१९
विविचकार्यक....	१५३		

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
शान्ताङ्गार	९७	सत्त्वात्संजायते . . .	८
शान्तो दान्तः ...	१९	सत्यं ज्ञान ६, ३२, ३३, ११०,	
शास्त्रप्रमाणकं ...	१०१	११७, ११८	
शिव एव स्वयं . . .	२२	सत्यं तथ्य ..	१५०
शुद्धे महा ...	१३२	सत्यकामः . ६, ३३, १२४	
श्रीमच्छंकरपा	१	सत्यमसत्यम्	११८
श्रीमद्रामानुजा	२४	सत्याधिष्ठान .	१५०
श्रीशंकरजग	३	सदेव सोम्य ३, १७, ७४, ११०,	
श्रुतयो निरिख	१	१११, ११२, ११३, ११४,	
श्रुतानुमितयोः	१२९	११५, ११७, १२१	
श्रुतिस्पृतिपु	१२३	सदेव सोम्याथ . . .	११०
श्रुत्यादिकमवि	१५०	सद्भाव एवं .	१६१
श्रोतव्यो मन्तव्य	६१	सन्मानं न शमे	७७
स.		सन्मानग्राहि	७३
स एको ब्रह्म	७०	समाधिनिर्भूत .	२२
स एव तु	११	सलिलं सर्व	१५२
संकल्पारूपं .	१३	स वा एष महा	६, ११०
संक्षेपशारी	९	सविशेषब्रह्मण	११०
संक्षेपनान्तं	८६	सर्वं खल्विदं ..	६, १२७, १२८
संभर्तेति ...	१३२	सर्वं भस्ति	५०
संघित्सामान्य	८७	सर्वथानुपप	१५०
संविदेव सती .	७७	सर्वशास्त्राप्रत्ययन्याय	१२३
संविदो नाश्रया	९३	सर्वस्य चाहं ...	३७
संशयात्मा .	२२	सवे निमेषा . . .	१६३
संसारान्धो ..	५७	ससंशुषो	१०९
संसारोक्तिरिक्त	१६६	स सर्वभूत .	१३१
सहितमेतच्छा	५८, ५९	स साराद्भव .	४१
स च भूतेष्व	१३२	सहकारित्वेन .	६५
सच्च त्यच्चा ..	१५२	स हि कर्ता	१४८
सजातीय न भे	१२२	साक्षाद्द्रष्टारे .	१००

श्रुत्यादयः	पृष्ठम्	श्रुत्यादयः	पृष्ठम्
साधनं भवेत्	१९	स्थितिसंयम	१३४
साधुत्वमष्टक	८६	स्थूलारूढतीन्यायः	१७३
सापान्यमात्रोपसं	६९	स्पष्टार्थाः सगु	२४
सामान्या धी	७०	स्वगतं च न मे	१२२
सा योग्यानुष	८३	स्वप्नेन्द्रजाल	१५३
सा हानिस्त	३२	स्वयंज्योतिष	९७
सुप्तावहंता न	९७	स्वसंवन्धवियो	९३
सुप्तौ नाहंभा	८१	स्वसंवन्धितया	९३
तुष्टुत्पुत्का	५०	स्वस्यैव भासको ..	२७, ९९
सूक्ष्मताव्यापि	४	स्वस्वेतर ...	१४
सेवा श्ववृत्ति	४५	स्वाभ्यार्याऽध्येत ४४, ५६, ११०	
सोऽकामयत	३१, ३७	हं.	
सोऽश्रुते सर्वा	१२५	हन्ताहमिमा	४३, १०१
सोऽहं स च त्वं	१३१	हितसर्वस्वे ...	१

समाप्तमिदमद्वैतामोदस्थश्रुत्यादीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अद्वैताभोदस्थविषयाणां वर्णनिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
अचिन्त्यत्वम्	३४	अविद्या	९, १२, ८५
अज्ञानकृत्यम्	१४०	अविद्याकृत्यम्	१३, १६५
अज्ञाने पुराण प्रमाणम्	१५३, १५६	अविद्यानिवृत्तिः	६१, १६४
अज्ञानेऽर्थापत्तिः प्रमाणम्	१५४	अविद्यानिवर्तकम्	१६३
अज्ञाने श्रुतिः प्रमाणम्	१५०	अविद्यानुमानम्	१४०
अथ परेतिभृत्यर्थः	११५	अविद्यासम्बन्धः	१२
अद्वितीयत्वम्	१२०	अविद्योपपत्तिः	१३६
अद्वैतम्	७, १२	असत्य द्विविधम्	१०८
अद्वैतमतम्	३	असत्यात्सत्योत्पत्तिः	१६, १०४
अद्वैतमते मोक्षोपपत्तिः	९२	अस्तित्व न विशेषः	११७
अधिष्ठानसत्यत्वम्	१४०	अष्टैकारः	२८, ४३, ८९
अनादिपटुम्	७	अष्टैकारव्यङ्ग्य ज्ञान लौकिक-	
अनिर्वचनीयख्यातिः	१६, १४५	कम्	९७
अनिर्वचनीयत्वोपपत्तिः	१३९	अष्टैकारस्य ज्ञातृत्वम्	९६, ९९
अनुपलब्धिः	१८, ४२	अहमर्थस्य नात्मत्वम्	८९
अनुमानम्	१७, ४०	आत्मनः सन्मात्रत्वम्	७
अन्तःकरणम्	१३, २८	आत्मनः साक्षित्वम्	१००
अन्तरशब्दार्थः	१२९	आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वम्	६, ८७, १३७
अन्तर्भावः	४६	आत्मनो ज्ञेयत्वम्	२४
अन्तर्पामी	२६	आत्मनो न ज्ञातृत्वम्	९३
अन्वयव्याप्तिः	४०	आत्मनो न ज्ञेयत्वम्	७७, १२६
अपरमार्थत्वम्	१४०	आत्मनो नित्यत्वम्	६
अभावेन न सविशेषत्वम्	७१, ८६	आत्मनो निर्गुणत्वम्	१२५
अभिन्न्यञ्जरुस्वभावः	९७	आत्मनो निर्विशेषत्वम्	५, ६८, ७२, ७४, १२९
अभेदे निवृत्तिः	७५		
अर्चावतारः	२६		
अर्थापत्तिः	१८, ४२		
अवच्छेदनादः	९		

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
आत्मनो वाग्विषयत्वमौपाधि-		कूटस्थनित्यत्वम्	३५
कम्	१३२	क्रियान्वयनियमः	८६
आत्मनो विवर्तोपादानत्वम्	१११	गन्धः ;	३०
आत्मशब्दनिरुक्तिः	८८	गुणाः ;	२९
आत्मशब्दार्थः	११७	गुणोपसंहारः ..	३३
आत्मसाक्षात्कारसाधनम् ...	६२	जगतो मिथ्यात्वम्	१३३, १४३
आत्मा ज्ञानस्वरूपः	९५	जगत्सत्यम्	३५
आदेशशब्दार्थः	११३	जगन्मिथ्या	७८, ७९
आनन्दः ...	३४	जातेर्भेदबोधकत्वम्	७५
आभासवादः ...	९	जीवः	२५, २६, ६९, १३७
आवरणशक्तिः ...	८	जीवत्वोपाधिः	८, ९
आश्रमकर्मावश्यकत्वम् ६४, ६५		जीवनानात्वम् ...	३५
आश्रयोपपत्तिः	१३६	जीवनानात्ववादः	१०
ईश्वरः	२५, ६९, १३७	जीवन्मुक्तस्याहंभावोपपत्तिः	१०१
ईश्वरत्वोपाधिः ८, ९, ६९		जीवन्मुक्तिः १५, २१, ४५, ५२, ५३	
उपदेष्टुर्निर्दुष्टत्वम् ...	१०३	जीवन्मुक्तिप्रयोजनानि ...	२२
उपनिषद्वैज्ञः	१	जीवब्रह्मभेदस्यापाधिः त्वम्	१६४
उपमानम् ...	१८, ४२	जीवस्य विभुत्वम्	१०
उपरतिः	१९	जीवस्वरूपम्	९, ५३
एकजीववादः ..	१०	जीवस्याणुत्वम्	४४
एवकारव्यवच्छेदम्	११५	जीवस्यानादित्वम्	११
ऐश्वर्यम्	२६	जीवानां पारतन्त्र्यम्	३७
औपचारिकं दुःखम्	९०	ज्ञानत्वम्	१९, ३४
कर्मज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वम्	४४	ज्ञानं नात्मगुणः	९४
कर्मासंभवः	८५	ज्ञानद्वयासंभवः ..	९४
कर्मेन्द्रियाणि	१३, २८	ज्ञानम् २६, २७, ३०, ३३, ३४,	
कायच्युदः	१०	४३, ४४, ५६	
कारणशरीरम् ..	१५	ज्ञानस्य नित्यत्वम्	८१, ८४
कारणस्य सूक्ष्मत्वम् ..	४	ज्ञानस्य निर्विशेषत्वम्	७०, ८३,
कालः	२९	८६, ८७	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम्	८१	निर्गुणसगुणवाक्ययोरवि-	
ज्ञानस्पाहंकारव्यङ्ग्यत्वम्	९७	रोधः	१२४, १३०
ज्ञानेन्द्रियाणि १३,	२८	निर्विकल्पकम्	१७, ३९, ७३
तत्त्वज्ञानम्	५५	निर्विशेषं न सामान्यमिति	
तत्त्वज्ञानोपयोगः	३७	न्यायः	१२५
तत्त्वत्रैविध्यम्	२५	निर्विशेषत्वम्	१३०, १३१
तत्त्वम्	५६	निपादस्थपतिन्यायः	५५
तन्मात्रम्	२८	पञ्च कोशाः	१४
तमः	२९	पञ्चरात्रम्	४१
तितिक्षा	१९	पञ्चीकरणम्	१४
तिरोधानोपपत्तिः	१३७	परः	२५
तुच्छत्वम्	१४०	परमात्मगुणाः	२६, ३३
तुरीयावस्था	१५	परमार्थत्वम्	७८, ८९
तेजः	२६	परिणामः	१३, ५०
दमः	१९	परिणामवादः	३७
दृशिद्वैविध्यम्	४	पारमार्थिकं सत्त्वम्	८
द्रव्यम्	२५	पुर्वपृष्ठकम्	१५
द्वैतमयक्षं शाल्मवाच्यम् ...	१०३	पूर्ववृत्तम्	४४, ५९, ६०, ६७
धर्मः	५९	प्रकारद्वैतम्	३५
धीत्वादीनामभावरूपत्वम् ...	७१	प्रकार्यद्वैतम् ...	३५
ध्रुवा स्मृतिः	६३	प्रकृतिः	२७, १३७
नानात्वदर्शनान्न शान्तिः	१२९	प्रकृतिद्वैविध्यम्	११२
नानात्वनिषेधः	१२७	प्रज्ञा	६२
नानाशब्दार्थः	१२७	प्रतिज्ञार्थः	११३
नाशः साम्बयः	५७	प्रतिज्ञोपपत्तिः ११४, १२०, १२२	
नासदासीयसूक्तम्	१५१	प्रतिबिम्बवादः	९, ११
नास्त्यसत्त्वशब्दार्थः	१६२	प्रत्यकृत्वम्	८९
नित्यविभूतिः	२७	प्रत्यक्षम्	१७, ३९
निदिध्यासनम्	२०	प्रत्यनुमाननिरासः ...	१४२
निर्गुणत्वम् ...	६, ६९	प्रधानम्	१३७

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रपञ्चस्याज्ञानमूलकत्वम्	१५९	मोक्षप्रतिबन्धः	२०
प्रमाणानि	१६	मोक्षशब्दार्थः	९१
प्रवाधानादित्वम्	८५	मोक्षे न दुःखम्	९२
प्राकालिकसंकल्पोपपत्तिः	९१	मोक्षे न भयम्	९०
प्राणः	१३	मोक्षे न सुखम्	९१
बलम्	२६	मोक्षे नाहंभावः	९०, १००
बीजाङ्कुरन्यायः	८५	यत्तदद्वैत्यमिति श्रुत्यर्थः	११६
बृहत्त्वम्	५१	यन्मयमिति मन्त्रार्थः	१३४
ब्रह्मलक्षणानि	११९	यस्यामतमिति श्रुत्यर्थः	१२६
ब्रह्मशब्दार्थः	५१, ११७	युष्मदर्थः	८८
भक्तिः	६४	रजः	२९
भावरूपाज्ञानम्	१३७, १३८	रसः	३०
भिन्नशब्दव्यवहारः	१२७	रामानुजाचार्यकालः	२४
भूतोत्पत्तिक्रमः	२८	रूपम्	३०
भेदत्रयराहित्यम्	५, १२२, १६१	रेखागवयोदाहरणम्	१०६
भेदवासनानिरासः	६२	लक्षणा	४१
भेदो दुर्निरूपः	७४	लक्षणोपयोगः	११९
मतद्वयसंक्षेपः	४७	लौकिकज्ञानस्य सविशेषत्वम्	७१
मननम्	२०	विशेषशक्तिः	८
महत्तत्त्वम्	२८, ९०, १३७	विज्ञानम्	५५
माया	९, ५०, ६९, १३७	विदेहमुक्तिः	२२, २३, ५२
मायावादः	५०	विधिप्रतिषेधाविति न्यायः	७०, १५४
मायाशब्दार्थः	१५३	विभवः	२६
मिथ्यात्वम्	१६३	विवर्तः	१३, ५०
मीमांसाद्वयस्य नैकशास्त्र-		विशिष्टाद्वैतम्	३२, ३५
त्वम्	५८	विशिष्टाद्वैतमतम्	२४
मुक्तस्य कर्म	५४	वीर्यम्	२६
मूलकारणस्य निर्विशेषत्वम्	११७	वेदनावृत्तिः	६५
मोक्षः २१, ४५, ५१, ५५,	५७	वेदनोपासने	६३
मोक्षनित्यत्वम्	१	वेदस्य भागद्वयम्	४१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अतिरेकव्याप्तिः . . .	४०	सच्छब्दार्थः	११५
व्यूहः . . .	२५	सत्ख्यातिः	१६, ३८, ७९
शंकराचार्यकालः ...	२३	सत्ख्यातिनिरासः ...	१४६
शक्तिः . . .	२६, ३०	सत्तात्रयिन्यम् ...	७
शब्दः	३०	सत्त्वम् ...	२९
शब्दादपि निर्विशेषासाद्धिः	७२	सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्यर्थः ...	११७
शब्दानां नात्मपर्यन्तार्थकत्वम्	१५५	सत्यशब्दार्थः ...	११८
शमः ...	१९	सदनुभूत्योरैक्यम्	७, ८०
शरीरशरीरिभावः ३०, ३५		सदनुभूत्योर्भेदः ...	३५
शरीरशरीरिभावानुपपत्तिः ...	१११	सदेव सोम्येति श्रुत्यर्थः	११०, १२१
शान्दम् ...	१८, ४१	सन्मात्रग्राहकं प्रत्यक्षम्	७३
शास्त्रपट्टम् ...	५९	सन्मात्रग्राहकमनुमानम् ...	७४
शास्त्रस्य न तुच्छत्वम् ...	१०७	समाधानम् ...	१९
शास्त्रस्य प्रामाण्यम् ...	१०१	समुच्चयवादः	६६
शास्त्रस्य सत्यत्वम् ...	३८	सर्वं परमात्मरूपम्	१५७
शास्त्रस्य स्वस्मिन्मृत्तिः .	१०९	सविकल्पकम्	१७, ३९
शुभाश्रयत्वम् ...	१३३	सविशेषत्वम्	३२, ३३
श्रद्धा ...	१९	साधनचतुष्टयम्	१९५, ५८
श्रवणम् . . .	१९	साधनसप्तकम्	६५
श्रीशंकराचार्यवितारः ...	३	सामानाधिकरण्यम्	११९
पद्मगुणाः ...	२६	सामान्यविशेषभावः	८८
संयोगः	३०	सुखं नाहंभावः	८४, ९९
संविन्निराश्रया ...	९३	सूक्ष्मशरीरम् ...	१४
संस्कारस्य भ्रान्तिसाधनत्वम्	१४४	सूत्रकदुदेशः ...	२
संस्थानम्	७५	स्थूलारूपतीन्यायाः . .	१०३
संस्थानस्य जातिव्यञ्जकत्वम्	७५	स्पष्टः	३०
सगुणत्वम् . . .	३३	स्वरूपोपपत्तिः ...	१३७
सगुणोक्तितात्पर्यम्	१२३	स्वामार्थानां मिथ्यात्वम् ...	१४७

समाप्तमिदमद्वैतामोदस्थविषयिणी वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनाम् ।	मूल्यम् ।	रु०	आ०
८५ ज्योतिर्विन्ध्या—शूरमहाश्रीशिवरानविरचितः ।	३	१९	
८६ विधानपाठा—श्रीनृसिंहमठविरचिता ।	४	४	
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाहुवामनशास्त्रिमि. कृता ।	२	१४	
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४	
८९ काव्यमकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	३	४	
९० शाङ्खायनारण्यकम्—अश्वेदान्तर्गतभाष्यकलशास्त्रीयम् । ...	०	९	
९१ गौतममणीतन्त्रायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिसमा समेतानि ।	४	८	
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजमाध्युता ।	७	८	
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाहुवामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२	
९४ संस्कारपद्धतिः—अश्वेकरोपाहुभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८	
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरपादिष्टम् ।	३	१	
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदेवज्ञविरचितः ।	०	९	
९७ भीमासादधेनम्—सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभाष्योपेतं पागवट्कात्मकम् । २५		९	
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—अश्वेकरोपाहुवासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९	
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम् । ” ”	०	१३	
९९ भास्कराचार्यजीर्णितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् ।	२	०	
१०० प्रायश्चित्तदृष्टेतरः—नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१	१०	
१०१ शार्ङ्गरपादभूषणम्—पर्वतेश्वरमुनिनाथशास्त्रिकृतं द्विभागम् ।	८	१	
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।	९	४	
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भाषात्मकम् ।	२०	०	
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवद्व्यात्मप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४	
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाहुवामनशास्त्रिमि. कृता ।	१	१४	
पञ्चाङ्गममीमांसा—किंजवडेकरोपाहुवामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०	
शिवमारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	१	